

TANTRIK TEXTS

TANTRIK TEXTS

VOL. I. TANTRĀBHIDHĀNA with VĪJANIGHANTU and
MUDRĀ-NIGHANTU.

VOL. II. SHATCHAKRANĪRŪPANA of Pūrnānanda Svāmī,
with Commentary of Kālīcharana and notes by Shangkara.
PĀDUKĀPANCHAKA, with Commentary of Kālīcharana.
With these are notes from the Tika of Vishvanātha on the
Second Patala of Kaivalya Kalikā Tantra.

VOLS. III and IV. PRAPANCHASĀRA. [*In preparation.*]

WORKS ON TANTRA BY ARTHUR AVALON

TANTRA OF THE GREAT LIBERATION (MAHĀNIR-
VĀVA TANTRA). A Translation from the Sanskrit, with
Introduction and Commentary.

PRINCIPLES OF TANTRA (TANTRATATTVA) Vol. I.
[*In the press.*]

THE SIX CENTRES AND THE SERPENT FORCE
(SHATCHAKRANĪRŪPANA)

OCEAN OF KULA TANTRA (KULĀRVĀVA TANTRA).
[*In preparation.*]

BY ARTHUR AND ELLEN AVALON

HYMNS TO THE GODDESS (*from the Tantra and other
Shāstra and the Stotra of Shangkarāchāryya*)

TANTRIK TEXTS

EDITED BY
ARTHUR AVALON

VOL. II

SHATCHAKRANĪRŪPANA
AND
PĀDUKAPANCHAKA

TĀRĀNĀTHA VIDYĀRATNA

CALCUTTA
SANSKRIT PRESS DEPOSITORY
30, CORNWALLIS STREET

LONDON
LUZAC & CO
46, GREAT RUSSEL STREET, W.C.

1913

INTRODUCTION.

This volume commences with the *Śhat-chakra-nirūpana*, of Purnānanda Svāmī which forms the sixth chapter of the hitherto unpublished work of that author entitled *Shrītattva-chintāmaṇi*. The latter is a voluminous treatise in Twenty-five Chapters. The MSS. in the library of the Asiatic Society of Bengal covers some 400 pages of close writing on paper larger than foolscap.

The first Chapter deals with Tattvabodha ; the Second with the necessity of and different modes of *Dīkṣha* ; the Third Chapter gives directions regarding the selection of the place of *Dīkṣha*, *Kūrmachakra*, *Vāstuyāga* and *Vighnanāshaka Mandala* (danger destroying circle) . also as to the appropriate sacrifices and Mantras of the *Devatās* to be worshipped in the *Mandala* ; the Fourth Chapter is devoted to the rules relating to the erection of the *Mandapa* ; the Fifth Chapter speaks of the auxiliary *Devatās* and their places in *Dīkṣha* ; and the rules relating to their *Pūjā* ; of the *kumbha* (jar) ; of the metals to be used in its making and its size and shape.

The sixth chapter of it here published contains a description of the six centres, the so-called *Mūlādhāra*, *Svādishṭhāna*, *Manipura*, *Anāhata*, *Vishuddha*, and *Ajnā Chakras* or *Lotuses* (*padma*) a knowledge of which is essential for the understanding of the *Yoga* method dealt with in the *Tantras*. To this work there is a commentary, apparently written by *Kālī-charana*, Though there is no direct statement of such authorship yet the commentaries on the *Śhat-chakra* and the *Pādukā-panchaka* are written in the same style, and under v. 43 of the *Śhat-chakra* the Commentator says that he has made clear, the matter there referred to in the commentary (which was written by *Kālīcharana*) on the *Pādukā-panchaka-stotra* (*pādukā panchaka stotre spāṣṭī-kṛitam*). *Kālīcharana* begins his commentary on

the Pādukāpanchaka by saying that it is composed by himself (Kālicharavāḥ prakāshayet). To the commentary of Kālicharavā are added notes by the Commentator Shangkara, who appears to have used a text slightly different from that of Kālicharavā. The variant readings have been here noted.

This work and its commentaries are followed by the Pādukāpanchaka with the commentary of Kālicharavā already referred to. The latter is a careful commentator, who has dealt with his subject in a thorough manner but the difficulties of both the text and his commentary are such that the reader will be glad to avail himself of the notes from the third commentary here referred to, by Vishvanātha on the second Patala of the Kaivalya-kalikā Tantra, which, (though so far as I am aware not now available) dealt, in this portion of it with the same subject and much on the same lines as Pūrṇānanda's *Śat-chakra*. Rather, it should be said that, as the Kaivalya-kalikā is held to have been an original Tantra, it is not unlikely that Pūrṇānanda was indebted to it for his own work. In some matters, Vishvanātha has explained things in his own way, simply and in a manner which goes straight to the point.

The *Śat-chakra* contains fifty five verses. To these is added another, here numbered 31 (1) and located at the end of the volume which though not noticed, by either Kālicharavā or Shangkara, is given by Baladeva's text

The work may be conveniently divided into eight sections, namely, (1) verses 1 to 3 which deal with the Nādis, (2) verses 4 to 13 treating of the Mūlādhāra Padma, (3) verses 14 to 18, which deal with the Svādishthāna, (4) verses 19 to 21 with Manipūra, (5) verses 22 to 27 with Anāhata, (6) verses 28 to 31 with Vishuddha, (7) verses 32 to 38 with Ajnā, (8) verses 39 to 49 with the Sahasrāra, and (9) verses 50 to 54 with the passage of Kundalinī from the Mūlādhāra to Sāhasrāra piercing on her way thither the six chakras—a Tāntrika Yoga process known as *Śat-chakra-bheda* or as some call it Bhūtashuddhi.

It is not necessary to deal further with the subject matter here, as I have, in preparation for publication, an English translation of the text now given. The *Śhat-chakra-nirūpana* and the *Pādukā-panchaka* with notes of *Kālīcharana* were first published in *Shakābda*, 1778 (A. D. 1858) by the *Suchāru Press*, *Cālcutta*, under the editorship of the late *Anandachandra Vedāntavāgīsha*. This edition which is rare having been long out of print, has been used in the preparation of this volume. In 1276 (A. D. 1869) another edition of the *Śhat-chakra* with the commentary of *Rāmavallabha* was published by *Kālidasa Bhattācharyya*, along with the *Pādukā-panchaka* and its commentary by *Kālī-charana*. *Kālīprasanna Vidyāratna* in 1294 (A. D. 1887) published the *Śhat-chakra* together with a number of other books on *Yoga*. This edition of the *Śhat-chakra* contained the commentary of *Rāma-vallabha* though it is not acknowledged as such by the editor. There have been several other cheap publications on *Yoga* which contain the *Śhat-chakra nirūpana*. Some are provided with *Bengali* translations but none with notes. The commentaries of *Vishvanātha* and the notes from *Shankara* are published for the first time.

CALCUTTA

ARTHUR AVALON.

January 1913

षट्चक्रनिरूपणम् ।

कालीचरणकृतया श्लोकार्थपरिष्कारिण्या टीकया शङ्करकृतया षट्-
चक्रभेदटिप्पण्या विश्वनाथकृतया षट्चक्रविहृत्याख्यया
टीकया च समेतम् ।

पादुकापञ्चकम् ।

कालीचरणकृतया अमलाख्यटीकया सहितम् ।

श्रीआचार्यरणवेलेनेन प्रवर्तितं पर्यवेक्षितञ्च ।

श्रीतारानाथविद्यारत्नेन सम्पादितम् ।

कलिकातानगर्यां

संस्कृतयन्त्रे

श्रीउपेन्द्रनाथचक्रवर्तिना मुद्रितम् ।

लण्डनराजधान्यां लुज्याक् एण्ड को कर्तृकीण

प्रकाशितम् ।

कलिकातानगर्यां ३० नं, कर्णश्रीयालिसट्टीटखसंस्कृतप्रेस-

डिपजिटरीभयने प्राप्तम् ।

PRINTED BY UPENDRA NATHA CHAKRAVARTI,
AT THE SANSKRIT PRESS,
No 5, NANDAKUMAR CHAUDHURY'S 2nd LANE, CALCUTTA.
1913.

शुद्धिपत्रम् ।

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ:—पं	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ:—पं
सुपस्तिकेयम्	सुप्रस्तिकेयम्	१-१४	वृपमं	वृपमं	३८-६
नाटोपरि	नादोपरि	११-१८	विभूषित	विभूषितः	३८-१०
पदे	पाठे	१२-१५	सुसुखसदने	सुसुखसदने	४८-१
राकिनी	राकिणी	१३-११	अतिप्रयत्नः	अतिप्रयत्नतः	५५-६
सा देर्वा	सा देवी	१३-२२	भूलभूतात्	मूलभूतात्	५६-४
कर्णिका	कर्णिका	१४-१६	उन्ननी	उन्ननी	५८-२५
निवास	विलास	१७-११	वच्चाख्या- } नाडीमाह } वैश्यानर } शाकिन्यय- } हापि }	वच्चाख्यां } नाडीमाह } वैश्यानर } शाकिन्यये } हापि }	११२-१६
विद्यच्छ्रेणी	विद्युच्छ्रेणी	१८-२०	स मनोन्ननी	समनोन्ननी	१३१-८
तरङ्गिनी	तरङ्गिणी	२०-१४	दुःखजाल-	दुःखजाल-	१४१-६
नानादिन्दुः	नादादिन्दुः	२२-८	सङ्कल }	सङ्कल }	
अभिलषितं	अभिलषितं	२७-४			
“	“	२७-२२			
प्रकृष्टोद्दाम-	प्रकृष्टोद्दाम-	३२-२४			
मथियः }	थियः }				
पूषण्डुना	पूषेण्डुना	३७-२४			

षट्चक्रनिरूपणम् ।

अथ तन्त्रानुसारेण षट्चक्रादिक्रमोद्गतः ।

उच्यते परमानन्दनिर्वाहप्रथमाङ्कुरः ॥ * ॥

॥ ॐ ॥

महायोगज्ञानात् परिचितपडभोजविभवः, स एवान्तस्तत्त्वप्रकटनसमर्थो न हि परः । बुधयेष्टो ज्येष्ठोऽप्यमिलितरूपानाद्यकरणः, पडवान्तस्तत्त्वं पसहविभवं प्रस्फुटयितुम् ॥ अथ दुःखपङ्कमग्नं जगदुद्दिधीर्षुः परमकारुणिकः पूर्णानन्दस्वामी मुक्तिमम्पादकतत्त्वज्ञानसिद्धये षट्चक्रे कुण्डलिनीयोगं वक्तुमिच्छन् साधकावधानाय प्रतिजानीते अथेति । अथानन्तरं स्रक्ततन्त्रीतत्त्वचिन्तामण्यां षट्चक्रनिरूपणात् पूर्वप्रदर्शिततत्त्वकर्मैकयनानन्तरमित्यर्थः । अस्यार्थः परमानन्दनिर्वाहप्रथमाङ्कुरः उच्यते इत्यन्वयः । परमानन्दो ब्रह्म, “नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म” इति श्रुतेः । तस्य निर्वाहस्तत्त्वाद्यात्काररूप-

मेरोर्वाह्यप्रदेशे शशिमिहिरशिरे सव्यदक्षे निपत्ये,
 मध्ये नाडी सुपुत्रा त्रितयगुणमयी चन्द्रसूर्याग्निरूपा ।
 धूम्ररस्मीरपुष्पग्रथिततमवपुः कन्दमध्याच्छिरःस्था,
 वज्राख्या मेद्रदेशाच्छिरसि परिगता मध्यमे स्याज्ज्वलन्ती ॥१॥

निष्पत्तिः तस्मै प्रथमाङ्कुरस्तत्कारणभूतप्रथमप्रकाशमानकर्मस्वरूपः मया
 पूर्णानन्देनोच्यते इत्यर्थः । सोऽङ्कुरः किम्भूतः ? तन्नानुसारेण षट्चक्रादि-
 क्रमोद्गत इति तन्नानुसारेण तन्त्रमतेन षट्चक्रादीनां मूलाधार-स्त्राधिष्ठान-
 मणिपूरकानादित-विद्युद्वाज्ञाख्यानाम् आदिना तत्सम्बन्धिनाडीलिङ्गव्योम-
 पञ्चकशिवशक्त्यादीनाञ्च यः क्रमः, तच्चिन्तनकुण्डलिन्युत्थापनब्रह्मपद्मगमना-
 गमनशिवशक्तिमेलनादिविधानानुपूर्विकरूपः क्रमः, तेन उद्गतः प्राप्तः योग-
 साधनाद्यभिन्नः इत्यर्थः । ततश्च तन्त्रविहितषट्चक्रघटितयोगसाधनाभिन्न-
 ब्रह्मसाक्षात्कारादिकारणीभूतकर्मस्वरूपोऽङ्कुरो मया उच्यते इति समुद्रया-
 नुगततात्पर्यार्थः ॥ * ॥

अथ तादृशवक्ष्यमाणयोगः षट्चक्रनाड्योर्ज्ञानं विना न सम्भवतीत्यतः
 प्रथमं तदुपयुक्तनाड्यो निरूप्यन्ते मेरोरित्यादितिभिः श्लोकैः । मेरोर्मे-
 दण्डस्य स च दण्डो मूलावधिर्घावापर्यन्तव्यापकपृष्ठास्त्रि इति स्फुटी-
 करिष्यामः । तद्वाह्यप्रदेशे शशिमिहिरशिरे इति । शशी चन्द्रः, मिहिरः

(१) मेरोरिति—मेरोर्बहिर्द्वेष्याने शशिमिहिरशिरे इडापिङ्गलाख्ये स्तः इति । सव्यदक्षे
 वामदक्षिणयो तत्र प्राणवृत्त्यात् सभाहारः । निपत्ये कृष्णे इति यावत् । मध्ये मेरोरिति सव्यव्य-
 नीधम् । त्रितयगुणमयी सत्त्वरजस्तमोगुणमयी । त्रितय इति अत्रयवार्थे तदष्ट । यतश्चन्द्र-
 सूर्याग्निरूपा अतस्त्रितयगुणमयी । कन्दमध्यात् मूलाधारादिति यावत् । शिरःस्था शिर-
 स्थिता । तदेव धूम्ररपुष्पग्रथितमेष माघततमं प्रकृतं प्रसिद्धं चतुर्थस्याः । एतेन—उभयतो
 धूम्राकृतिर्द्विषतीति फलितार्थः । अपरा शाखा मध्ये वज्रानाम्नी नाडी, सा ह मेद्रदेशात्
 शिरसि परिगता सुपुत्रायाः किञ्चित् उर्जा सङ्घटनपद्मजसुपुत्राख्योत्कर्षधोभावेन सस्यु-
 त्वात् । ज्वलन्ती देरीश्यामा ।

सूर्यः, शिरा नाडी ततश्च चन्द्रसूर्यस्वरूपिणी द्वे नाडी इडापिङ्गलाख्ये
सव्यदक्षे वामदक्षिणे निषण्णे स्थिते इत्यर्थः । तदाह भूतशुद्धितन्त्रे,—

मेरोर्वामे इडा दक्षे पिङ्गला च स्थिते उभे ॥ इति ॥

अनयोश्चन्द्रसूर्यस्वरूपत्वमाह सम्भोहनतन्त्रे—

यामगा या इडा नाडी शुक्ला चन्द्रस्वरूपिणी ।

शक्तिरूपा हि सा देवी साक्षादमृतविषहा ॥

दक्षे तु पिङ्गला नाम पुरुषा सूर्यविषहा ।

रौद्रात्मिका महादेवी दाडिमीकेगरप्रभा ॥ इति ॥

इमे नाडी मूलादृजुरूपेणाज्ञाचक्रान्तं प्राप्य नासारन्ध्रगते ।

तदुक्तं यामले—

इडा च पिङ्गला चैव तस्य वामे च दक्षिणे ।

ऋज्वीभूते शिरे ते च वामदक्षिणभेदतः ।

सर्वपद्मानि संवेद्य नामारन्ध्रगते शुभे ॥

अत्र “शिरे ते च” इत्यत्र “च”कारो “या”र्थः, तेन सर्वपद्मानि संवेद्य
“वामदक्षिणभेदतः” वामदक्षिणभेदेन वेणीबन्धक्रमेण सर्वपद्मानि संवेद्य वा
नासारन्ध्रगते इत्यर्थः । एतेनानयोः स्थित्यां द्विविधः कल्पो दर्शितः । अन्य-
त्रानयोर्धनुराकारेण स्थितिरुक्ता । तद्यथा—

विद्धि ते धनुराकारे नाडीइडापिङ्गले परे ॥ इति ॥

धनुराकारप्रकारमाह—

या वामसुष्कमम्बन्धा सा श्लिष्यन्ती सुपुन्त्रया ।

दक्षिणं जत्रुमाश्रित्य धनुर्व्यक्रा ह्रंदि स्थिता ।

वामांशजद्वन्तरगा दक्षिणां नासिकामियात् ॥ इति ॥

जत्रु स्तम्भभुजयोः सन्धिः ।

तथा दक्षिणसुष्कोत्या नासाया वामरन्ध्रगा ॥ इति ॥

वामदक्षिणसुष्कोत्यिते ते भ्रूमध्यपर्यन्तं प्राप्य तत्र इडापिङ्गलासुपुन्त्रा-
नाडीत्रयाणां त्रिवेणीरूपेण ग्रन्थिभावमापन्ने नासारन्ध्रमिलिते इत्यर्थः ।

तदुक्तम्—इडायां यमुना देवी पिङ्गलायां सरस्वती ।

सुपुन्नायां वसेद्गङ्गा तामां योगस्तिधा भवेत् ॥

मङ्गता ध्वजमूले च विमुक्ता भ्रूवियोगतः ।

त्रिवेणीयोगः सा प्रोक्ता तत्र ज्ञानं महाफलम् ॥ इति ॥

मध्ये इति मेरुदण्डमध्वरन्ध्रे इत्यर्थः । तदुक्तं—

“मेरुमध्ये स्थिता या तु मूलादावध्वरन्ध्रे”त्यादि ।

तथा विपुराभारमसुञ्जये—“या सुण्डाधारदण्डान्तरविवरगते”त्यादि ।
अत्र यद्यपि—

मेरोर्व्वामे स्थिता नाडी इडा चन्द्रामृता शिवे ।

दक्षिणे सूर्यसंयुक्ता पिङ्गला नाम नामतः ।

तद्वाह्ये तु तयोर्मध्ये सुपुन्ना वज्रिसंयुता ॥

इति तन्त्रचूडामणिवचने सुपुन्नाया मेरोर्व्वामस्थितिः प्रतीयते, तथापि तद्वचनं मतभेदेन, अन्यकारमते तु “मकलमरमिजान् मेरुमध्यान्तरस्थान्” इत्युत्तरश्लोके षट्पद्मानां मेरुमध्वरन्ध्रस्थत्वकथनेन तदाधारभूतायाः सुपुन्नाया मेरुमध्वरन्ध्रस्थत्वम् ।

त्रितयगुणमयीति त्रितय गुणं सुपुन्ना वज्रा चित्रिणीति रूपभेदेन त्रिस्वरूपं तदात्मिकेत्यर्थः । अथवा त्रितयगुणं सुपुन्नादिनाडीत्रयमपेक्ष्य इयमेकेयमेकेयमेकेति त्रितयावर्त्तनं यत्र, सा त्रितयगुणा तन्मयीत्यर्थः । यद्वा त्रितयगुणाः सत्त्वरजस्तमोगुणा यस्यां तन्मयीत्यर्थः । ततश्च चित्रिणी सत्त्वगुणमयी, वज्रा रजोगुणमयी, सुपुन्ना तमोगुणमयीति । चन्द्रसूर्याग्निरूपेति । चित्रिणी चन्द्ररूपा, तेन शकवर्णा, वज्रिणी सूर्यरूपा, तेन दाडिमोकेगरप्रभा, सुपुन्ना वज्रिरूपिणी तेन रत्नवर्णा इति । एतच्चित्रिषु व्याख्यानप्रमाणमाह सुपुन्नालक्षणमभिधाय भूतशुद्धौ—

तदन्तर्हृद्गुह्ये तु वज्राख्या चित्रिणी तथा ।

अतः सुपुन्ना त्रिगुणा ललन्ती ललना यथा ॥

सत्त्वादित्रिगुणाधारा चन्द्रसूर्याग्निरूपिणी ॥ इति ॥

कन्दमध्याच्चिरःस्था इति कन्दः सर्वनाडीनां मूलं तल्लक्षणमाह ।--

गुदात्तु द्वाङ्गुलादूर्ध्वं मेढ्रात्तु द्वाङ्गुलादधः ।

चतुरङ्गुलविस्तारं कन्दमूलं खगाण्डवत् ॥

नाद्यस्तस्मात् समुत्पन्नाः सहस्राणां दिसप्ततिः ॥ इति ॥

तद्रूपकन्दमारभ्य शिरःस्था शिरःस्थिताधोमुखसहस्रदलकमलकर्णिकावर्ति-
द्वादशदलपङ्कजाधःपर्यन्तस्थितेत्यर्थः । “कुण्डलीविवरकाण्डमण्डितं, द्वाद-
शार्णसरसौरुहं भजे” इति गुरुपादुकास्तोत्रस्मरणात् कुण्डलीविवरकाण्ड-
रूपायाश्चित्रिणीनाद्याः तदधिकत्वे तदधिकरणसुपुन्नाया अपि तदवधि-
कत्वम् । अन्यथा सहस्रदलोर्ध्वपर्यन्तस्थायित्वे सहस्रदलपद्मस्य चत्वारिंशत्-
श्लोके “शून्यदेशे प्रकाशमि”त्यनेन शून्यदेशे स्थायित्वानुपपत्तेः । सुपुन्ना-
द्यतत्वे शून्यदेशत्वाभावात् । अत्र केचित्—“मिरोर्मध्यपृष्ठगतास्त्रिस्रो नाद्यः
प्रकीर्त्तिता” इति निगमतत्त्वसारवचनं प्रमाणं दर्शयित्वा इडापिङ्गलासुपुन्नेति
तिष्ठणां नाडीनां मेरुमध्यस्थितिं वदन्ति । तत्र इडापिङ्गलयोर्मेरुवह्निःस्थितिः
सर्वतन्त्रवचनसिद्धत्वात् अन्यकारेणापि मेरोर्व्याह्यप्रदेशे इत्यनेन तयो-
र्वह्निःस्थितेः स्पष्टमुखेनाभिधानाच्च । किञ्च इडापिङ्गलयोर्मेरुमध्यस्थत्वे धनु-
राकारभङ्गा हृदयात् जतुमंलग्नत्वं न सम्भवति ।

निगमतत्त्वसारवचने तिस्रो नाद्य इति सुपुन्ना वच्चा चित्रिणीति तिस्रः,
न त्विडापिङ्गलयोस्तदन्तर्भावः । अत्र सुपुन्नाया भूलादिमस्तकपर्यन्तस्थिति-
प्रकारमाह—

सुपुन्ना चध्यवल्लीव मेरुश्चिष्टा पुरोगता ।

ग्रीवान्तं प्राप्य गलिता तिर्यग्भूता वरानने ।

शङ्खिनीनालमालम्ब्य गता सा ब्रह्मसादनम् ॥ इति ॥

तथान्यत्र—

चापाकारे स्थिते चान्ये सुपुन्ना प्रणवाकृतिः ।

पृष्ठास्थिपुण्ड्रतो भिन्ना तिर्यग्भूता ललाटगा ।

भ्रूमध्ये कुण्डली लग्ना मुखेन ब्रह्मरभ्रगा ॥ इति ॥

तन्मध्ये चित्रिणी सा प्रणवविलसिता योगिनां योगगम्या,
लूतातन्तूपमेया सकलसरसिजान् मेरुमध्यान्तरस्थान् ।
भिच्वा देदीप्यते तद्ग्रथनरचनया शुद्धबोधस्वरूपा,
तन्मध्ये ब्रह्मनाडी हरमुखकुहरादादिदेवान्तसंस्था ॥ २ ॥

तन्मध्ये इति षष्ठांमध्ये इत्यर्थः । प्रणवविलसिता आज्ञावक्रावच्छेदे
तन्मध्ये प्रणवप्रकाशेन प्रकृष्टोद्दीप्यमाना ; अतएव अन्यकारेण सप्तत्रिंशत्-
श्लोके “तदनु च नवीनार्कप्रह्वलप्रकाशं ज्योतिर्व्यां गगनधरणीमध्यमिलित-
मि”त्युक्तम् । लूतातन्तूपमेया मर्कटसूत्रतुल्यसूक्ष्मा तद्ग्रथनरचनया भिच्वा
देदीप्यते इत्यर्थः । यत्तु—

चित्रिणीशून्यविवरे संजाताम्बोरुहाणि पट् ।

तत् पत्रेषु महादेवो भुजङ्गी विहरन्ति च ॥

इति कल्पसूत्रचतुर्थकाण्डीयवचनं तत् एकवचनान्तभुजङ्गीकर्षणा बहुवच-
नान्तविहरन्तिक्रियान्वयायोगादमूलम् । समूलत्वेऽपि तस्यायमर्थः—विह-
रन्तीति शिवोक्तत्वात् एकवचनार्थं बहुवचनम् । चित्रिणीरन्ध्रविवरे इति कर-
णार्थविषयाधारे सप्तमी । ततश्च भुजङ्गी कुण्डलिनी महादेवो चित्रिणीशून्ये
चित्रिणीनाद्या मध्यरन्ध्रे यत् विवरम् इतस्ततो वह्निर्गमनपथः, तेन पथा
चक्रभेदक्रमेण षडम्बोरुहाणि संजाता सम्यासा सती तत्पत्रेषु विहरति दीप्यते
इत्यर्थः । यद्वा यानि षडम्बोरुहानि सुषुम्नान्तराले विहरन्ति प्रकाशन्ते,

(२) तन्मध्ये इति । तन्मध्ये षष्ठांमध्ये चित्रिण्याख्यनाडी प्रसिद्धत्वेन विलसति । प्रणव इव
विलसिता प्रदीपिता । योगिनां योगगम्या (अतिसूक्ष्मात्वात्) अतएव लूतातन्तूपमेया ।
सकलसरसिजान् मूलाधारादीन् । मेरुमध्ये सुषुम्नावक्रावादायौ तदोत्तरस्थान् मध्यस्थान्-
भिच्वा तेषां षड्नामं ग्रथनरचनया देदीप्यते अर्थं हीमिं कुर्वतीत्यर्थः । एतस्या मध्यवर्तिनी
ब्रह्मनाडी कन्दस्यहरहृत्सिद्ध्यात् परमशिखान्तरस्थिता मध्ये आश्रिता पुत्रकुलीनां बोधो
पार्थ यस्याः ।

विद्युन्मालाविलासा मुनिमनसि लसत्तन्तुरूपा सुसूक्ष्मा,
शुद्धज्ञानप्रबोधा सकलसुखमयी शुद्धबोधस्वभावा ।

ब्रह्मद्वारं तदास्ये प्रविलसति सुधाधारगम्यप्रदेशं,

यन्विस्थानं तदेतद्ददनमिति सुपुम्नाम्यनाद्या लपन्ति ॥ ३ ॥

सुजङ्गी चित्रिणीरन्ध्रविवरेण तत्पत्रेषु संजाता संस्थिता सती अनन्तरं
सहस्रदले विहरतीति । न तु तद्वचनात् पट्टपद्मानां चित्रिणीविवरे स्थितिः
प्रतीयते । तन्मध्ये चित्रिणीमध्ये । ब्रह्मनाडीति अत्र नङ्गताविति धातो-
र्नङ्यते गम्यतेऽनया पदव्या इति नाडी पदवी, ब्रह्मणी नाडीति व्युत्पत्त्या
ब्रह्मनाडी ब्रह्मपदवी शब्दब्रह्मरूपायाः कुण्डलिन्याः परमशिवसन्निधि-
गमनपथरूपचित्रिणीनाड्यन्तर्गतशून्यभाग इति यावत् । न तु चित्रिणीमध्ये
नाड्यन्तरमस्तीति निष्कर्षः । हरमुखकुहारात् स्वयम्भुलिङ्गच्छिद्रात् आदिदेवः
सहस्रदलकमलकर्णिकामध्यस्वपरं विन्दुरन्यत् सुगमम् ॥ २ ॥

श्लोकान्तरेण तां विशेषयति विद्युन्मालेति । लसत्तन्तुरूपेति ।
लसन्ती दीप्यमाना तन्तुरूपिणी ब्रह्मतन्तुसदृशौ कुण्डलिनी यत्र सेत्यर्थः ।
सकलसुखमयी सर्वानन्दमयीत्यर्थः । शुद्धबोधस्वभावेति शुद्धबोधाय तत्त्व-
ज्ञानाय स्वस्य आत्मनो भावो भावना यत्नेत्यर्थः । तदास्ये ब्रह्मनाद्याः
आस्ये हरमुखकुहारे ब्रह्मद्वारं कुण्डलिन्याः शिवसन्निधिगमनाय प्रवेशनिर्गम-
पथरूपमित्यर्थः । सुधाधारगम्यप्रदेशमिति । सुधाधारः परमशिवशक्ति-

(३) विद्युन्मालेत्यादि । एतस्या ब्रह्मनाद्या एव विशेषणान्याह, विद्युन्मालेति । विद्युन्मालेव
विनाशः प्रकाशो यस्याः । मुनिमनसि प्रकाशस्वभावतन्तुरूपा अतः सूक्ष्मा । शुद्धज्ञानस्य
प्रकाशो यस्याः । अत्र कलासहिताना सुखमयी, यदा सञ्चेदा सुखमयी शुद्धभाव एवात्मभावो
यस्याः, यदा शुद्धभावाना स्ये परमात्मनि भावो ज्ञानं यत् सा तथा । तस्या मुखे ब्रह्मद्वारं
प्रकाशते । अस्मत्स्य य आधारः श्रीकरस्य तस्यप्रदेशो गमनप्रकृति यदात्ममिति दावन् । "प्रदेश-
स्थानमार्गयोः" इति त्रिकाण्डशेषः । तदेतद्ददनं सुपुम्नानाम नाद्याः यन्विस्थानम् । सुधियो
वदन्तीति तत् तथा सहास्यस्य मित्वं तत्रैवेति ॥ [अत्रमते शुद्धभावस्वभावेति पाठः ।]

अथाधारपद्मं सुपुन्नास्यलग्नं
ध्वजाधो गुदोर्द्धं चतुःशीणपत्रम् ।
अधोवक्त्रमुद्यत्सुवर्णाभवर्णो-
र्वकारादिसान्त्वैर्युतं वेदवर्णैः ॥ ४ ॥

भाभरस्यनिःसृतासृतधारो गम्यते मूलाधारस्यगिवशक्तिभ्यां लभ्यते येन
द्वारेण तद्रूपप्रदेशमित्यर्थः । तदेतदिति तस्य द्वारस्य एतत्समीपवर्तिप्रदेशं
सुपुन्नाया सन्धिस्थानं कन्दसुपुत्रयोः सन्धिस्थानं सुपुन्नाया वदनञ्च इति
लपन्ति आगमज्ञा वदन्ति इति ममुदायार्थः ॥ ३ ॥ * ॥

नाडीं निरूप्य अङ्गप्रत्यङ्गादिसहितं मूलाधारचक्रं निरूप्यते अथाधार-
पद्ममिति भवभिः श्लोकैः । सुपुन्नास्यलग्नं चतुष्पाश्र्वं कन्दसुपुत्रयोः सन्धि-
स्थानसलग्नपत्रमित्यर्थः । ध्वजाधो गुदोर्द्धं लिङ्गमूलादधोऽवधि सुपुन्नापर्यन्तं
इत्यर्थः । चतुःशीणपत्रं रक्तवर्णचतुर्दलम् । वकारादिसान्त्वैः व श प स इति
वेदवर्णैर्युतम् । अत्र घट्चक्रेषु पद्मानां दलावच्छेदे दक्षिणावर्त्तनं वर्णयोग-
विशन्तनीयः । तदुक्तं विश्वसारतन्त्रे—

सर्श्ववर्णात्मकं पत्रं पद्मानां परिकीर्त्तितम् ।

दक्षिणावर्त्तयोगेन लिखनं चिन्तयेदिया ॥ इति ॥ ४ ॥

(४) अथाधार इति । नाडीप्रस्तावनानन्तरं घट्पद्मानां यथाक्रमं मूलतः सद्गतिः कथ्यते ।
अथाधारपद्मं वक्ष्ये इति मन्वन्व । सुपुन्नाया काशे संलग्नं ध्वजाधो गुदोर्द्धोऽयं गुदोर्द्धो
अपानस्थाने तत्पद्मस्य अवस्थितिः । चतुःशीणपत्रं चत्वारि रक्ताकारपत्राणि यस्य । अधश्चितं
तत्रां कर्णिकादिर्यस्येति । अद्यत्सुवर्णस्य या व्याभा तस्या इव वर्णं यस्य । एवभूतैरनस्योय-
वकाराद्यैर्लैः सकारान्त्वैर्युतं युतम् । एतेन एतद्वर्णोपलक्षितदलान्यस्य वक्ष्यमाणसद्गाना-
राधमध्यवर्त्ति तद्भूतवर्णात्वात् ॥

अमुष्मिन् धरायाश्चतुष्कोणचक्रं
 समुद्भासि शूलाष्टकैरावृतं तत् ।
 लसत्पीतवर्णं तडित्कोमलाङ्गं
 तदङ्गे समास्ते धरायाः स्ववीजम् ॥ ५ ॥

अमुष्मिन् धरायाश्चतुष्कोणचक्रमिति । एतत्पद्मकर्णिकायां चतुष्कोण-
 रूपं पृथ्वीमण्डलं समास्ते इत्यर्थः । मण्डलं विशेषयति ममुद्भासित्वादिना ।
 तस्य मण्डलस्याष्टदिक्षु प्रकाशमानाष्टशूलैर्युक्तं एतन्मण्डलं पीतवर्णं, स्रष्टमाह ।

भूलाधारे धराचक्र चतुष्कोणं प्रियम्बदे ।

पीतवर्णं परिवृतञ्चाष्टशूलैः कुलाचलैः ॥ इति ॥

शूलैः कीदृशैः कुलाचलैरिति कामिन्याः स्तनमदृशाग्रैरित्यर्थः ।

यथा—कुलाचलैरिति ।

नीलाचलं मन्दरञ्च पर्वतं चन्द्रशिखरम् ।

हिमालयं सुबेलञ्च मलयञ्च सुपर्वतम् ।

चतुष्कोणे वमेद्देवि एतत् सप्तकुलाचलम् ॥

इति निर्वाणतन्त्रवचनात् यथा पृथ्वीमध्ये सप्तकुलाचलास्तथावाष्टशूलानि
 कुलाचलमदृशानि इति भावः । तदन्ते इति तस्य धरामण्डलस्य अन्ते मध्ये
 धरायाः स्ववीजं लकारः समास्ते । एतद्बीजमपि पीतवर्णं तद्व्यथा—

वीजं तन्मध्यतद्यैन्द्रं पीतवर्णं चतुर्भुजम् ।

वज्रहस्तं महाबाहुमैरावतगजस्थितम् ॥ इति ॥

तेन लसत्पीतवर्णमित्युभयसम्बन्धः ॥ ५ ॥

चतुर्विंशभूषं गजेन्द्राधिरुद्धं

तदङ्गे नवीनार्कतुल्यप्रकाशः ।

शिशुः सृष्टिकारी लसद्देवाहु-

र्मुखाभोजलक्ष्मीश्वतुर्भागभेदः ॥ ६ ॥

धरावीजध्यानमाह चतुरित्यादि । यदेव धरावीजं तदेवेन्द्रवीजमित्य-
विरुद्धम् ।

तदङ्गे इति धरावीजस्याङ्गे सृष्टिकारी ब्रह्मा वसेदित्यन्वयः । तदङ्गे
धरावीजस्य बिन्दुमध्ये इति बोध्यम् ।

तदुक्तं—

मूलाधारे धरावीजं तद्विन्दौ ब्रह्मणः स्थितिः ।

तदङ्गे शिशुरूपस्य गजारुढोऽमराधिपः ॥ इति ॥

शिशुरूपस्य ब्रह्मणः स्थितिरित्यन्वयः ।

तदङ्गे धरावीजकोङ्गे अमराधिप इति तु मतान्तरम् ।

स्वमते धरावीजेन्द्रवीजयोरभेदात् “मन्त्राणां देवता प्रोक्ता देवता मन्त्र-
रूपिणी” इति वचनाच्च तयोरभेदवर्णनम् ।

निर्व्याणतन्त्रे—

ऐन्द्रवीजं वरारोहे लिङ्गस्य वामदेगके ।

सुसिद्धं ब्रह्मसदनं नाटोपरि सुसुन्दरम् ।

तत्रैव निवसेद्ब्रह्मा सृष्टिकर्त्ता प्रजापतिः ॥ इति ॥

[६] चतुर्विंशभूषमिति । बीजस्य विशेषणं चत्वारो बाहवो भूषा रुद्रद्वारा इव यम् ।
गजेन्द्रं अधिरुद्धं गल्पार्ककर्मकेत्यादिसूत्रात् कर्त्तरि क्तः । तदङ्गे तस्याङ्गे बीजाकारमूर्त्तरेङ्गे
प्रातःकालीनसूर्य्यतल्लक्ष्येऽग्निः सृष्टिकारी शिशुर्विराजते । लसद्देवतारो बाहवो यस्य । छला-
भोजलक्ष्मीश्वतुर्भागो वेदो यस्य अर्थात् चतुर्भुषविशिष्टमङ्गा इत्यर्थः । [स्वमते “चतुर्भागवेद”
इति पाठः ।]

अत्र धराधीजस्योर्हो नाटोपरि ब्रह्मस्थितिकथने नादोर्हो विन्दुमध्ये स्थितिरवगम्यते । निङ्गस्य वामदेगके इति मतान्तरम् ।

अतएव सारदायां—

आधारांश्च विदुस्तत्र मतभेदादनेकधा । इत्युक्तम् ।

म किंभूतः ? लमहेटवाचुरिति । अत्र केचित् ब्रह्मणो द्विभुजदर्शनेन अम-
द्याहुवेदाः सामवेदादयो वाहो यस्येति व्युत्पत्तिं कृत्वा तदेव मंस्थापयन्ति ।
तत्र ब्रह्मणो हस्ताभ्यां वेदधारणस्य कुत्राप्यदर्शनात् । किन्त्वत्र ब्रह्मा चतु-
र्भुजत्वेनैव ध्येयः ।

तथा स्पष्टमाह भूतशुद्धो—

तटहे च चतुर्वर्णां रक्तवर्णं शिगुं शिदे ।

चतुर्वर्कं हसपृष्ठे ब्रह्माणं विडि पार्धति ॥ इति ॥

सुखाश्वोजलस्त्रीश्चतुर्भागभेदः इति अस्य ब्रह्मणश्चतुर्भिर्भागैर्यो भेदः अथय-
वेषु विगेषः भैव सुखाश्वोजलस्त्रीरित्यर्थात् ब्रह्मणश्चतुर्भुजत्वमायातम् ।
यदा - मुखे अश्वोजलस्त्रीर्यस्य तथा चतुर्भिर्भागैः अर्थात् सुखावच्छेदे भेदो
यस्येति विशेषणहयम् । “चतुर्भागवेद” इति पदे अमिदरूपेण पूर्वप्रकारार्थः ।
अत्र ब्रह्मणो हस्तेऽस्वानभिधानेऽपि—

दण्डकमण्डलुधरां अक्षसूत्राभयन्तथा ।

ध्यायेत्तां रक्तवर्णांश्च ब्राह्मीं कृष्णाजिनोज्ज्वलाम् ॥

इति विश्वमारतन्वीकवाङ्मोघ्याने ब्रह्मशक्तिहस्ते दण्डकमण्डलुधरा-
भयदर्शनादत्रापि तथा कल्पते “यस्य देवस्य यदूपं” इत्यादिना समगतीस्तोत्रे
शिवशक्तयोरेकास्त्रदर्शनात् इति वदन्ति ।

वस्तुतस्तु—

अभयवरदहस्तं कुण्डिकामक्षमानाम् ।

दधतममलभूपं चिन्तयेदादिमूर्त्तिम् ॥

इति यामलोक्तकश्मात्तरीयध्यानप्राप्ताभयवरादीनि ध्येयानि । स्पष्ट-
मन्यत् ॥ ६ ॥

वसेदत्र देवी च डाकिन्यभिख्या

लसद्देवाङ्गुज्ज्वला रक्तनेत्रा ।

समानोदितानेकसूर्य्यप्रकाशा

प्रकाशं वहन्ती सदा शुद्धबुद्धेः ॥ ७ ॥

आधारपद्मे डाकिनीशक्तिस्थितिमाह वसेदिति । अत्र पद्मे डाकिनी नाम्नी देवी वसेदित्यन्वयः । सा किभूता ? सदा सर्व्वस्मिन् काले शुद्धबुद्धेस्तत्त्वज्ञानस्य प्रकाशं वहन्ती तत्त्वज्ञानसम्पादयित्रीत्यर्थः । तथाच योगाङ्गत्वेनात्र तां ध्यात्वा तत्त्वज्ञानमाप्नोति इति भावः । इयं देवी चक्राधिष्ठात्री तदुक्तं—

वक्तं वशपसोपेतं डाकिन्या समधिष्ठितम् ॥ इति ॥

तथा—

डाकिनी राकिनी चैव लाकिनी काकिनी तथा ।

शाकिनी हाकिनी चैव क्रमात् पट्पद्मजाधिपाः ॥ इति ॥

अस्या ध्यानविशेषमाहान्यत्र—

रक्ताचीं रक्तवर्णां पशुजनभयकृत् शूलखट्वाङ्गहस्तां

वामे खड्गं दधानां चपकमपि सुधापूरितं चैकवक्त्राम् ।

अत्युग्रामुग्रदंष्ट्रामरिकुलमघनीं पायसादे प्रसक्तां

मूलाधारेऽमृतार्थे परिहृतवपुषां डाकिनीं चिन्तयेत्ताम् ॥ इति ॥

तथा—

सिन्दूरतिलकोद्दीप्तामञ्जनाञ्जितलोचनाम् ।

कृष्णाम्बरपरीधानां नानाभरणभूषिताम् ॥

(७) वसेदवेति । अत्रैव अस्मै डाकिन्यभिख्या नाम यस्याः सा वसेत् । “अभिख्या नाम-
शोभयो.” इत्यमरः । लसद्भिः प्रकाशङ्गित्तर्वाङ्गुज्ज्वला रक्ताकारनेत्रा च सा देवी । समानो-
दितेति ; एककालीनोदितानां अनेकसूर्य्यानामिव प्रकाश उदयो यस्याः सा तया । सर्व्वदा
शुद्धबुद्धीनां प्रकाशं वहन्ती परमार्थविषयीभूता सदर्थं विभावयन्ती तद्भाषान्वितानां ज्ञानमेव
ददातीत्यर्थः ।

वज्राख्यावक्त्रदेशे विलसति सततं कर्णिकामध्यसंस्थं
 कोणं तत् त्रैपुराख्यं तडिदिव विलसत्कोमलं कामरूपम् ।
 कन्दर्पो नाम वायुर्निवसति सततं तस्य मध्ये समन्तात्
 जीवेशो बभ्रुजीवप्रकरमभिहसन् कीटिसूर्यप्रकाशः ॥ ८ ॥

इत्यादि कर्मान्तरोक्तडाकिनीध्याने प्राप्ते कृष्णाम्बरं ध्येयमिति । अत्र
 वज्रादीनां पट्चक्रस्यसकलदेवानां भावभेदेनोर्द्धाधोवक्त्रेण स्थितिचिन्तनमाह
 शाक्तानन्दतरङ्गिणीधृतमायातन्त्रे—

पार्वत्युवाच ।

अधोवक्त्रस्थितिस्तत्र अधोभागं कथं भवेत् । इति प्रश्ने,

महादेव उवाच ।

तत्सर्वं यद्भुजं देवि सर्वतोमुखमेव च ।

प्रवृत्तिभावचिन्तायामधोवक्त्राणि चिन्तयेत् ।

निवृत्तिभावभागेषु मदैवोर्द्धमुखानि च ॥ इति ॥

अन्यत् सुशमम् ॥ ७ ॥

मूलचक्रकर्णिकायां त्रिकोणं निरूप्यते वज्राख्यावक्त्रदेशे इति । सुपुत्राया
 आस्यात् द्वाङ्गुलीर्द्धे लिङ्गमूलादधो वज्रावक्त्रम् । तत्तु मूलाधारकमनकर्णिका-
 मध्यस्थगह्वरान्तर्बर्त्तिं तत्र त्रिकोणं विलसति इत्यन्वयः । त्रिकोणं कीटग्रं ?
 त्रैपुराख्यमिति । त्रिकोणगर्भस्यकामबीजघटककारमध्ये त्रिपुरसुन्दर्य-

धिष्ठानात् त्रैपुराख्यमिति तात्पर्यम् । तदुक्तं शाक्तानन्दतरङ्गिण्यां ककार-
तत्त्वकथनमुपक्रम्य—

तीपां मध्ये स्थिता देवी सुन्दरी परदेवता । इति ।

कोमलं सुस्निग्धम् । तथा कामरूपं कामं निरूप्यतेऽनुभूयते येन तादृशं
मदभागारात्मकमित्यर्थः । अतएव—

त्रिकोणं तत्तु विज्ञेयं शक्तिपीठं मनोहरम् । इत्युक्तम् ।

एतत् त्रिकोणं धरावीजस्थोर्द्वे तदुक्तं सम्बोहने धरावीजमधिकृत्य—

रामा^१ ज्येष्ठा तथा रौद्री त्रिरेखा च तदूर्ध्वतः । इति ।

तत्रिकोणमध्ये कन्दर्पवायुस्थितिमाह कन्दर्प इति । समन्तात् त्रिकोण-
व्यापकरूपेणेत्यर्थः । जीवेश इति अस्य जीवधारकत्वाज्जीवेश इत्युक्तम् ।
तथा हि—

कन्ददेशे वसेत् प्राणो ह्यपानो गुदमण्डले ।

इत्यादिवचने गुदमण्डलस्यवायोरपानत्वाभिधानात्^२ तादृशगुदमण्डलस्य-
कन्दर्पवायोरप्यपानांगः । ततश्च—

अपानः कर्षति प्राणं प्राणोऽपानञ्च कर्षति ।

रज्जुवदो यथा श्येनो गतोऽप्याकृष्यते पुनः ।

तथा चैतौ विषम्बादे सम्बादे सन्त्यजिदिमम् ॥ इति ॥

विषम्बादे परस्परवैपरीत्यगमने एतौ प्राणापानवायू तत्रा कर्षाकर्षणौ सम्बादे
अविरोधिगमने इमं देहं सन्त्यजित्थैकतद्वचने कन्दर्पावान्तरनामकापान-
वायोः प्राणाकर्षकत्वेन देहधारणत्वाज्जीवधारकत्वं प्रतीयते अतो जीवेश
इत्युक्तिरिति भावः । अतएव ग्रन्थकृता दशमश्लोके “श्वासोच्छ्वासविभञ्जनेन
जगतां जीवो यथा धार्यते” इत्यनेन श्वासोच्छ्वासरूपयोः प्राणापानयोर्जीव-
धारकत्वं स्पष्टमेवोक्तम् । स्पष्टमन्यत् ॥ ८ ॥

१ । “रामा” इत्यत्र “रामा” इति पाठान्तरम् ।

२ । “अपानत्वविधानात्” इति वा पाठः ।

तन्मध्ये लिङ्गरूपी द्रुतकनककलाकोमलः पश्चिमास्यो

ज्ञानध्यानप्रकाशः प्रथमकिगलयाकाररूपः स्वयम्भुः ।

विद्युत्पूर्णन्दुविम्बप्रकरकरचयस्निग्धसन्तानहासी

काशीवासी विलासी विलसति सरिदावर्त्तरूपप्रकारः ॥ ६ ॥

त्रिकोणमध्ये स्वयम्भुलिङ्गस्थितिमाह तन्मध्ये इति । त्रिकोणमध्ये लिङ्गरूपी स्वयम्भुः स्वयम्भुनामकशिवनिङ्गं विलसतीत्यन्वयः । द्रुतकनककलाकोमलः तप्तकाञ्चनावयव इव स्निग्धभाव इत्यर्थः । पश्चिमास्योऽधोमुखः तदुक्तं कालीकुलामृते—

तत्र स्थितो महालिङ्गः स्वयम्भुः सर्वदा सुखी ।

अधोमुखः क्रियावाञ्छ कामबीजेन चालितः ॥ इति ॥

ज्ञानध्यानप्रकाश इति ज्ञानध्यानाभ्यां प्रकाशो यस्य तादृश इत्यर्थः । तथा च ज्ञानेन निर्गुरूपप्रकाशः ध्यानेन सगुरूपप्रकाशो यस्य स एवायं स्वयम्भुरिति भावः ।

दृष्टान्तेन विशेषयति प्रथमकिगलयाकाररूप इति अचिरोत्पन्नपत्राद्भवत् आकाररूपं यस्य तेन स्थूलमूलात् सूक्ष्माद्यपर्यन्तं चम्यककुसुममध्यस्थितशलाकावदुदतः श्यामवर्णश्चेत्यर्थः । तदुक्तं गात्तानन्दतरङ्गिण्याम्—

स्वयम्भुलिङ्गं तन्मध्ये सरन्तं पश्चिमाननम् ।

ध्यायेच्च परमेशानि शिवं श्यामलमुन्दरम् ॥ इति ॥

(६) तन्मध्ये इति । त्रिकोणस्य किञ्चित् उपरि लिङ्गरूपी स्वयम्भुः भावरूपेण तिष्ठति । कीदृश ? द्रुता या कनककला वज्रिलयीभूता तस्या इव कोमलः । पश्चिमास्योऽधोमुखः । ज्ञानध्यानाद्ययोगाभ्यां प्रकाश उदयो यस्य । नवीनरत्नवाकाररूपेण रूपं यस्य । विद्युत्पूर्णन्दुविम्बप्रकारकरचयस्निग्धसन्तानहासी करचन्दस्निग्धसमूहस्यैव इत्यर्थ इव सविशेषो यस्य । ततस्तानमपि विलसितुं शोभं चस्य सरिदावर्त्तरूपप्रकार अतिवस्तुत्वत् एवम्भूत् सन् विलसति ॥

यत्तु—

मूलाधारे स्मरेद्दिव्यं त्रिकोणमतिसुन्दरम् ।
तस्यास्त्रिरेखामानीय षडङ्गद्वयवस्थिताम् ।
नीलतोयदमध्यस्थां तद्विक्रोडिसमप्रभाम् ॥

इति यामलवचने कुण्डलिन्या नीलतोयदमध्यस्थविशेषेण स्वयम्भुलिङ्गस्य नीलवर्णत्वमायातं तन्नीलश्यामयोरेकपर्यायित्वात् विरुद्धम् ।

विद्युत्पूर्णन्दुविम्बप्रकरकरचयस्त्रिम्बसन्तानहामीति । विद्युत्पूर्णचन्द्रविम्बयो-
र्यः प्रकृत्यकारः उत्तापरहितकिरणः तत्तुल्यकिरणममूहेन मृदुप्रवाहविशिष्ट-
प्रकाशोऽस्यास्तीत्यर्थः । काशीवासी विलासीति 'अत्र काशीवासतुल्यवास-
विशिष्टः सन् विलासीत्यर्थः तेन यथा काशीवासे सुखं भुनक्ति तद्वदवापीति
भावः । अथवा निवास उल्लासः कामप्रफुल्लभाव इति यावत् तद्विशिष्ट
इत्यर्थः । "कामवीजेन चालित" इति वचनात् अयं स्वयम्भुः काशीवासी
एतेनास्य विश्वेश्वरत्वं सूचितं इति । सरिदावर्त्तरूपप्रकार इति सरिदावर्त्तं
यद्रूपन्तप्रकारः ततश्च यथा भ्राम्यमाणनदीजले मध्यनिम्नस्तन्मध्ये किञ्चि-
दुन्नतं शङ्खमध्योन्नतवदिति भावः । अयं स्वयम्भुः कामवीजोपरिस्थितः तदाह
कालीकुलासृते—

किञ्चल्लोपरि शृङ्गाटः सरम्भुः सुमनोहरः ।
तत्र स्थितो महालिङ्गः स्वयम्भुः सर्व्वदा सुखी ।
अधोमुखः क्रियावांश कामवीजेन चालितः ॥ इति ।

तथान्यत्र—

पूर्व्वोक्ता डाकिनी तत्र कर्षिकायां त्रिकोणकम् ।
यन्मध्ये विवरं सूक्ष्मं रत्नाभं कामवीजकम् ।
तत्र स्वयम्भुलिङ्गश्चाधोमुखालङ्ककप्रभम् ॥

इति मतान्तरम् ॥ ८ ॥

तस्योर्ध्वं विसतन्तुसोदरलसत्सूक्ष्मा जगन्मोहिनी
 ब्रह्महारमुखं मुखेन मधुरं संष्टादयन्ती स्वयम् ।
 शङ्खावर्त्तनिभा नवीनचपलामालाविलासास्पदा
 सुप्ता सर्पसमा शिवीपरि लसत्साईचिह्नताकृतिः ॥ १० ॥
 कूजन्ती कुलकुण्डली च मधुरं मत्तालिमालास्फुटं
 वाचः कोमलकाव्यवन्धरचनाभेदातिभेदक्रमैः ।
 प्रवासोच्छ्वासविभञ्जनेन जगतां जीवो यया धार्यते
 सा मूलास्त्रुजगद्धरे विलसति प्रोद्दामदीप्तावलिः ॥ ११ ॥

स्वयम्भुलिङ्गे कुण्डलिनीशक्तिस्थितिमाह तस्योर्ध्वं इति द्वाभ्याम् । अनयो-
 रर्थः । यदा कुण्डलिन्या भ्रामोच्छ्वासविभञ्जनेन प्रवर्त्तनेन जगतां जीवो
 जीवात्मा धार्यते देहावच्छेदे स्याप्यते सा देवी मत्तालिमालास्फुटं यथा
 स्यात्तयाकृतिः एवं वक्ष्यमाणक्रमैर्ज्वालम् अर्थात् जनयन्ती मती अम्युज-
 गद्धरे मूलाधारकमलकार्णिकामध्यतिकोणगद्धरे तस्य स्वयम्भुलिङ्गस्योर्ध्व-
 भागे विलसतीति श्लोकद्वयस्य विशिष्टान्वितार्थः । विसतन्तुसोदरलसत्सूक्ष्मा
 शृणालसूत्रतुल्यसूक्ष्मा इत्यर्थः । जगन्मोहिनी जगतां मायारूपिणीत्यर्थः ।

(१०) तस्योर्ध्वं इति । तस्य शिखरं ऊर्ध्वं इत्यर्थः । शृणालतन्तुपटनी शरीरकला यथाः
 एवम्भूता सा कूजन्ती कुलकुण्डलिनोति वक्ष्यमाणशोभेनाम्ब । यत विसतन्तुसदवी चत स्रष्टा
 जगतां मोहिनी मत्तामायारूपेणैवैवै । ब्रह्महारमुखं मुखेन पुत्रक्रमेण स्वयमेव मच्छा-
 दयन्ती सम्यक्प्रकारेणाच्छादयन्तीत्यर्थः । एतेन अष्टतरकंशरूपादनं कृत्वा अमृतं विरतीत्यर्थः ।
 व्यतः तदमृतमयोगेन तन्मुखं मधुरं यद्वक्ष्य वेदनाकारतुल्या । नवीनचपलच्छेदीप्रकाश एव स्थानं
 यस्यास्तुल्यमिति यावत् । सुप्ता व्यतः सर्पतुल्या सर्पो किं सुप्ता कुण्डलाकारो भवति । शिवस्यो-
 परि लसत् प्रकाशत् साईतिहस्त आकृति शरीरं यथा ।

(११) कूजन्तीति । सा कुण्डलिनी मधुरं यथा म्हातथा यद्दं कृष्णेतीत्यर्थः । एतेन मत्तालिमाला-
 स्फुटमन्त्रो भवति । तस्य च एव यद्दः कण्ठतास्त्राद्यभिवातेन वर्णाक्षरत्वेन परिगणयते इत्याह

ब्रह्मद्वारमुखं स्वयम्भुलिङ्गच्छिद्रं मधुरं मृदु यथा स्यात्तथा स्वमुखेन संक्वादयति इत्यर्थः । नवीनचपलामालाविलामास्यदेति सर्वेषां नवीनत्वे प्रकाशाधिक्यदर्शनादत्र नवीनोत्कीर्तनमधिकप्रकाशप्राप्त्यर्थम् । ततश्चातिप्रकाशितविद्युन्मालानां विलासस्य स्थिरतरकौतूहलदामस्यास्यद इत्यर्थात् स्थिरतरातिप्रकाशितविद्युत्सूक्ष्मप्रकागतुल्यप्रकाशितवतीति पर्यवसितम् ।

वाक्यजननक्रममाह कोमलकाव्यवन्तरचनाभेदातिभेदक्रमैरिति । कोमलकाव्यं मृदुगद्यघटितरूपगुणरसादिबन्धेनात्मकवाक्यम् । बन्धः पद्मबन्धाश्वबन्धादिचित्रकाव्यम् । रचना तदतिरिक्तगद्यपद्यात्मकवाक्यम् । भेदस्तेषां विशेषः । अतिभेदस्तदितरसंस्कृतप्राकृतवाक्यसमुदायः । तयोर्भेदः क्रमः शास्त्रव्यवहारानुरूपरोतिः । तादृशीभीरीतिभिर्वाचं जनयन्तीति परिष्कृतार्थः । कुण्डलिन्याः संस्कृतप्राकृतविशेषाविशेषयावद्वाक्यजनयित्रीत्वात् । तदाह मारदायाम्—

भियमानात् पराह्निन्दोरव्यक्तात्मा रवोऽभवत् ।

तन्प्राप्य कुण्डलीरूपं प्राणिनां देहमध्यगम् ।

वर्णात्मनाधिर्भवति गद्यपद्यादिभेदतः ॥ इति ॥

गद्यपद्यादीत्यादिपदात् यावद्वाक्यं गृह्यते ।

व्यक्तमाह कादिभने—

स्वाक्नेच्छाशक्तिघातेन प्राणवायुस्वरूपतः ।

मूनाधारे समुत्पन्नः परास्यो नाद उन्नतः ॥

स एव चोर्द्धतां नीतः स्वाधिष्ठानविजृम्भितः ।

पश्यन्त्याख्यामवाप्नोति तदैवोर्द्धं जनैः जनैः ॥

अनाहृतं बुद्धितत्त्वममैतो मध्यमोऽभिधः ।

तथा तयोरूर्द्धगतौ विशुद्धौ कण्ठदेशतः ॥

कोमलकाव्यवन्धुपचनाया यो भेदो नानाप्रबन्धः शौडी वैदर्भी पाञ्चानी कवितारोतिक्रमः तस्य भेदस्य यद्द्वारादिबन्धवन्धेन योऽतिभेदस्तत्क्रमैः । सत्सम्बन्धमात्रेण सुकटं यथा स्यात्तथा वाक्यं कूजलो तस्य एव वैखरोत्वम् आयातमिति । यथा देव्या च त्रयोविधासिद्धिभङ्गनेन जगतां लीलो धार्यन्ते सा मूनाधारपद्मकुहरे प्रकाशते । प्रोद्गाकदीप्राणविर्यस्याः दीप्राणमिति भावे क्तः ॥

वैखर्द्यास्यस्ततः कण्ठशीर्षताल्बोष्ठदन्तगः ।
 जिह्वामूलाग्रपृष्ठस्यस्तथा नामाग्रतः क्रमात् ॥
 कण्ठताल्बोष्ठकण्ठस्यः कण्ठीष्ठद्वयतस्तथा ।
 ममुत्पदान्यचराणि क्रमादादिक्षकावधि ॥ इति ॥

अक्षं विस्तरेण । कुण्डलिनो ध्यानान्तरमाह अन्यत्र—

ध्यायेत् कुण्डलिनीं देवीं न्वयभुलिङ्गवेष्टिनीम् ।
 श्यामां सूक्ष्मां सृष्टिरूपां सृष्टिस्थितिलयात्मिकाम् ।
 विखातीतां प्रागरूपां चिन्तयेद्ब्रह्मवाहिनीम् ॥

तथा—

ध्यायेत् कुण्डलिनीं देवीमिष्टदेवस्वरूपिणीम् ।
 सदा षोडशवर्षीयां पीनोन्नतपयोधराम् ।
 नवयौवनसम्पन्नां मञ्जोभरणभूषिताम् ।
 पूर्णचन्द्रप्रभां रक्तां सदा चञ्चललोचनाम् ॥ इति ॥

रक्तामिति सुन्दरीविषये ज्ञेयमिति शाक्तानन्दतरङ्गिणीकारः । वस्तुतस्तु सर्वदेवताविषये एव कुण्डलिनी रक्तवर्णत्वेन ध्येया न तु श्यामवर्णत्वेन प्रायः सर्वतन्त्रे सर्वसंग्रहे च कुण्डलिन्यास्तडिदाकारत्वकथनात् ।

श्यामामित्यनेन—

शीतकाले भवेदुष्णा धोष्णकाले च शीतला ।
 प्रतप्तकाचनाभामा श्यामा स्त्री परिकीर्तिता ॥

इत्येतद्वचनाक्रान्तत्वं ज्ञापितम् । न तु श्यामवर्णत्वमतः सर्वथास्त-
 सामञ्जस्यमिति । चक्रभेदनात् पूर्वं ब्रह्महारमध्ये कुण्डलीध्यानमाह
 कङ्कानमालिन्याम्—

कोटिचन्द्रप्रतीकागं परंब्रह्मस्वरूपिणीम् ।

चतुर्भुजां द्विनेत्राञ्च वराभयकरान्तथा ॥

तथा पुस्तकवोणाञ्च धारिणीं भिन्दवाहिनीम् ।

गच्छन्तीं स्यासने भीमां नानारूपधरात्मिकाम् ॥ इति ॥१०-११ ॥

तन्मध्ये परमा कलातिकुशला सूक्ष्मातिसूक्ष्मापरा
नित्यानन्दपरम्परातिविगलत्वीयूपधाराधरा ।

ब्रह्माण्डादिकटाहमेव सकलं यद्भासया भासते

• सेयं श्रीपरमेश्वरी विजयते नित्यप्रबोधोदया ॥ १२ ॥

स्रयम्भुलिङ्गेवेष्टितकुण्डलिन्यूहं समसूत्रपातन्यायेन दण्डाकारेण लिङ्गाग्र-
पथ्यन्तस्थितां परशक्तिमाह तन्मध्ये इति । अस्थार्थः यद्भासया यस्याः शक्त्या
दीत्या ब्रह्माण्डादि तत्कटाहध भासते प्रकाशते सेयं श्रीपरमेश्वरी तन्मध्ये
स्रयम्भुलिङ्गे कुण्डलिनीवेष्टनोहं विजयते सर्वान् वशवर्त्तिनः कृत्वा तिष्ठती-
त्यर्थः । सा किम्भूता ? परमा अघटनघटनपटीयसी माया कलानादशक्तिरूपा
कुण्डलिन्यभेदशरीरिणी । तदुक्तं शाक्तानन्दतरङ्गिण्याम्—

कला कुण्डलिनी सैव नादशक्तिः शिवोदिता ।

तथान्यत्र—

तस्योपरि मनो ध्यायेत् चिक्कलां ई-समाश्रिताम् ।

प्रदीपकलिकाकारां कुण्डल्यभेदरूपिणीम् ॥ इति ॥

तथा कालिकाश्रुती—

तस्याः शिखाया मध्ये तु अध ऊर्ध्वव्यवस्थिताम् ।

स ब्रह्मा स शिवः शूरः स एव परमेश्वरः ॥

स एव विशुः स प्राणः स काशग्निसः स चन्द्रमाः ।

इति कुण्डलिनीं ध्यात्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ इति ॥

(१२) तन्मध्ये इति । तस्याः कुण्डलिन्या मध्ये परमा कला अस्ते परं परमात्मानं धीयते
अनया इति परमा । अत्यर्थं कुशलं यतः सातिकुशला । सूक्ष्मा यतस्तस्या मध्ये परा प्रशान्ती,
अध्यासा वैश्वरो समाधिरूपा नित्यं न्यानन्दपरम्परा यस्याः सा तथा । अत्यर्थविद्युन्मासेव अस्तु
प्रकाशत् दीधितिलेजो यस्याः ब्रह्माण्डस्य आदिकटाहपर्यन्तं यस्याः कलाया भासया सकलं
भासते । यद्वा शरीरस्यापि ब्रह्माण्डसंज्ञा—“ब्रह्माण्डे ये गुणाः सन्ति ते हि सन्ति कलेवरे” इति
ग्रामाणिकोक्त्यात् । सेयं श्रीपरमेश्वरी विजयते जयतीत्यर्थः । नित्यज्ञानसोदयो यतः ।

तस्यान्तरे प्रविलसद्विशदप्रकाश-

मम्भोजमण्डलमथो वरुणस्य तस्य ।

अर्द्धेन्दुरूपलसितं शरदिन्दुशुभ्रं

वङ्कारवीजममलं मकराधिरूढम् ॥ १५ ॥

विशेषयति सविन्दुलसितैरिति । विन्दुना सह वर्त्तमानाः सविन्दवः ललिताः प्रकाशिताः । सविन्दवश्च ते ललिताश्चेति तैरित्यर्थः । ततश्चात्र विशेष्य-विशेषणभावकल्पने विशेषणीभूतविन्दो ललितत्वकारणत्वम् प्रतीयते । “सुरापः पतती”त्यत्र कर्तृविशेषणसुरापाने पतनकर्तृत्ववदिति । यदा विन्दूनां लसितं विन्दुलसितं विन्दुप्रकाशः तेन सह वर्त्तमानैः वाद्यैरित्यर्थः ॥ १४ ॥

एतत्पद्मकर्णिकायामम्भोजमण्डलस्थितिमाह तस्यान्तरे इति । तस्य पद्मस्य अन्तरे मध्ये, अम्भोजमण्डलम् अम्भोजाकारमण्डलं प्रविलसत् प्रकाशमानम् । तत् किन्भूतं ? विशदप्रकाशं शुक्लवर्णम् । पुनः किन्भूतम् ? अर्द्धेन्दुरूपलसितम् अर्द्धचन्द्रयुक्तमित्यर्थः । इदं जलमण्डलं तदाह सारदायाम्—

अम्भोजमम्भसो भूमिद्यतुरस्तं सवञ्जकम् । इत्यादि ।

एतन्मण्डललक्षणमाह राघवभट्टः । अर्द्धचन्द्रं कृत्वा तदुभयभागे मरोज-द्वयं कुर्यात् तदुक्तमाचार्यैः । अजोपितार्द्धेन्दुमद्विष्वमिति । मण्डलमध्ये वरुणवोजस्थितिमाह अथो इति । तस्येति जलाधिष्ठातृत्वेन प्रसिद्धस्यैत्यर्थः । मकराधिरूढमिति । पाशहस्तश्च तदाह—

(१५) तस्यान्तरे इति । तस्य पद्मस्य मध्ये अम्भोजं जातं वरुणस्य मण्डलमस्ति । अथो शब्दं अम्भोजनायाम् । कीदृशं ? प्रकर्षेण विनसत् निर्मूलप्रकाशो यस्य तत्तथा । तस्यैव वरुणस्य अर्द्धेन्दुरूपेण लसितं मनोजम् अतएव वङ्कारवीजम् अमलं निर्मूलशरदिन्दु इव शुभ्रम् । मकराधिरूढं मकरो जम्बुविशेषः ओङ्कार इति ख्यातस्तद्विष्वङ्कर्त्तरि ज्ञः, अतएव अम्भोजमण्डलदर्शनार्थं कमपि मणिपूरे इति शङ्कराचार्यशेकोक्तं मङ्गीशारे इत्यादि धातुपपत्तिं तत्तु तद्वत्सादिभिः प्रतिध्यातव्यम् । अयं तु तत्र अन्तसंभक्ततया व्याख्यां भूषः ।

तस्याङ्गदेशकलितो हरिरेव पायात्
नीलप्रकाशरुचिरश्रियमादधानः ।
पीताम्बरः प्रथमयौवनगर्वधारी
श्रीवत्सकौस्तुभधरो धृतवेदवाहुः ॥ १६ ॥

तदन्तर्वीक्षणं वीजं श्वेतं मकरवाहनम् ।

पाशहस्तं तदङ्घ्रिं हरिं श्यामं चतुर्भुजम् ॥ इति ॥

अयं वरुणबीजस्वरूपो वकारो यवर्गीयः कुलाकुलचक्रे भूतलिपिमन्त्रे च
तद्वकारस्यैव यलवर्णत्वेनाभिधानात् । स्पष्टमन्यत् ॥ १५ ॥

वरुणबीजस्याङ्गे विष्णुस्थितिमाह तस्याङ्ग इति । अङ्गे बीजमस्तकस्य विन्दु-
मध्ये धराबीजविन्दौ ब्रह्मणः स्थितिदर्शनादत्रापि तथा दृष्टपरिकल्पनान्यायात्
एवं वक्ष्यमाणं सर्वत्र बोध्यम् । कलितः स्थित इत्यर्थः । नीलप्रकाशरुचिरश्रियमा-
दधान इति । नीलज्योतिषां या मनोक्षा गोभा तां दधानः इत्यर्थः तेन नील-
तजःपुञ्जगरीरीति यावत् । श्रीवत्सकौस्तुभधर इति, तद्वानमाह गौतमीये—

कौस्तुभं हृदये रत्नं सूर्यायुतसमप्रभम् ।

तदधी वनमालाञ्च चन्द्रायुतसमप्रभम् ।

कौस्तुभोद्धे च श्रीवत्सचन्द्रायुतसमप्रभम् ॥ इति ॥

हरिहस्ते अस्त्रमाह तन्त्रान्तरे—

पाशहस्तं तदङ्घ्रिं च हरिं श्यामं चतुर्भुजम् ।

शङ्खचक्रगदापद्मधारिणं पीतवाससम् ॥ इति ॥

पाशहस्तं “वरुणम्” इति पूर्वेष्वान्वयः । अन्यत्र “पीताम्बरं शान्तमूर्त्तिं
वनमालाविभूषितम्” इति मूलाधारे हंसपृष्ठे ब्रह्मणः स्थितिदर्शनादत्र गरुडो-
परि-विष्णुचिन्तनीयः ॥ १६ ॥

(१६) तस्याङ्ग इति । तस्य बीजस्य क्रोडदेशलक्षितः हरिर्बिष्णुः त्रिभुवनं पायात् । कौस्तुभः ?
श्रीवत्सकौस्तुभो मनोक्षा कान्तिम् व्याधत्ते । पीतवस्त्रः, प्रथमयौवनगर्वम् । उद्धेकं धनुं श्रीवत्स
तथोक्तं । श्रीवत्सचक्रं कौस्तुभञ्च दधातीत्यर्थः । धृताचत्यारो वाङ्मनो येन च तथा ॥

अत्रैव भाति सततं खलु राकिणी सा
 नीलासुजोदरसहोदरकान्तिशोभा ।
 नानायुधोद्यतकरैर्लसिताङ्गलक्ष्मी-
 दिव्याम्बराभरणभूपितमत्तचित्ता ॥ १७ ॥

स्वाधिष्ठानाख्यमेतत् सरसिजममलं चिन्तयेद्यो मनुष्य-
 स्तस्याहङ्कारदोषादिकसकलरिपुः क्षीयते तत्क्षणेन ।
 योगीशः सोऽपि मोहाद्भुततिमिरचये भानुतुल्यप्रकाशो-
 गद्यैः पद्यैः प्रवन्धैर्विचरचयति सुधावाक्यसन्दोहलक्ष्मीः ॥ १८ ॥

एतत्पद्ये राकिणीशक्तिस्थितिमाह । अत्रैवेति स्पष्टम् । राकिणीध्यान-
 विधिपमाह—

श्यामां श्लाञ्जहस्तां डमरुकरयुतां तीक्ष्णटङ्गं वहन्ती-
 सुयां रक्तत्रिनेत्रां कुटिलमविलसहन्तदंशुप्रभाभिः ।
 दीप्तां तां देवदेवीं हितयकमलगां रक्तधारेकनासां
 शुक्लान्ने मत्तचित्तामभिमतफलदां राकिणीं चिन्तयेत्ताम् ॥

अत्र पद्मान्तरे राकिण्याः स्थितिदर्शनात् सर्वत्र रक्तपद्मान्तरोपरि पद्-
 मशक्तीनां स्थितिरिति बोध्यम् ॥ १७ ॥

स्वाधिष्ठानपद्मादिचिन्तनफलमाह स्वाधिष्ठानाख्यमिति । तदुक्तं—
 स्वशब्देन परं निह्नं स्वाधिष्ठानं ततो विदुः ॥ इति ॥

(१७) अत्रैवेति । अत्रैव पद्ये खलु निश्चितं सर्वदेवस्य प्रसिद्धा राकिणी काले । नीलपद्म-
 सहोदरतुल्यशोभा यस्याः नानास्त्रेषोद्यतकरैः प्रकाशमाना शोभा यस्या सा तथा । दिव्याम्बरा-
 लङ्काराभ्यां भूपिता च मत्तं चित्तं यस्या सा च इति तथा ॥

(१८) स्वाधिष्ठानेति । एतत् स्वाधिष्ठानाख्यं सरसिजं यो मुनीन्द्रचिन्तयेत् तस्याहङ्कारादि-
 दोषरूपसकलरिपवः ज्ञानप्रतिबन्धकतात् शुद्धज्ञानपरिपन्थिनः तत्क्षणेनैव क्षीया भवन्तीति ।

तस्योर्द्ध्वं नाभिमूले दशदललसिते पूर्णमेघप्रकाशे
नीलाम्भोजप्रकाशैरुपहितजठरे ङादिफान्तैः सचन्द्रैः ।
ध्यायेद्द्वैश्वानरस्यारुणमिहिरसमं मण्डलं तत् त्रिकोणं
तद्वाद्ये स्वस्तिकास्यैस्त्रिभिरभिलपितं तत्र वज्रेः स्ववीजम् ॥ १६ ॥

अहङ्कारदीपादीत्यादिना कामक्रोधादयो गृह्यन्ते तेन कामादिपङ्क्तिपयः
घ्नियन्ते इत्यर्थः । मोहाद्भुततिमिरचये इति दुर्निवार्यमोहान्धकारममूहं
इत्यर्थः । ततश्च मायामोहरूपान्धकारनाशाय ज्ञानरूपसूर्यमाप्नोतीति भावः ।
स्पष्टमन्यत् ॥ १८ ॥

तदयं महावाक्यार्थनिर्णयः । स्वाधिष्ठानचक्रं सिन्दूरवर्णपङ्कदलं
तडिदाभमविन्दु व भ म य र ल इति पङ्क्त्वर्णयुक्तदलम् । तत्कर्णिकायां मध्य-
स्थलार्धचन्द्रयुक्ताष्टदलपद्माकारमम्भोजमण्डलं शुक्लवर्णम् । तन्मध्ये वं इति वरुण-
वीजं मकराधिरुद्धं पाशहस्तं तत्क्रोडे विष्णुर्मण्डोपरिस्थितद्यतुर्भुजः शङ्खचक्र-
गदापद्मधारी पीताम्बरः वनमालाश्रीवत्सकीशुभधारी युवरूपः । पद्मकर्णिकायां
रक्तपद्मोपरि राकिणी शक्तिः श्यामवर्णा चतुर्भुजा शूलाजडमण्डपटङ्गधरा त्रिनेत्रा
कुटिलदंष्ट्रा भयङ्करी शुक्लाक्षरक्तधाराभिलाषिणीति ॥ इति द्वितीयप्रकरणम् ॥ २ ॥

मणिपूरचक्रं निरूपयति तस्योर्द्ध्वं इत्यादिविभिः । तस्य स्वाधिष्ठान-

पद्मं क्रीडणम् ? अमलं निर्मलम् । स योगीयश्च भवति । मोहाद्भुतान्धकारचये भासुतल्यप्रकाशय
भवति । स च गद्यैः संस्कृतया भाषा पद्यैः लोकप्रदम्भैः नानावर्णोदिभिः स्वमृतायमानकाव्य-
धमूहं चिदे विरचयति ॥

(१६) तस्योर्द्ध्वं इति । तस्य पद्मस्योर्द्ध्वं नाभिमूले दशदलकमले ललिते मनोचे पूर्णमेघ इव
प्रकाशो यस्य एवम्भूते पद्मे वैश्वानरस्य वज्रेः त्रिकोणं मण्डलं ध्यायेत् । क्रीडणम् ? अखण्डसूर्ययो-
स्तुल्यम् । पुनः क्रीडणं ? तद्वाद्ये त्रिकोणस्य बहिः त्रिभिः स्वस्तिकास्यैरभिलपितं, तत्रैव वज्र-
मण्डले वज्रेः स्वरोजम् आसौ । शानुस्वारो रेफ इति । पद्मे किम्भूते ? नीलाम्भोजस्य प्रकाशो
मेघाम् एवम्भूतैः सचन्द्रैः ङाकारादिफान्तादीरुपहितजठरे एतैर्यैरुपयोभितजठरे उपस्थित-
मध्ये इत्यर्थः ॥ शङ्करमते “दशदललसिते” इति पाठः ।

ध्यायेन्मेषाधिरूढं नवतपननिभं वेदवाह्वज्ज्वलाङ्गं
 तत्क्रोडे रुद्रमूर्त्तिर्निवसति सततं शुद्धसिन्दूररागः ।
 भस्मालिप्ताङ्गभूषाभरणसितवपुर्व्वरूपी त्रिनेत्रो
 लोकानामिष्टदाताभयलसितकरः सृष्टिसंहारकारी ॥ २० ॥

स्येत्यर्थः । दशदलनमिति इति दशदलैर्लमिति प्रकाशिते पद्मे इति शेषः ।
 पद्मे किम्भूते ? पूर्णभेषप्रकाशे लक्षणवर्णे । तथा डादिफान्तौः ड ढ ण त थ द
 ध-न प फेति दशवर्णैरुपहितं युक्तं जठरं मध्यं यस्य तद्रूपे इत्यर्थः । सचन्द्रै-
 रिति । चन्द्रोऽर्द्धचन्द्रः युगलाध्ववाहित्वादिन्दुश्च ताभ्यां महं वर्त्तमानैर्ध्वर्ण-
 रित्यर्थः । वैश्वानरस्य वङ्गेः । अरुणमिहिरममं वालार्कमष्टगमित्यर्थः ।
 स्वस्तिकारस्यैरिति “स्वस्तिकं नाम मध्यमूर्द्धं विदिग्यतचतुर्व्वक्तं रेखादयमिति
 राघवभट्टोक्तं तत्प्रकारैस्त्रिभिः स्वस्तिकैः त्रिकोणावच्छेदे अभिलपितमित्यर्थः ।
 अत्र वङ्गमण्डले वङ्गबीजं रं ॥ १८ ॥

ध्यायेदिति । भस्मालिप्ताङ्गभूषाभरणमितवपुरिति । भस्मलेपनाङ्गभूषा-
 भरणाभ्यां शुक्तीकृतदेह इत्यर्थः । ध्यायेन्मेषेति । ध्याने विशेषमाहान्यत्र—

नेपस्यं साक्षमूत्रञ्च शक्तिहस्तं स्मरेत्ततः ॥ इति ॥

विशेषानभिधानादन्यहस्तद्वये वराभयौ चिन्तनीयौ ध्यानान्तरे तथा
 दर्शनात् । लोकानामिष्टदाता वरदातित्यर्थः । अभयलसितकरस्तेन वराभय-
 धारीति भावः । अत्र हृषीपरि रुद्रो ध्येयः । स्पष्टमन्यत् ॥ २० ॥

(२०) ध्यायेदिति । वङ्गबीजं ध्यायेदिति पूर्व्वश्लोकेनावयः । कीदृशम् ? मेषं अथिष्टं
 प्रातःकालीनसूर्योत्थत्यं चतुर्भिर्ज्वालामिच्छ्यनाइम । तस्य बीजकोपस्यथहे रुद्रमूर्त्तिर्निवसति
 सततमेव । कीदृशं ? शुद्धसिन्दूरस्यैव रङ्गाकारो यस्य । भस्मलिपिरेवाङ्गभूषाभरणं तेन प्रकाश-
 यपुर्यस्य दृशाकारः त्रीणि नेत्राणि यस्य स तथा । त्रिकोणाभिधानामिष्टदाता अभयलसित-
 कर सृष्टे संहारकारी च ।

अत्रास्ते लाकिनी सा सकलशुभकरी वेदेवाङ्गज्ज्वालाङ्गी
श्यामा पीताम्बराद्यैर्विविधविरचनलङ्कृता मत्तचित्ता ।
ध्यात्वैतन्नाभिपद्मं प्रभवति नितरां संहृतौ पालने वा
वाणी तस्याननाञ्जे निवसति सततं ज्ञानसन्दोहलक्ष्मीः ॥ २१ ॥

अत्रास्ते इति । विविधरचनेति विविधेन मणिमुक्तादियोगेन चित्रविचित्र-
घटनेन विरचना यत्र तादृशमलङ्कृतं यस्या इत्यर्थः । यद्वा विविधविरचनया-
अलङ्कृतं अलङ्कारो धार्यते यचेत्यर्थः । अत्र लाकिनीध्यानविशेषमाह—

नीलां देवीं विवक्षां विनयनलसितां दंष्ट्रिणीमुग्ररूपां
वक्षं शक्तिं दधानामभयवरकरां दक्षवामे क्रमेण ।
ध्यात्वा नाभिस्थपद्मे दशदलविनसत्कर्णिके लाकिनीं तां
मांसाशीं गौररक्तासृक्कृदयवतीं चिन्तयेत् साधकेन्द्रः ॥

नाभिपद्मचिन्तनमाह ध्यात्वैतदित्यादि । नाभिपद्मं मणिपूराण्यम् । “तत्पद्मं
मणिवद्विन्नं मणिपूरं तथोच्यते” इति गौतमीयात् । अन्यत् स्रष्टम् ॥ २१ ॥

तदयं महावाक्यार्थनिर्णयः । नाभिपद्मं मेघवर्णदशदलं तह्लेयु
नीलाभसविन्दु ङ ढ ण त थ द ध न प फ इति दशवर्णयुक्तं तत्कर्णिकायां
त्रिकोणाकारं त्रिकोणवह्निः स्वस्तिकायुक्तं रक्तवर्णं वक्रिमण्डलम् । तन्मध्ये रं
इति वक्रिवीजं वक्रवर्णं मेघाधिरूढं चतुर्भुजं वक्ष्यशक्तिवराभयधरम् । तत्क्रीडे
रुद्रः ह्यपारूढो रक्तवर्णो द्विभुजो वराभयधारी भस्मलेपनशक्ताभरणाभ्यां

तस्योद्धे हृदि पङ्कजं सुललितं बभ्रुककान्युज्ज्वलं
काद्यैर्द्वादशवर्णकैरुपहितं सिन्दूररागान्वितैः ।

नाम्नानाहतसंज्ञकं सुरतरुं वाञ्छातिरिक्तप्रदं

वायोर्म्मण्डलमत्र धूमसदृशं षट्कोणशोभान्वितम् ॥ २२ ॥

शुक्लौकतदेशः हृदरूपः । पद्मकर्णिकायां रक्तपद्मोपरि लाकिनीशक्तिः नीलवर्णा
त्रिवक्त्रा विनेत्रा चतुर्भुजा वज्रशक्त्यभयवरकरा घोरदंष्ट्रा रक्तयुक्तखेचरात्र-
मांसाभिलाषिणीति ॥ इति तृतीयप्रकरणम् ॥ * ॥

हृदि पङ्कजं निरूपयति तस्योद्धे इत्यादि षड्भिः । हृदि पङ्कजमिति ।
एवम्भूतं पङ्कजं हृदि ध्यायेदिति क्रियाध्याहारिणान्वयः । सुललितं सुस्निग्ध-
मित्यर्थः । काद्यैरिति । क ख ग घ ङ च छ ज झ ञ ट ठ इति द्वादश-
वर्णकैरिति बोध्यम् । तैरुपहितं युक्तमित्यर्थः । नाम्नानाहतसंज्ञकमिति ।

शब्दब्रह्ममयः शब्दोऽनाहतस्तात्र दृश्यते ।

अनाहताख्यं पद्मं तत् सुनिभिः परिकीर्तितम् ॥

इति वचनादनाहतनामपद्ममिति तात्पर्यम् । यतः सुरतरुं कल्पतरु-
स्वरूपमतो वाञ्छातिरिक्तफलप्रदमिति हेतुगर्भविशेषणमिति भावः । तत्पद्म-
कर्णिकायां वायुमण्डलस्थितिमाह वायीरिति ॥ २२ ॥

(२२) तस्योद्धे इति । तस्य पद्मस्य ऊर्ध्वे हृदि सुललितं मनोरमं नाम्ना अनाहतसंज्ञकं
पद्ममास्ते । कोटयम् ? बभ्रुककान्युज्ज्वलं सिन्दूरराग इव अञ्चितैः प्राप्ते ककाराद्यैः ठकारान्तै-
र्द्वादशवर्णकैरुपहितं नमोवर्तिभिरुपयोभितम् । इतः कोटयम् ? सुरतरुं कल्पतरुसकृत्वं अतो
वाञ्छातिरिक्तप्रदं वाञ्छितस्याप्यतिददातीति तत्तथा ।

अयम्भारः—कल्पवृक्षाः पूर्णवाञ्छितफलदातारः, अयन्तु तदतिरिक्तं मोक्षं फलञ्च ददाती-
त्यर्थः । अत्रैव मण्डले वायोर्म्मण्डलं विद्यते । कोटयम् ? धूमसदृशम् । इतः कोटयम् ? षट्कोण-
कोणस्य या शोभा तदा अन्वितम् । [एतन्मते “सिन्दूररागान्वितैः” इति पाठः ।]

तन्मध्ये पवनाक्षरञ्च मधुरं धूमावलीधूसरं
 ध्यायेत्पाणिचतुष्टयेन लसितं कृष्णाधिरुढं परम् ।
 तन्मध्ये करुणानिधानममलं हंसाभमौशाभिधं
 पाणिभ्यामभयं वरञ्च विदधल्लोकत्रयाणामपि ॥ २३ ॥
 अत्रास्ते खलु काकिनी नवतडित्पीता त्रिनेत्रा शुभा
 सर्वालङ्करणान्विता हितकरी सम्यग् जनानां मुदा ।
 हस्तैः पाशकपालशोभनवरान् संविभ्रती चाभयं
 मत्ता पूर्णसुधारसार्द्रहृदया कङ्कालमालाधरा ॥ २४ ॥

वायुमण्डलमध्ये वायुवीजमाह तन्मध्ये इति । पवनाक्षरं यं इति वीजं
 मधुरं मनोहरम् । धूमावलीधूसरमिति । धूमश्रेण्याहतदेहत्वात् धूमधूम्रवर्ण-
 मिति भावः । कृष्णाधिरुढमिति कृष्णसाराधिरुढमित्यर्थः । वरञ्च हस्ते
 पाशदर्शनादत्र वायुहस्तेऽङ्गुशो ध्येयः । वायुवीजमध्ये ईशस्थितिमाह तन्मध्ये
 इति स्पष्टम् । सर्वत्र शिवस्य त्रिनेत्रं शिवस्य त्रिनेत्रत्वादयं त्रिनेत्रः । एवं
 “त्रैवेयाङ्गदहारनूपुरयुतं चोमास्वरं चिन्तयेत्” इत्यादिकर्मान्तरोक्तध्यानप्राप्त-
 चोमास्वरत्वसौशस्य । एवं “कान्तं कान्तशशाङ्ककोटिकिरणं प्रोद्यत्कपर्दी-
 ज्ज्वलम्” । इति ॥ २३ ॥

अत्र कर्णिकायां काकिनीशक्तिस्थितिमाह अत्रास्ते इति । मत्ता

एतन्नरीरजकर्णिकान्तरलसच्छक्तिस्त्रिकोणाभिधा

विद्युत्कोटिसमानकोमलवपुः सास्ते तदन्तर्गतः ।

वाणाम्यः शिवलिङ्गकोऽपि कनकाकाराङ्गरागोज्ज्वलो-

मौली सूक्ष्मविभेदयुङ्मणिरिव प्रोह्लासलक्ष्मणालयः ॥२५॥ .

अस्वभावस्या स्वानितभावा । पूर्णसुधारसार्द्रहृदयेति । पूर्णः सम्पूर्णः तृप्ति-
जनको यः सुधारसस्तेनार्द्रं परोपकाराभिमतकोमलं हृदयं चित्तं यस्या
इत्यर्थः । यदा पूर्णः पूर्णानन्दजनको यः सहस्रदलकमलान्तर्विगणितपरमा-
मृतरसस्तेनार्द्रं परमानन्दोत्फुल्लगिधिलं हृदयं यस्या इत्यर्थः । अन्यत् स्पष्टम् ।

कण्ठाम्बरपरीधानां नानाभरणभूषिताम् ।

ध्यायेत् शशिमुखीं नित्यां काकिनीं मन्त्रसिद्धये ॥

इति ध्यानप्राप्तकण्ठाम्बरत्वमस्या बोध्यम् ॥ २४ ॥

एतत्पद्मकर्णिकामध्ये त्रिकोणं निरूपयति एतदिति । त्रिकोणाभिधा
त्रिकोणाकारा शक्तिरित्यनेन त्रिकोणस्याधोमुखत्वं ज्ञापितम् । सा आस्ते
इत्यन्वयः । एतच्चिकोणं वायुबीजस्याधोदेशे । तदाहान्यत्र—

तत्कोटिरेवं तदधस्त्रिकोणे वाणलिङ्गकम् ॥ इति ॥

वाणाम्यलिङ्गं विशेषयति मौली सूक्ष्मविभेदः । शिवलिङ्गमस्तकेऽर्ध-

षोडशर्णा । त्रीणि नेत्राणि यस्याः सा । सुभाशुभदायिका, सर्वाङ्गद्वारैराहता, सुदाः कर्पेण
जनानां सम्यक्प्रकारेण हितकरी । चतुर्भिर्हृत्कैः कपालशूलयोभनवराभयान् संविभ्रती ।
भक्ता उन्मत्ता, कङ्कालभालाधरा अस्विमाल्यधरा ।

(१५) एतन्नरीरज इति । एतत्पद्मकर्णिकान्तरप्रकाशात् त्रिकोणाभिधा शक्तिराको ।
प्रविङ्गतावेति । तदन्तर्गता सती आस्ते इति सम्बन्धः । यदा स एव विद्यः अन्तर्गता यस्या सा
तदा । तस्या शक्तेः मौलावुपरि वाणाम्यः शिवलिङ्गक सभास्ते । स्वर्णकारेणाङ्गरागोज्ज्वलः
सूक्ष्मरूपेण विशेषभेदं युजन्तीति । एवम्भूतो शशिरिव । पुन कोटयः ? प्रोह्लासलक्ष्मणालयः
सूक्ष्मभेदकत्वान् तस्या शक्तेरेव प्रकटोद्दामनशिवः तालय इति । [अत्र मते “प्रोह्लासलक्ष्मणा-
लयः” पाठः] ।

ध्यायेद्द्वयो हृदि पङ्कजं सुरतरुं शर्व्वस्य पीठालयं
 देवस्यानिलहीनदौपकलिकाहंसेन संशोभितम् ।
 भानोर्भ्रमण्डलमण्डितान्तरलसत्किञ्चल्लाशोभाधरं
 • वाचामीश्वर ईश्वरोऽपि जगतां रक्षाविनाशि क्षमः ॥ २६ ॥

चन्द्रविन्दुयोगात् तद्विन्दुमध्ये शून्यरूपो विभेदच्छिद्रं तेन युक्त इत्यर्थः तदाह
 यथा—

त्रिकोणान्तर्व्याणलिङ्गं कनकाभरणैर्युतम् ।

चन्द्रार्धमस्तकं देवं मध्ये रक्षाभ्युजं परम् ॥ इति ॥

मध्ये रक्षाभ्युजमिति हृत्पद्मस्य कर्णिकाधोदेशे ऊर्ध्वमुखरक्तवर्णाष्टदलपद्म-
 मित्यर्थः । एतत्पद्मोपरि मानसपूजा कार्या । तदुक्तं यथा—

तन्मध्येऽष्टदलं रक्तं तत्र कल्पतरुं तथा ।

इष्टदेवासनं चारुचन्द्रातपविराजितम् ॥

तथा—

नानापुष्पफलैर्युक्तं मञ्जुवाक्पद्मिशोभितम् ।

इत्याद्यभिधाय

तत्र ध्यायेद्विष्टदेवं तत्तत्कल्पोक्तमार्गतः ॥ इति ॥

अलं विभूतरेण प्रकृतमनुसरामः । वाणलिङ्गमस्तके विन्दुप्रकाशदृष्टान्तमाह
 मणिरिवेति । यथा सरन्ध्रमणिप्रकाशस्तथा शिवलिङ्गोपरि विन्दुप्रकाश
 इति भावः । प्रोक्तासलक्ष्मणालय इति प्रोक्तासः कामोद्भमः तच्छोभायुक्त
 इत्यर्थः ॥ २५ ॥

हृत्पद्मचिह्नानफलमाह ध्यायेदित्यादिद्वाभ्याम् । अस्वार्थः यो जनो हृदि

(२६) ध्यायेदिति । य एतत् पद्मं कल्पवृक्षतत्त्वं हृदि ध्यायेत् स एवमेव गच्छति । वाचा-
 मीश्वरः इष्टस्य तिस्रस्तु जगतामीश्वरः रक्षाविनाशधमच अर्थात् जगताम् । कीदृशं ? सर्वथा देवस्य

पद्मजं ध्यायेत् स जनो वाचामीश्वरो बृहस्पतिसमो भवति एवं सर्वत्र ईश्वर
इत्यादिप्रथमान्तेन भवति क्रियान्वयो बोध्यः ।

अत्र पद्मकर्णिकायां हंसरूपजीवात्मस्थितिमाह अनिलहीनदीपकनिका-
हंसेन संशोभितमिति । वायुरहिता या दीपकनिका तत्सदृशहंसेन संशो-
भितमित्यर्थः । ततश्च पद्मकर्णिकायां वाताहृतिरहितस्त्रिरतरदीपशिखा-
कारहंसरूपः जीवात्मा वर्त्तते इति भावः ।

एतत्कर्णिकायां सूर्यमण्डलस्थितिं ज्ञापयति । भानोर्मण्डलमण्डि-
तान्तरन्तनक्लिञ्जल्कशोभाधरमिति । भानोर्मण्डलेन मण्डिता भूपिता
ये अन्तरन्तनः कर्णिकामध्ये प्रकाशमानाः किञ्जल्काः केशराः अथवा
याः किञ्जल्कशोभास्ताधारयतीत्यर्थः । अत्र भानुमण्डलमण्डितत्वं किञ्ज-
ल्कविशेषणं नत्वन्तरविशेषणं तथात्वे सर्व्वेभ्यस्त्वं पद्मे किञ्जल्कशोभाधर-
त्वादत्र विशेषोपादानं व्यर्थं स्यात् । भानोर्मण्डलमण्डितत्वविशेषण-
विशिष्टत्वे तादृशविशिष्टकिञ्जल्कानामन्यत्रासत्त्वात् तदुपादानं सार्थकमिति ।
एवञ्च भानोर्मण्डलस्य कर्णिकारूपकत्वे तत्तेजसा सर्व्वेषां किञ्जल्कानां
शोभाधिक्यरूपमण्डितत्वं सम्भवति न त्वेकदेशस्थितत्वे ।

ततश्च तत्कर्णिकायामादौ कर्णिकाव्यापकं वायुमण्डलं तदुपरि तथा
सूर्यमण्डलम् । तदुपरि वायुवीजत्रिकोणादिकं ध्येयम् । युक्तञ्चैतत् मान-
सार्चिनायां “मं वज्रिमण्डलाय दशकलात्मने नमः” इत्यादिना पूजायाम्
उपर्य्युपरिक्रमेण वज्रार्कचन्द्रमण्डलस्थितिदर्शनात् दृष्टपरिकल्पनान्यायावता-
रात् । अलमिति विस्तरेण ।

ईश्वर इति सृष्टिकर्त्ता इत्यर्थः । रक्षाविनाशे क्षमः स्थितिप्रलयकर्त्ता
इत्यर्थः । तेन स जनः सृष्टिस्थितिप्रलयकर्त्तंति तात्मर्थ्यार्थः ॥ २६ ॥

योगीशो भवति प्रियात् प्रियतमः कान्ताकुलस्यानिशं
जानीशोऽपि कृती जितेन्द्रियगणो ध्यानावधानक्षमः ।
गद्यैः पद्यपदादिभिश्च सततं काव्याम्बुधारावहो

• लक्ष्मीरङ्गणदैवतः परपुरे शक्तः प्रवेष्टुं क्षणात् ॥ २७ ॥

योगीश इति । प्रियात् प्रियतमः कान्ताकुलस्येति योपिदुर्गस्य कर्म-
कुशलः । जितेन्द्रियगण इति जितेन्द्रियाणां मध्ये गण्यते तुल्यत्वेन गृह्यते
असावित्यर्थः । ध्यानावधानक्षमः ध्याने ब्रह्मचिन्तने अवधानाय स्थिरमनो-
ऽभिनिवेशं कर्तुं क्षमः समर्थ इत्यर्थः । काव्याम्बुधारावह इति काव्यरूपाम्बूनां
धारा अविच्छेदनिःसरणम् उच्यते धार्यते येन तादृशो भवतीति ।

लक्ष्मीरङ्गणदैवतः । विष्णुसदृश इत्यर्थः । यद्वा लक्ष्मीः सम्पत्तिः रङ्ग-
णम् आनन्दानुभवः दैवम् अदृष्टं तत्समूहो दैवता जनतावत् ततश्च लक्ष्मी-
भौरङ्गणाय दैवता यस्येति बहुव्रीह्यर्थे णप्रत्ययेन तत्पदं सिद्धम् । अत-
एषोक्तम् ।

इह भुक्ता वरान् भोगानन्ते मुक्तिपदं व्रजेत् ॥ इति ॥

परपुरे शक्तः प्रवेष्टुं क्षणादिति दुर्गहारपालादिना दुर्गमीकृतायामपि
परपुर्यां प्रवेष्टुं शक्तः प्रवेशकारणभूतादर्शनाकाशगमनादियोग्यतापन्नो भव-
तीत्यर्थः । अत्र केचित् दैवतमिति विन्दन्तं पठित्वा यद्यपि जनविशेषणतया

(२७) योगीश इति । एतत्पद्मजध्यानपरोन्नतः एवम्भवति । योगीशः कान्ताकुलस्य सर्वं
स्त्रीणां प्रियात् स्वामिनोऽपि प्रियतमो भवति । जानीशः कृती च भवति । जितेन्द्रियं मनो
येन च तदा । ध्यानेनावधाने क्षमो भवति । गद्यैः संस्कृतपाद्यैः पद्यपदादिभिः ज्ञोकादिप्रवचनैः
गद्यपदाद्युपाब्धुधारावहो भवति । अत्यन्तवर्षणशीलः सैश्वर्यो भवति इति यावत् । लक्ष्मीरङ्ग-
णदैवतमिति प्रयत्नसङ्क्रान्ताशयः कुलश्रेष्ठ्य भवति इत्यर्थः । यद्वा लक्ष्मीविशिष्टा कुलदेवता
यस्या च तदा च सत्कुलीनो भवतीति यावत् । दैवतमिति स्वार्थे षष्ठ । एवं चः क्षणादेव परपुरे
ध्यानपुरीरे प्रवेष्टुं समर्थो भवति । कुमारीतन्त्रे परपुरप्रवेशस्याप्येतत्प्रध्यायफलत्वेनाभि-
धानात् । [एतन्त्रे “लक्ष्मीतत्कुलदैवतम्” इति पाठः] ।

विशुद्धाख्यं कण्ठे सरसिजममलं धूमधूम्रावभासं
स्वरैः स्रव्यैः शोणैर्द्वैलपरिलसितैर्दीपितं दीप्तबुधैः ।

समास्ते पूर्णेन्दुप्रथिततमनभोमण्डलं वृत्तरूपं

हिमच्छायानागोपरि लसिततनोः शुक्लवर्णाश्वरस्य ॥ २८ ॥

दैवतमित्यस्य पुंस्यं भवितुं पार्थ्यते तथाप्यजहद्विद्वत्वात्पुंसकत्वमिति वदन्ति ।
तत्र “सुन्दारका दैवतानि पुंनि वा देवता स्त्रियाम्” इत्यमरकोपे दैवतगण्डस्य
पुंनपुंसकत्वकथनात् दैवत इति विभर्गान्तपाठोऽपि भाषुः । प्रदर्शिताद्यै तु
सुतरां तथेति । स्पष्टमन्यत् ॥ २७ ॥ * ।

तदयं महावाक्पार्थनिर्णयः । हृत्पञ्चं वभूकामं मिन्दूराभमविन्दु
क ख ग घ ङ च छ ज झ ञ ट ठ इति द्वादशवर्णयुक्तद्वादशदलम् ।
तत्कर्णिकायां पट्टकोणाकारवायुमण्डलं धूमाभम् । तदुपरि स्रव्यमण्डलम् ।
तन्मध्ये विद्युत्कोटिनिभत्रिकोणम् । तदूर्ध्वे वायुबीजं कृष्णसाराधिरुद्धं धूमधूम्राभं
चतुर्भुजम् अङ्गशङ्खम् । तत्कोले जंभाभ इंगः त्रिभुजः वराभयकरः
त्रिनेत्रः । अत्र कर्णिकायां रक्तपद्मोपरि काकिनी शक्तिः पीतवर्णा चतुर्भुजा
पाशकृपानवराभयकरा पीतवस्त्रा मर्वालिङ्गरणान्विता सुधाद्रिद्वयया कङ्कान-
मानाधरा । मध्यत्रिकोणे वाणलिङ्गशिवः अर्धचन्द्रविन्दुरूपमस्तकः स्वर्णवर्णः
कामोद्गमोलसितः । तदधः स्थिरतरदीपकलिकाकारहंसरूपी लीलाका ।
एतत्कर्णिकाधोरक्तवर्णीर्द्विसुखाष्टदलपद्मम् । तत्र कल्पहञ्जरत्नवेदीचन्द्रातप-
पताकाद्यलङ्कृतं मानसपूजास्थानम् ॥ इति चतुर्थप्रकरणम् ॥ * ॥

इदानीं कण्ठदेशे विशुद्धचक्रं निरूपयति विशुद्धाख्यमित्यादिचतुर्भि-
र्विशुद्धाख्यमिति ।

(२८) विशुद्धाख्यमिति । चक्रम् निर्मलं विशुद्धाख्यं यज्ञं कण्ठे यासौ । विभूतं ? धूम्रेण वा
धूम्राभा तस्या इव द्युतिर्यस्य तत्तथा । पुनः कीदृशं ? स्रव्यैः षोडशस्वरै रक्ताकारैर्दलैः परिलसितै-
र्दीपितं प्रकाशितम् । शोणवुधैर्दीपाकारवुधैर्जनिह प्राकविषयो भवतीत्यर्थः । तत्रैव यद्वा एत-
दिति ।

विशुद्धिं तनुते यस्माज्जीवस्य हंसलोकनात् ।

विशुद्धं पद्ममाख्यातम् आकाशाख्यं महत् परम् ॥ इति ॥

अस्यार्थः कण्ठे विशुद्धाख्यं विशुद्धनामकं सरसिजं समास्ते इत्यन्वयः । पद्मं विशेषयति अमलमिति तेजोमयत्वात् मलरहितमित्यर्थः । स्वरैः सर्वैः अकारादिविसर्गान्तैः षोडशस्वरैर्दीप्तबुद्धेः निरन्तरयोगाभ्यासेन विषयानुरागरूपमलरहितत्वेन प्रकाशितबुद्धेः साधकस्य सम्बन्धे दीपितं प्रकाशितमित्यर्थः । स्वरैः कीदृशैः ? दलपरिलसितैरिति । एतेन स्वराणां षोडशत्वादेतत् पद्मं षोडशदलमिति सूचितम् । व्यक्तमाहान्यत्र—

तदूर्ध्वं षोडशदलं षड्भुजं धूम्रवर्णकम् ।

युक्तं शोणैः षोडशभिः स्वरैर्विन्दुविभूषितैः ।

आरक्तकिञ्चल्कयुतं व्योममण्डलमण्डितम् ॥ इति ॥

तथा पूर्णेन्दुप्रथिततमनभोमण्डलं पूर्णचन्द्रमण्डलवत् सम्पूर्णं शुक्लवर्णञ्च अतएव “तत्तद्भूतसमाभानि मण्डलानि विदुर्बुधा” इति सारदीक्षवचनेन मण्डलानां तत्तद्देवतभूतसमानवर्णविधानात् नभसः शुक्लवर्णत्वात्तन्मण्डलस्यापि शुक्लवर्णत्वं प्रतीयते । नभोमण्डलं वृत्तरूपं समास्ते एतत्पद्मकर्णिकायामिति शेषः । शुक्लवर्णास्वरस्येति नभोमण्डलस्य मध्ये शुक्लवर्णस्यास्वरस्याकाशस्याङ्के “मदापूर्वोदेवः शिव इति च समाख्यानसिद्धः” सदाशिवनाम्नाख्यातो देवः सततं निवसतीति द्वितीयश्लोकेनान्वयः । अस्वरस्य कीदृशस्य ? हिमच्छायानागोपरि लसिततनोः हिमच्छायया नागः हिमच्छायानागः इति तृतीयान्ततत्परुपेण हिमोपमाविशिष्टनाग इत्यर्थः । यद्वा हिमच्छायान्तुत्यो नाम इति शाकपार्थिवादित्वात् मध्यपदलोपे तत्पदसिद्धा शुक्लवर्णनाग इत्यर्थः । अत्र नागो हस्ती व्यक्तमाह भूतशब्दी—

तदन्तर्ध्यामधीजञ्च शुक्लं हैमगजस्थितम् ॥ इति ॥

वर्णास्वरघटस्य विष्णोः पूर्णेन्दुरिव प्रथिततमं ख्यातं नभोमण्डलं समास्ते । यद्वा पूर्णचन्द्रनाख्याततमम् । “त्रियद्विष्णुपदम्” इत्यमरः । विष्णोः हिम्भूतस्य ? हिमवर्णोभ्रान्निर्विभा दस्य एवम्भूतस्य नागस्योपरि लसिता तदुर्ध्वस्य ।

सुधासिन्धोः शुद्धा निवसति कमले शाकिनी पीतवस्त्रा
 गरं चापं पाशं शृण्मिपि दधती हस्तपद्मैश्चतुर्भिः ।
 सुधांशोः सम्पूर्णं शशपरिरहितं मण्डलं कर्णिकायां
 महामोक्षद्वारं श्रियमभिमतशीलस्य शुद्धेन्द्रियस्य ॥ ३० ॥

निर्वाणतन्त्रे विशुद्धचक्राधिकारे—

यन्त्रमध्ये च वृषमं महासिंहासनन्ततः ।

तस्योपरि सदा गौरी दक्षभागे सदाशिवः ॥

त्रिनेत्रः पञ्चवक्त्रश्च प्रतिवक्त्रे त्रिलोचनम् ।

विभूतिभूषिताङ्गश्च रजताचलसोदरः ।

व्याघ्रचर्मधरो देवो फणिमालाविभूषित ॥ इत्यादि ।

“तस्योपरि सदा गौरी” इति शिवस्यार्धाङ्गरूपेण स्थितेति ।

व्यक्तमाह तत्रैव—

या गौरी लोकमाता च शम्भोरर्धाङ्गहारिणी ॥ इति ॥

ललितदशभुज इति । लावण्येन प्रशंसितदशहस्तयुक्त इत्यर्थः । अत
 देवस्य दशभुजेष्वस्त्रविशेषानभिधानात्—

शूलं टङ्ककपाणवप्यदहनास्त्राग्निन्द्रवण्डाङ्गुशान्

पाशाभीतिहरं दधानममिताकल्पोज्ज्वलाङ्गं भजे ।

इति ध्यानान्तरे यान्यस्त्राण्युक्तानि तान्यस्य भुजेषु चिन्तनीयानीति ध्येयम् ।
 प्रसिद्ध इति प्राधान्येन ख्यात इत्यर्थः । अन्यत् सुगमम् ॥ २८ ॥

एतत्पद्मकर्णिकायां शाकिनीशक्तिस्थितिमाह सुधासिन्धोरित्यादि । कमले
 विशुद्धचक्रकर्णिकायां शाकिनीनाम्नो शक्तिर्निवसति इत्यन्वयः । तां विशेष-

(३०) सुधासिन्धोरिति । तत्र कमले पीतवर्णा शाकिनी निवसति । कोटशी ? सुधासिन्धो-
 चन्द्रात् शुद्धसम्बन्धोययाऽऽस्ततपारया शुद्ध इति यावत् । चतुर्भिर्हस्तपद्मैः .गरं चापं पाशं
 शृण्मिपि दधती तस्य पद्मस्य कर्णिकायां सुधांशोचन्द्रस्य शशपरिरहितं सम्पूर्णमण्डलम् व्याजे ।

यति सुधानिन्योः शुद्धा इति । सुधामसुदसदृशशुक्लवर्णा तथाच यथा सुधा-
सिन्योरभृतमयसुगीतलशुक्लत्वं तथा ज्योतिःस्वरूपायाः शाकिन्या उक्षापर-
हितशुक्लकिरण इति भावः । ध्यानान्तरे शाकिनीं विग्रेष्यति—

देवीं ज्योतिःस्वरूपां त्रिनयनलमितां पञ्चवक्त्राभिरामां
इन्द्रेः पद्मे पाशं शृण्मिपि दधतीं पुस्तकं ज्ञानमुद्राम् ।

ध्यायेत् कण्ठस्थपद्मे निखिलपशुजनोन्मादिनीमस्थिसंस्थां
दुग्धाब्जे प्रीतियुक्तां मधुमदमुदितां शाकिनीं साधकेन्द्रः ॥ इति ॥

ज्योतिःस्वरूपां ज्योतिषां स्वभावतः शुक्लवर्णत्वेनेयं शुक्लवर्णा । अत्र
ध्यानद्वये द्विविधास्त्रदशनादिच्छादिकल्पः । इयं देवी कर्णिकान्तचन्द्रमण्डले
वर्तते । तदाह प्रेमयोगतरङ्गिण्याम्—

तत्वास्ते शाकिनी शक्तिः शुधांशोर्भ्रमण्डले शुभे ॥ इति ॥

एतत्कर्णिकायां शुधांशोश्चन्द्रस्य शशपरिरहितं निष्कलङ्कं सम्पूर्णं मण्डल-
मपि विलसतीति पूर्वैकक्रियायामन्वयः । मण्डलं विग्रेषणेन प्रशंसति महा-
मोक्षेत्यादि । एतन्मण्डलं शुद्धेन्द्रियस्य जितेन्द्रियस्य महामोक्षहारं निर्वाण-
मुक्तिमाहुः । एतच्चिन्तनादियोगमार्गमयत्रयं मुक्तिमाप्नोतीति भावः ।
त्रियमभिमतशीलस्येति । त्रियं योगलक्ष्मीमभिमन्यते आकाङ्क्षतीति त्रिय-
मभिमतम् । तादृशं शीलं स्वभावो यस्य तद्रूपस्य शुद्धेन्द्रियस्येति विगिष्टार्थः ।
अत्र कर्णिकायां चन्द्रमण्डलादिस्थितिप्रकारसु आर्दी कर्णिकान्तनभोमण्डलं
तन्मध्ये त्रिकोणं तदन्तचन्द्रमण्डल तन्मध्ये नभोवीजादिकमिति ।

तद्व्यथा—

कर्णिकायां त्रिकोणस्थं पूर्णचन्द्रन्तु चिन्तयेत् ।

हैमाभं गजमारूढमाकारं तत्र चिन्तयेत् ॥

शुक्लाम्बरेण संवीतं तत्र देवः सदागिधः ॥ इति ॥

शुक्लाम्बरेण संवीतमाकाशमिति ॥ ३० ॥

कीदृशम् ? भोजहारं निर्वाणसुक्तिहारम् । पुनः कीदृशम् ? उत्पद्युद्भिद्योक्तस्य जितेन्द्रियस्य
त्रियं दधानम् इत्यर्थः ।

इह स्थाने चित्तं निरवधि विनिधाय आत्मसम्पूर्णयोगः
 कविर्वाग्मी ज्ञानी स भवति नितरां साधकः शान्तचेताः ।
 त्रिकालानां दर्शी सकलहितकरो रोगशोकप्रमुक्त-
 श्विरञ्जीवी जीवी निरवधि विपदां ध्वंसहंसप्रकाशः ॥ ३१ ॥

विशुद्धचक्रचिन्तनफलमाह इह स्थाने इति । आत्मसम्पूर्णयोग इति
 आत्मनि ब्रह्मणि सम्पूर्णं सर्वव्यापकत्वेन परिपूर्णो योगो ज्ञानं यस्य तादृशः ।
 आत्मसम्पूर्णयोग इति पाठे आत्मः प्राप्तः सम्पूर्णयोगो येनेत्यर्थः । अतएवोक्तं
 श्रीमदाचार्येण—“पूर्णबोधात्मना तिष्ठेत् पूर्णाचलसमुद्रवत्” इति । ततश्च
 यः साधक इह स्थाने निरवधि चित्तं विनिधाय आत्मसम्पूर्णयोगी भवति,
 स ज्ञानी उपदेशं विना सर्वशस्त्रार्थवेत्ता शान्तचित्तः शान्तिगुणाव-
 लम्बिचित्तः ।

दया भूतप्वलीतुप्तमार्दवं शरीरचापलम् ।

तेजः क्षमा धृतिः शौचमद्रोहोऽनभिमानी ॥

इत्यादिगुणीपहितचित्त इति यावत् । त्रिकालानां दर्शीति । अत्र केचित्
 ज्ञानलक्षणात्मकाः लौकिकसन्निकर्परूपयोगधर्म्येण सर्वे पश्यन्तीति । अन्ये तु
 तादृशजनस्यात्मप्रत्यक्षे तत्र भासमानसर्वप्रमेयवस्तूनां प्रत्यक्षो भवतीति
 वदन्ति । रोगशोकप्रमुक्तः सिद्धमन्त्रत्वाद्भोगमुक्तश्चिरञ्जीवी क्षिप्रमायापाशत्वात्
 शोकरहित इत्यर्थः । स जीवी जनः नितरामतिशयकविर्भवति एवं सर्वत्र
 भवति क्रियान्वयः । निरवधि विपदां ध्वंस इति । अवधिः सीमा तद्रहित-
 विपन्निरवधिविपत् आदिना पापपुण्यरूपकर्मबन्धे नानाविपत्तिरिति यावत् ।
 तेषां ध्वंसाय विपत्तिप्रागभावासमानकालीनविपत्तिनाशाय फलतो मोक्षाय

(३१) इह स्थाने इति । इह विशुद्धे मन्त्रे चित्तं यो निधायान् तस्य सम्पूर्णयोगविषये ज्ञानं
 भवतीत्यर्थः । अथवा तत्त्वधर्मेव सम्पूर्णयोगत्वेनोपदिष्टं तद्देशज्ञ क्रमेण । कतिः स जनः कवि-
 र्वाग्मीत्यादि । निरवधि नित्यमेव निरवद्याप्तानां त्वाथे स्वर्यं इव तेजसो भवति ।

आज्ञानामास्त्रुजन्तद्विमकरसदृशं ध्यानधामप्रकाशं
 हृत्ताभ्यां वै कलाभ्यां परिलसितनूपुर्नवपत्रं सुशुभ्रम् ।
 तन्मध्ये हाकिनी सा शशिसमधवला वक्ष्यपट्कं दधाना
 विद्यां मुद्रां कपालं उमरुजपवटीं विभ्रती शुद्धचित्ता ॥ ३२ ॥

हंसस्य महस्रदलकमलकर्णिकान्तर्गतहंसरूपान्तरात्मनः प्रकाशो यस्य
 तादृशो भवतीति । स्पष्टमन्यत् ॥ ३१ ॥ * ॥

तदयं महावाच्यार्थनिर्णयः । कण्ठमूले विगुहचक्रं षोडशदलं
 धूमधूमरूपम् आरक्तकीजरं रक्तवर्णमविन्दुकषोडशखरयुक्तम् । कर्णिकायां
 नभोमण्डलं वृत्तरूपं शुक्लवर्णम् । तन्मध्ये विषोणं तत्र चन्द्रमण्डलम् । तदु-
 परि हं इति नभोदोजं शुक्लवर्णं शुक्लास्वरपरीधानं शुक्लगजारुदं चतुर्भुजं पाशा-
 ङ्गुश्वराभयधरम् । तत्क्रोडे हृत्पत्रोपरि स्थितमहामिंहसासने सदाशिवः शर्व-
 नारीश्वरत्वादूर्धाङ्गसुवर्णाभाङ्गशुक्लाभः पञ्चवक्त्राः त्रिनेत्रः दशभुजः शूलटङ्ग-
 खड्गवज्रदहननागेन्द्रधरटाङ्गुगपाशाभययुक्तदशहस्तः व्याघ्रचर्मास्वरः भद्रलिप्त-
 सर्वाङ्गः नागहारशोभितः सुधारवाच्यधोमुखाङ्गचन्द्रशिखरः । एतत्कर्णिकायां
 चन्द्रमण्डलमध्ये अस्युपरि स्थिता शाकिनी शक्तिः शुक्लवर्णा चतुर्भुजा पाशा-
 ङ्गुश्वरुःशरकरा पीतास्वरा पञ्चवक्त्रा त्रिनेत्रेति ॥ इति पञ्चमप्रकरणम् ॥ २॥

इदानीं भूमध्यस्थिताज्ञाचक्रं निरूपयति आज्ञानामास्त्रुजमित्यादि
 सप्तभिः । “आज्ञासंक्रमणं तत्र भुवोराज्ञेति कीर्तितम्” । आज्ञानामेति प्रथ-
 मभुवोराज्ञासंक्रमणादाज्ञानाम् । ततश्च तन्नामकं तत्प्रसिद्धमस्त्रुजमासौ इति
 क्रियाध्याहारिणान्वयः । एतत् पद्यं भूमध्ये स्थितम् ।

(३२) आज्ञा इति । तद्विर्द्धं भूमध्ये आज्ञानाम पद्यम् आत्मे । कीदृशम् ? द्विमकरसदृशम्
 यतः प्रपञ्चगुम् ध्यानधामनि प्रकाशो यस्य तत् । हृत्कारवकारोपलक्षितहृत्ताभ्यां परिलसितं
 षपुर्त्यम् । कलाभ्यामिति केचित् घटन्ति । तन्मध्ये हृत्कारवकारद्वयकलाभ्यां सारविमिष्टाभ्या-
 मिति । पुनः कीदृशम् ? तत्रैव त्वं द्विपत्रमित्यर्थः । एतन्मध्ये सा प्रसिद्धा हाकिनी निवसति ।
 कीदृशी ? शशिसमधवलयां पञ्चवक्त्रो च । हंसैः कर्णैरेतादृ विभ्रती विद्याध्यानशुद्धाकाश-

तदुच्यते—

तालुकण्ठं प्रविश्योर्ध्वं भ्रूयुगान्ते सितं शुभम् ।

द्विदलं हृच्चवर्णाभ्यां मनोऽधिष्ठितमम्बुजम् ॥ इति ॥

पद्मं विशेषयति हिमकरसदृशमिति चन्द्रवच्च्युक्तवर्णमित्यर्थः । तथा ध्यान-
धामप्रकाशं ध्यानस्य धाम्ना तेजसा तेजोरूपशक्त्या प्रकाशो यस्येत्यर्थः । अत्र
ध्यानशक्त्या धामवत् प्रकाशितावयवमित्यर्थः । वर्णानां कलाधीजत्वात्तत्र
कलापदप्रयोगः । नैवपदं द्विदलम् । सुशुभम् इति हृच्चाभ्यां सुशुभमित्यर्थः ।
तथाच स्वभावशुभं हृच्चवर्णयोगिनातिशुभमिति भावः । एतेन हृच्चवर्णयोरपि
शुक्लत्वं सूचितं शुक्लयोगिणैव शुक्लस्यातिगद्यसम्भवात् । यदा आज्ञाचक्रं हिम-
करसदृशं चन्द्रस्यामृतमयशीतकिरणवत् शीतकिरणं तथा सुशुभम् । हृच्चाभ्यां
कर्बूरवर्णाभ्यामिति बोद्धव्यम् । तदाह ईश्वरकार्तिकेयसम्वादे—

आज्ञाचक्रं तदूर्ध्वं तु शुक्लं द्विदलमण्डितम् ।

कर्बूरहृच्चलसितं मनोऽधिष्ठितरञ्जितम् ॥ इति ॥

एतत्कार्णिकायां हाकिनीशक्तिस्थितिमाह तन्मध्ये इति । सा हाकिनी नाम्नी
प्रसिद्धा । विद्यां पुस्तकमुद्रां वराभयरूपां तेनास्या भुजेषु षड्विधायुध-
दर्शनात् षड्भुजियम् । केचित्तु विद्यामुद्रामित्येकविभक्तयन्तं पठित्वा विद्यायै
मुद्रां विद्यामुद्रां व्याख्यामुद्रामिति व्याख्यया अस्याद्यतुर्भुजत्व वदन्ति । किन्तु
नानापुस्तके पृथग्विभक्तयन्तपाठो दृश्यते इति सुधीभिर्विवेच्यम् । ध्यानान्तरेण
हाकिनीं विशेषयति—

चक्रस्यां शुक्लवर्णां डमरुकरयुताम् अक्षसूत्रं कपालं

विद्यां मुद्रां दधानां त्रिनयनविलसद्भक्तपङ्कयुक्ताम् ।

हारिद्रास्त्रे प्रसक्तां मधुमदमुदितां शुक्लमजं सुरुदां

देवीं देवेन्द्ररत्नाकरमधुमुदितां भावयेत् हाकिनीं ताम् ॥ इति ॥

अष्टमन्यत् ॥ ३२ ॥

एतत्पद्मान्तराले निवसति च मनः सूक्ष्मरूपं प्रसिद्धं
 योनौ तत्कर्णिकायामितरशिवपदं लिङ्गचिह्नप्रकाशम् ।
 विद्युन्मालाविलासं परमकुलपदं ब्रह्मसूत्रप्रबोधं
 वेदानामादिवीजं स्थिरतरङ्गद्वयश्चिन्तयेत्तत् क्रमेण ॥३३॥

एतत्पद्मे मनःस्थितिमाह एतत्पद्मान्तराले इति । सूक्ष्मरूपमतीन्द्रिय-
 मित्यर्थः । ननु मनसोऽतीन्द्रियत्वात् तत्सत्तायां किं प्रमाणमित्याह प्रसिद्ध-
 मिति । अनादिपुरुषपरम्पराप्राप्तप्रत्यक्षकारणत्वेन प्रसिद्धम् ।

तथा—

मङ्गलस्य विकल्पस्य कुर्वाणा तु मनो भवेत् ।

इत्यादिशास्त्रप्रमाणसिद्धञ्च । अत्र मानसस्थानं वक्ष्यमाणवेदादिवीजस्योर्ध्व-
 देशे वक्ष्यमाणवचनात् ।

अतएव शिवलिङ्गस्थितिमाह योनौ तत्कर्णिकायामिति कर्णिकान्त-
 स्त्रिकोणे इतरशिवपदं इतरनामकशवरूपं वस्तु निवसतीति पूर्वक्रिया-
 न्वयः । लिङ्गचिह्नप्रकाशं लिङ्गरूपेण भासमानमित्यर्थः । इदं लिङ्गं शुक्लवर्णं
 तदाह भूतशुद्धी—

तदन्तस्थेतरं लिङ्गं स्फटिकामं तिलोचनम् ॥ इति ॥

लिङ्गं विशेषयति विद्युन्मालाविलासमिति ।

अत्र प्रणवस्थितिमाह परमेत्यादि । कर्णिकायां वेदादिवीजं प्रणवोऽपि
 वसतीत्यन्वयः । वीजं विशेषयति परमकुलपदमिति । कुलं शक्तिस्तदत्र
 त्रिकोणाकारपदं स्थानं परमं विद्युदाकारादिना उत्कृष्टं कुलं पदं यस्य तादृश-
 मित्यर्थः । तथा च तद्बीजं त्रिकोणमध्यवर्तीति पर्यवस्यति ।

(३३) एतदिति । एतत्पद्मे सूक्ष्मरूपेण प्रसिद्धं मनो निवसति । तस्य पद्मकर्णिकाया या
 योनौ तस्यामितराशय शिव आसौ तस्य स्थानमित्यर्थः । लिङ्गचिह्नेन प्रकाशो यस्य । इतः

व्यक्तमाह—

कर्णिकायां त्रिकोणस्यमात्मानं प्रणवाकृतिम् ।
ज्वलहीपनिभञ्जोर्द्धं नाटरूपं मनोहरम् ।
विन्दुर्भीकाररूपञ्च तद्रूढं मानसालयः ॥ इति ॥

* नन्वत्र परमकुलपदस्य प्रणवाधारत्वेनापृथक्त्वे—

मूलाधारं स्वाधिष्ठानं मणिपूरमनाहतम् ।
विशुद्धमात्राचक्रञ्च विन्दुर्भूयः कलापदम् ।
निबोधिका तथाहोन्दुर्नादो नादान्त एव च ।
उन्ननी विष्णुचक्रञ्च ध्रुवमण्डलिकः शिवः ।
इत्येतत् षोडशाधारं कथितं योगिदुर्लभम् ॥

इति वचने षोडशाधारगणनायां कलापदस्य पृथगभिधानं कथं सङ्गच्छते ? इति चेत् । तत्कलापदं नात्राचक्रस्य किन्तु वक्ष्यमाणमहानादोर्द्धं शून्यदेशे स्थितमित्येतन्महानादप्रस्तावे स्फुटीकरिष्यामः ।

ब्रह्मसूत्रप्रबोधमिति । ब्रह्मसूत्रं चित्रिणो नाड्यौ तस्याः प्रबोधः प्रकाशो येनेत्यर्थः । अतएव पूर्वमुक्तं “प्रणवविलसिता” इति । तदिति प्रदर्शित-
हाकिनीमनइतरलिङ्गवेदादिवीजरूपं तत्सर्वं स्थिरतरङ्गदयः सन् क्रमेण चिन्तयेदित्यर्थः ।

क्रमोऽत्र न शब्दकारोक्तपाठक्रमः किन्तु पाठक्रमोच्छ्वाद्यक्रमस्य बलवत्त्वात् प्रदर्शितशब्दक्रमो गृह्यते । एवञ्च पञ्चकर्णिकायां हाकिनी शक्तिस्तद्रूढं त्रिकोणे इतरलिङ्गं तद्रूढं त्रिकोणे प्रणवस्तद्रूढं मन इत्येवं क्रमेण चिन्तये-
दिति ॥ ३३ ॥

कीदृशम् ? विद्युन्वाला इव प्रकाशो यस्य तत्तथा । परमञ्च तत् कुलञ्चेति परमज्वलं मूलाधारपद्मं तदेष पदं स्थानान्तरं यस्य । ब्रह्मसूत्रस्य प्रबोधो यस्मात् । तन्मनोनिवासभूतं ब्रह्मनाड्योवर्त्मस्थितानां सर्वेषामेव तस्मादेव ज्ञानं भवतीत्यर्थः ।

ध्यानात्मा साधकेन्द्रो भवति परपुरे शीघ्रगामी मुनीन्द्रः
 सर्वज्ञः सर्वदर्शी सकलहितकरः सर्वशास्त्रार्थवेत्ता ।
 अद्वैताचारवादी विलसति परमापूर्वसिद्धिप्रसिद्धो
 दीर्घायुः सोऽपि कर्ता त्रिभुवनभवने संहृतौ पालने च ॥३४॥

एतद्ज्ञानस्य फलमाह ध्यानात्मेति । उक्तरूपेण ध्यानपरायणः साधकेन्द्रः
 परपुरे शीघ्रगामी भवतीति सर्वत्र क्रियान्वयः । मुनीन्द्रः मुनिर्धान-
 योगादिसम्पन्नस्तदिन्द्रस्तत्पुत्रैः । सर्वज्ञः पूर्वोक्तरूपेण सर्वदर्शी शान्-
 व्यवहाररीत्यनुरूपविवेकबुद्ध्या पूर्वापरदर्शी ।

अद्वैताचारवादीति—

पादोऽस्य विज्ञा भूतानीति तदिदं सर्वं ब्रह्म ।

इत्यादिश्रुतिवाक्येन

अहं देवो न चाग्योऽस्मि ब्रह्मैवास्मि न शोकभाक् ।

इत्यादिवाक्येन च ब्रह्मैवैकं सद्गुण तदन्यदसत् प्रपञ्चममुदायगु ब्रह्मभाम-
 तया भासते इत्यवधारणमद्वैतम् । तादृशज्ञानेन यथाचारः जीवात्मपरमात्मनी-
 रैक्यचिन्तनादिरूपयोगस्तदादी तत्कथनशीलः स जनः अद्वैताचारवादी
 भवतीति फलितार्थः । परमापूर्वसिद्धिर्ह्यस्मिन्निहितस्तथा प्रसिद्धः प्राधान्येन
 ख्यात इत्यर्थः । सोऽपि कर्ता त्रिभुवनभवने संहृतौ पालने चेति प्रशंसापरम् ।
 अथवा तादृशसाधकस्य देहान्ते परमात्मनि लयात् यः सृष्टिस्थितिप्रलयकर्त्ता
 स एवायं भवतीति तात्पर्यम् ॥ ३४ ॥

(३४) ध्यानात्मेति । एतद्ज्ञानपरो जन एवं भवतीत्याह । ध्यानात्मा ध्याननिष्ठ इत्यर्थः ।
 स साधकेन्द्रः परपुरे शीघ्रगामी भवति । तत्तद्दिव्यभारविषये परपुरप्रवेशनं पूर्वमेतोल्लं तत्तु
 उदासीनानामेव सम्भवतीति भाष्येयाम् । अद्वैताचारं ब्रह्मैवमीलमस्येति स तथा एव भवति ।
 स साधकः कीदृशः ? प्रकृत्याह आदिसिद्धिषु समर्पे भवति अतो दीर्घायुर्भवत्येव । त्रिभुवन-
 निरासिनां उत्पत्तौ संहृतौ पालने वा स कर्ता । अतो ब्रह्मनिष्पुत्रित्वात्को भवतीत्यर्थः ।

तदन्तश्चक्रोऽस्मिन्निवसति सततं शुद्धबुद्धान्तरात्मा

प्रदीपाभज्योतिः प्रणवविरचनारूपवर्णप्रकाशः ।

तद्रूढं चन्द्रार्द्धस्तदुपरि विलसद्बिन्दुरूपी मकार-

स्तद्रूढं नादोऽसौ बलधवलसुधाधारसन्तानहासी ॥ ३५ ॥

तदाज्ञाचक्रे प्रणवयोगं विवक्षुरादौ प्रणवं विशेषयति तदन्तरिति । अस्यार्थः अस्मिन् चक्रे तदन्तस्तस्य पूर्वोक्तत्रिकोणस्य अन्तर्मध्ये यः प्रणवविरचनारूपवर्णप्रकाशः प्रणवस्य विरचनारूपेण अकारोकारयोः सन्धियोगेन यस्तयोदशस्वरसदृशवर्णप्रकाशः सततं निवसति स शुद्धबुद्धान्तरात्मा इत्यन्वयः । तं विशेषयति प्रदीपाभज्योतिरिति । ननु तर्हि किं त्रयोदशस्वरसदृशवर्णमात्रं शुद्धबुद्धान्तरात्मा ? इत्याह तद्रूढं चन्द्रार्द्धस्तदुपरि लसद्बिन्दुरूपी मकार इति । तेन तादृशवर्णोपरि अर्द्धचन्द्रबिन्दुयोगेन प्रकृतप्रणवस्वरूपः पर्यवस्यति ।

तद्रूढं नादोऽसाविति प्रणवोर्द्धं अवान्तरनादोऽस्तीति । स तु बलधवलसुधाधारसन्तानहासी बलदेवस्य धवल सुधाधारसन्तानञ्च उपहसितुं शीलं यस्येत्यर्थात् अतिशयशुक्लवर्णो नादः ।

केचित्तु तदाद्ये नादोऽसाविति पठन्ति तदाद्ये बिन्दुरूपी मकारस्याद्ये इति व्याख्यायन्ति च । तदसत् । तदुपरि विलसद्बिन्दुरूपी मकार इत्यनेन मकाराद्ये नादप्राप्तौ पुनस्तदुपादानं व्यर्थं स्यात् । परन्वसौ नादः प्रणवघटकीभूतनादातिरिक्तो भिद्यमानपरबिन्दोरवयवविशेषः प्रणवोर्द्धं वर्त्तते । यदि तु विशिष्टप्रणवनिरूपणे तदङ्गप्रत्यङ्गमेव वक्तुमुचितं कथं तदतिरिक्तनादो-

(३५) तदन्तरिति । तद्रूढं अस्मिन् चक्रे सततमेव प्रणवविरचना प्रणवं विरचयति येन ओकारेण तद्रूपाक्षरप्रकाशो निवसति । कीदृशः ? शुद्धबुद्धीनां अन्तरात्मास्वरूपः । यदा शुद्धं जनेरवगत अन्तरात्मा अस्ति । तथा प्रदीपस्य आभा इव ज्योतिर्यस्य तस्य ओकारस्योपरि चन्द्रार्द्धं तदुपरि प्रकाशद्बिन्दुरूपो मकारः । एतेन आश्रयस्थपद्मस्योपरि प्रणवप्रकारविद्धिः तस्योपरि व्यसौ नादो वक्राकृतिः । कीदृशः ? जलस्य जलकणस्य धवलान्ततन्त्रेणिरिव हासो दीप्रियंसेति स तथा । [एतन्मते "जलधवलसुधाधारसन्तानहासः" इति पाठः] ।

इह स्थाने लीने सुमुखसदने चेतसि पुरं
 निरालम्बां बद्धा परमगुरुसेवासुविदिताम् ।
 तदभ्यासाद्योगी पवनसुहृदां पश्यति कणान्
 ततस्तन्मध्यान्तः प्रविलसितरूपानपि सदा ॥ ३६ ॥ *

ऽप्रसृतः प्रसूयते इति चेत्तर्हि तदाद्ये नादोऽसाविति पाठोऽभिमन्यते । किन्तु तस्यायमर्थः । तदाद्ये विन्दुरूपिमकाराद्यो प्रदर्शितोऽसौ नादः वक्षधवल-
 सुधाधारसन्तानहासीति पूर्वोक्तनादमनूय बलधवलेत्यादिविशेषणं विधीयते ।
 “न तु विशिष्टस्य विधानम्” अतो न पौनरुक्तिदोषः ॥ ३५ ॥

प्रणवं निरूप्य इदानीं तद्योगं निरूपयति इह स्थाने इति । अस्यार्थः
 योगी जनः पुरं बद्धा कुतुकीनान्तःपुरं मंरुध्य तत्रकारिणान्तःपुररोधकावनी-
 भूतयोनिमुद्रां बद्धा इति यावत् । तेन पुःशब्देन योनिमुद्रा लक्ष्यते ।
 तन्मुद्रां बद्धा इह स्थाने आज्ञाचक्रे तदभ्यामान् तस्य प्रणवस्य पुनः पुन-
 शिस्तनात् तत्र चेतसि प्रणववस्तुर्हिंक्षु लीने सति ततस्तदगन्तरं तन्मध्यान्तः-
 प्रणवाधारत्रिकोणमध्ये अन्तरन्तरीचे पवनसुहृदां बद्धीनां कणान् यद्विकणाव-
 उच्यन्तिः स्फुलिङ्गान् पश्यति तेषां मानमप्रत्यक्षो भवति इत्यर्थः । अत्र
 पुरबन्धनं विना मनसः शुद्धस्यैव न सम्भवतीत्यतः पुरं बद्धेत्युक्तम् । पुरबन्धन-
 कारणयोनिमुद्रालक्षणमाह—

ततो गुह्ये वामपादपार्श्विन्तु विनिवेशयेत् ।
 तस्योपरि महादेवि दक्षपार्श्विं निवेशयेत् ॥
 ऋजुकायशिरोप्रीवद्धाकचक्षुपुटेन च ।
 आकारेण वहिर्वायुं जठरं परिपूरयेत् ॥

(३६) इह स्थाने इति । अत्यर्धसुखसदने इह स्थाने चेतसि लीने सति परमगुरुसेवा-
 सुविदितां निरालम्बां मुद्रां बद्धा सर्वदाभ्यासान् योगी सन् पवनसुहृदां जीवबुद्धीनां कर्मां

अङ्गुलीभिर्दृढं बद्धा कारणानि समाहितः ।
अङ्गुष्ठाभ्यामुभे श्रोत्रे तर्जनीभ्यां विक्रीचने ॥
नासारन्त्रे च मध्याभ्यामन्याभिर्व्येदनं दृढम् ।
बद्धा मे प्राणमनसामेकत्वं तन्मनं स्मरन् ।

• धारयेन्मारुतं सम्यक् योगीऽयं योगिवल्लभः ॥ इति ॥

एवं सुद्रया वायुरोधे मनसः स्थैर्यमाह श्रुतिः । एवं हंसवशान्मनी विच-
र्यते इतस्ततो विषयेषु भ्रमति तत्संयमेन मनःसंयमो जायते इत्यर्थः ।
अथवा पुरं खेचरीसुद्रां बद्धा इत्यर्थः । तथापि मनःस्थैर्यं भवति ।
तदाह—

चित्तश्चरति खे यस्मात् जिह्वा चरति खे यतः ।

तेनेयं खेचरी सूद्रा सर्वसिद्धिमस्कृता ॥ इति ॥

अत्र चित्तस्य खेचरत्वात्मनःसंयोगाभावेन विषयज्ञानरहितत्वादुन्मनी
भवति । अतएवोक्तम्—

उन्मन्या सहितो योगी न योगी उन्मनीं विना ॥ इति ॥

प्रणवस्य ज्योतिःस्फुलिङ्गवेष्टितत्वं स्पष्टमाहान्यत्र—

तद्गुह्यं प्रणवाकारमात्मानं दीपसन्निभम् ।

स्फुलिङ्गज्योतिरिङ्गाभैर्व्वेष्टितं परितः शुभम् ॥ इति ॥

स्थाने कीदृशे ? सुसुखसदने निरवच्छिन्नसुखस्य सदनं यत्र तादृशे । पुरं
किम्भूतां निरालम्बां निर्गतोऽवलम्बो मनसो विषयसम्बन्धो यथा तादृशौ-
मित्यर्थः । तथा परमगुरुसेवासुविदितामिति परमः गुरुपरम्पराप्राप्तयोगा-
भ्यासनिपुणः तादृशगुरुः तस्य सेवाभिर्ज्जातकृपयोपदेशेन सुविदितामिति
फलितार्थः । अतएवोक्तम्—

गुरुपदेशात्तद्दम्यं नान्यथा शास्त्रकोटिभिः ॥ इति ॥

क्षणान् किम्भूतान् ? प्रविलसितरूपान् प्रकृतरूपेण भासमानान् इति ॥ ३६ ॥

पश्यति । अथ स्थानस्य चेतोकोनत्वम् आद्यर्थं महः यदि भवति तदैव निरालम्बा सदा
भवति । तदनुभवो योगिभित्तेः प्रायते । ततश्चन्द्रशेखरे पदान् मूल्यान् रूपान् पश्यति ।

ज्वलद्दीपाकारं तदनु च नवीनार्कवह्नुल-
 प्रकाशं ज्योतिर्वा गगनधरणीमध्यमिलितम् ।
 इह स्थाने साक्षाद्भवति भगवान् पूर्णविभवो-
 ऽव्ययः साची वज्रेः शशिमिहिरयोर्मण्डल इव ॥ ३० ॥

तादृशयोगिनां वज्रिकणादान्तरप्रकारदर्शनमपि भवतीत्याह ज्वल-
 दीपाकारमिति । तदनु वज्रिकणादर्शनमनु दर्शनान्तरं ज्योतिः पश्यतीत्यर्थः ।

ज्योतिर्विशेषयति ज्वलद्दीपेत्यादि गगनधरणीमध्यमिलितमिति । गगनं
 “तद्द्रोणं शङ्खिन्या निवसति शिखरे शून्यदेशे विकाशम्” इत्यनेन प्रदर्शितगङ्गिनी-
 नाद्युद्गुणशून्यरूपगगनं धरणी मूलाधारस्यधरामण्डलं तदुभयोर्मध्यमिलितं
 मूलाधारादिमहस्वारपर्यन्तव्याप्तं ज्योतिरिति विशिष्टार्थः । वेति वागशब्दः
 समुच्चयार्थः ।

आज्ञाचक्रे सहस्वारवत् परमशिवस्थितिमाह इह स्थाने इति । भगवान्
 परमशिवः इह स्थाने साक्षाद्भवति स्वयं वर्तते इत्यर्थः । भगवन्तं विशेषयति
 पूर्णविभव इत्यादि । पूर्णः स्वात्मनि परिपूर्णः सृष्टिकर्तृत्वाद्यशेषयोग्यता-
 रूपविभवो यस्येत्यर्थः । अथवा विभवोऽनन्तसृष्टिप्रपञ्चममुदायः पूर्णः
 सर्वश्यापकत्वेन स्थितः तादृशविभवो यस्मादित्यर्थः । “यतो वा इमानि
 भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत् प्रयत्यभिसंविगन्ति” इति
 श्रुतेः । यदा विभवो विभुत्व पूर्णः सर्वश्यापकत्वेन स्थितस्तादृशः विभवो
 यस्येत्यर्थः । यदा पूर्णत्वं फलानुपहितविषयितानाम्यदेष्ट्याकत्व तादृशो विभवो

यस्येति निगूढम् । आकातिरिक्तवस्तूनामनित्यत्वादाकाशादीनां विभुत्वं न सर्वकालव्यापकमिति विशेषः । अत्र परमशिवस्थितिं विशेषेण व्यनक्ति निर्व्याणतन्त्रे—

एतत्पञ्चस्योद्देशे ज्ञानपद्मं सुदुर्लभम् ।

पत्रद्वयममायुक्तं पूर्णचन्द्रस्य मण्डलम् ॥

तथा—

शम्भुवीजं हि तन्मध्ये साकारं हंसरूपकम् ।

तथा—

एवं हंसो मणिहीने तस्य क्रोडे परः शिवः ।

वामभागे सिद्धकाली सदानन्दस्वरूपिणी ॥ इति ॥

तस्य क्रोडे हंसः इत्यस्य विन्दुद्वयरूपविसर्गमध्ये । तदाह सहस्रारमुपक्रम्य—

विन्दुद्वयन्तु तन्मध्ये विसर्गरूपमव्ययम् ।

तन्मध्ये शून्यदेशे तु शिवः परमसंज्ञकः ॥ इति ॥

एवं सहस्रारे दर्शनादत्राप्याकाशायां तथा इति । अत्रानयोः शिवशक्त्यो-
भ्यावावन्धनाच्छादनेन भकारात्मरूपपरंविन्दुरूपेण स्थितिर्वर्ध्या ।

तदुक्तं आञ्जाचक्रमुपक्रम्य—

उक्कलादिमतेऽथैव चणकाकाररूपिणी ।

सृष्टिं करोति भूतानि अत्र स्थित्वा सनातनी ॥ इति ॥

अत्र चणकाकाररूपः परमशिवः सदा वर्त्तते । उक्कलादिमते तु अत्र स्थित्वा सृष्टिं करोतीत्यर्थः । दृष्टान्तमाह वक्त्रेरित्यादि । यथाकेंद्वग्नि-
मण्डले भगवान् वर्त्तते तथात्रापीत्यर्थः । अर्कादिमण्डले भगवतोऽवस्थानं प्रसिद्धम् । यथा षड्भिरग्निमिहिरमण्डले सहस्रकमलस्याकेंद्वग्निमण्डले यथा चणकाकारेण भगवान् वर्त्तते तद्वदत्रापीति । सहस्रदलेऽकेंद्वग्नि-
मण्डलानि प्रदर्शयिष्यन्ते । अतएव पीठपूजायामकेंद्वग्निमण्डलोपरि परमात्म-
ज्ञानात्मनोः पूजा विधीयते । परमात्मा परमशिवः ज्ञानात्मा ज्ञानशक्ति-
स्तदुभयाभिन्नशिवशक्त्यात्मकचणकाकारविन्दुरिति ध्येयम् ॥ ३७ ॥

इह स्थाने विष्णोरतुलपरमामोदमधुरे
 समारोप्य प्राणं प्रमुदितमनाः प्राणनिधने ।
 परं नित्यं देवं पुरुषमजमाद्यं त्रिजगताम्
 पुराणं योगीन्द्रः प्रविशति च वेदान्तविदितम् ॥ ३८ ॥

आज्ञाचक्रे योगिन प्राणत्यागफलमाह इह स्थाने इति । अर्थः योगीन्द्रो
 जनः प्राणनिधने प्राणवियोगकाले प्रमुदितमनाः आत्मानन्देन हृष्टचित्तः
 सन् इह आज्ञाचक्रे विष्णोर्भगवतः स्थाने उपदर्शितचिन्दुरूपे प्राणं समारोप्य
 अथवा तद्विन्दौ प्राणं समारोप्य प्राणनिधने सति परं पुरुषं प्रविशतीत्यन्वि-
 तार्थः । पुरुषं विगेषयति नित्यमविनाशिनम् । देवं सृष्टिस्थितिप्रलयैः क्रीडन्तम् ।
 अजं जन्मरहितम् । त्रिजगतामाद्यं अनेन सर्वेषां पूर्ववर्त्तित्वात् सर्वकारणत्वं
 सूचितम् । पुराणं पुराणपुरुष इति कृत्वा यो निगद्यते स एवायमिति भावः ।
 वेदान्तो ब्रह्मनिरूपकश्रुतिवाक्यादिः तज्ज्ञानज्ञाप्यमित्यर्थः ॥ ३८ ॥ ॥

तदयं विष्णोः स्थाने प्राणारोपणप्रकारः । प्राणवियोगकालं
 ज्ञात्वा ब्रह्मणि लीनो भवतीत्यनन्दितमनाः योगासनमासीनः सन् कुम्भकेन
 वायुं संरुध्य हृदिस्थं जीवात्मानं मूलाधारमानीय शुद्धमाकुञ्च्य यथोक्तविधानेन
 कुण्डलिनीमुत्थाप्य मूलादिब्रह्मरन्धान्तं तद्विदाकारमानन्दं कुण्डलिनीमयं
 सूत्ररूपं नादं ध्यात्वा प्राणरूपस्वामपरमात्मकं हंसं तत्रादे विलाप्य जीवेन
 सह चक्रभेदक्रमेणाज्ञाचक्रमानीय तत्र स्थितायां कुण्डलिन्यां स्थूलसूक्ष्मक्रमात्
 पृथिव्यादिपञ्चममुदायं विलाप्य तां पुनर्जीवात्मना सह तत्र स्थितशिवशक्ति-

(३८) इह स्थाने इति । विष्णोरतुलपरमामोदमधुरे इह स्थाने योगी प्राणवियोगसमा-
 योगसमये प्राणान् समद्य समारोप्य प्रमुदितमनाः सन् परं पुरुषमेव प्रविशति त्रिजगतां प्रति
 प्राप्नोतीति शेष । कीदृशं परम् ? सर्वेषामन्तर्भूतं नित्यं दैवम् । दिव्यतीति देवम् । न जायते
 न्ययजम् । त्रिजगतामाद्यम् । पुराणं सृष्टिस्थितिप्रलयकारणम् । वेदान्तविहितं वेदान्तमत-
 इति । [एतन्मते "वेदान्तविहितम्" इति पाठः] ।

लयस्थानं वायोस्तदुपरि च महानाटरूपं शिवाहं
सिराकारं शान्तं वरदमभयं शुद्धबुद्धिप्रकाशम् ।

यदा योगी पश्येद्गुरुचरणयुगाम्भोजसेवासुशील-

स्तदा वाचां सिद्धिः करकमलतले तस्य भूयात् सदैव ॥३६॥

मयविन्दुनैकीभावमापाद्य तिष्ठेत् । ततो ब्रह्मरन्ध्रभेदेन देहं त्यक्त्वा ब्रह्मणि
लीनो भवेदिति ॥ * ॥

तदयं महावाक्यार्थनिर्यायः । पाञ्चावक्रं द्विदलं शुकवर्णं कर्बूर-
वर्णद्वययुक्तपत्रम् । कर्णिकायां चक्राधिष्ठात्री हाकिनी शक्तिः शुकवर्णा रक्त-
पद्मशुक्ला त्रिनेत्रा यद्भुजा धराभयाक्षमान्ताकपालद्वन्द्वमरुपुस्तकधरा शुकपद्मो-
परि स्थिता । तदूर्ध्वे त्रिकोणे इतरलिङ्गः शुकवर्णः विद्युदाकारः । तदूर्ध्वत्रिकोणे
प्रणवाक्षतितरन्तरात्मा प्रदीपाभज्योतिः । तस्य चतुर्दिक्षु अन्तरीक्षे ज्योतिः-
स्फुलिङ्गविम्बैर्व्येष्टितः ज्वलद्दीपसदृशेन स्वतेजसा मूलादिब्रह्मरन्ध्रान्तरात्प्रका-
शकः । तदूर्ध्वे सूक्ष्मरूपं मनः । तदूर्ध्वे चन्द्रमण्डले हंसक्रोडे परमशिवः
सम्यक्तिक इति ॥ इति षष्ठप्रकरणम् ॥ * ॥

इदानीमाञ्चावक्रोर्ध्वे महस्रदनकमलाधःस्थानवर्त्तिकारणावात्मरगरीरं
निरूपयितुमिच्छन्नाह लयस्थानं वायोरिति । अस्वार्थः यदा यस्मिन् काले
योगी जनः गुरुचरणयुगाम्भोजसेवासुशीलः गुरुचरणयुगाम्भोजस्य सेवया
सुशीलं दृढतरैकाग्रमनोऽभिनिवेशेन सर्व्वाङ्गसुन्दरं शीलं योगानुष्ठानरूप-
सहस्रं यस्य तादृशः सन् तदुपरि पाञ्चावक्रोर्ध्वे महानाटरूपं महानाट्य
रूपं पश्येत् तदा तस्य योगिनः करकमलतले सदा सर्व्वास्मिन् काले वाचां
सिद्धिः वाक्यसिद्धिर्भूयादेवेत्यन्वितार्थः ।

नादं विशेषयति लयस्थानं वायोरिति । अत्र महानादे वायोर्लयः यस्मादुत्पत्तिः तत्र लयनियमात् । यद्यपि भूतशुद्धादी स्पर्शतत्त्वे वायोर्लयस्तस्य च व्योम्नि लयो दृश्यते तथापि कदाचित् नादेऽपि वायोर्लयो भवतीति । अत्र

“पृथिवीकाराद्भवती रमादजायत ककारात् सर्वाणि जनानि तीर्थानि रेफाद्द्विजितत्वं नादाद्वायुः सर्वप्राणमयः विन्दोर्गगनं सर्वशून्यं शब्द-मयं तेभ्यः पञ्चविंशतिगुणमयतत्त्वं सर्वमिदं विश्वं ब्रह्माण्डं कान्तिकामयम्”

इति श्रुतिवाक्येन कान्तीमन्त्रवर्णस्य सूत्रे संहरणकाले नादे वायोर्लयो भवतीति ध्येयम् । शिवाहमिति । शिवस्यार्धनारीश्वरत्वात् तदर्थं शक्तिस्तद्रूपं नादमित्यर्थः । सिराकारमिति द्रव्यादिसिरोलाङ्गलस्तदाकारमित्यर्थः ।

तदूर्ध्वं तु महानादो लाङ्गलाकृतिरुज्ज्वलः ।

इति कार्तिकेश्वरमभ्यादवाक्यात् । यद्यपि “कृपिको लाङ्गलं हनं गोदार-णञ्चमीरथ” इत्यमरकोपे लाङ्गलवाचकसीरशब्दस्य चतुर्थस्वरयोगित्वं तथाप्यत्र वचनान्तरेकवाक्यतानुरोधेन तृतीयस्वरयुक्तसिरः पदेनापि लाङ्गलः प्रतीयते इति । अथवा शिवाकारमिति तेन शिवशक्तिमयोऽयं नादः ।

तदुक्तं प्रपञ्चसारे—

नादात्मना प्रबुद्धा सा निरामयपदीन्मुखी ।

शिवोन्मुखी यदा शक्तिः पुरुरूपा सा तदा स्मृता ॥ इति ॥

अतएव “तस्या एव शक्तेर्नादविन्दूपत्युपयोग्यरूपो” इति राघवभट्टेना-प्युक्तम् ।

अन्यत्र—

मातृत्वसंज्ञा चिन्माता ज्योतिषः सन्निवेशस्तथा ।

विचिकीर्षुर्धनीभूय क्वचिदभ्येति विन्दुताम् ॥ इति ॥

तथा श्रीमदाचार्यवाक्यम् । “नाद एव धनीभूतः क्वचिदभ्येति विन्दुताम्” इति । अत्र सकलवचनपर्यालोचनया शक्तिरेव नादविन्दुरूपिणावि-र्भूता सुवर्णकुण्डलमिव । नादविन्दुः पुनरेकाकारैव इति निष्कर्षः । वरदातार-मित्यर्थः ॥३८॥

तद्रूढं शङ्खिन्या निवसति शिखरे शून्यदेशे प्रकाशं
विसर्गाधः पद्मं दशशतदलं पूर्णचन्द्रातिशुभम् ।

अधोवक्रं कान्तं तरुणरविकलाकान्तकिञ्चलपुञ्जं

• ललाटायैर्वर्णैः प्रविलसितवपुः केवलानन्दरूपम् ॥४०॥

अथ समाधिरूपयोगानुशीलनसाधकानां समाधिकालात् प्रागेवं विचि-
न्यातिप्रयत्नः स्थूलसूक्ष्मकमात् सर्वं चिदात्मनि विनापयेदित्याचार्यवचनेन
समाधेः पूर्वं स्थूलसूक्ष्मरूपसृष्टिप्रपञ्चसमुदायचिन्तनविधानात् तज्ज्ञानस्या-
वश्यकत्वादत्र वदन्ति । तत्र तावत् पृथिव्यादि पञ्च स्थूलरूपाणि मूलादि-
विशुद्धान्तचक्रे उक्तानि तदायितत्वात् मूलाधारे भूमण्डले पादघ्राणेन्द्रिय-
गन्धतत्त्वेति त्रिः । जलमण्डले पाणिरसनेन्द्रियरसतत्त्वेति त्रिः । बह्निमण्डले
पायुचक्षुरिन्द्रियरूपतत्त्वेति त्रिः । वायुमण्डले श्पस्यत्वगिन्द्रियस्पर्शतत्त्वेति
त्रिः । नभोमण्डले वाक्श्रोत्रेन्द्रियशब्दतत्त्वेति चिरिति समुदायेन पञ्चदश-
तत्त्वानि वर्त्तन्ते । पृथिव्यादिना मितित्वा विंशतितत्त्वानि स्थूलानि बोद्ध-
व्यानि । इदानीं सूक्ष्मरूपाणि विधीयन्ते । तथाशाचक्रे सूक्ष्मरूपं मनः स्वयं
प्रदर्शितम् । अपराख्याह कङ्कालमालिनौतन्वे प्राशाचकसुपक्रम्य—

मनघात्र मदा भाति हाकिनोशक्तिरञ्जितम् ।

बुद्धिप्रकृत्यहङ्कारालङ्कृतं तेजसं परम् ॥ इति ॥

अथ बुद्धिप्रकृत्यहङ्काराककसूक्ष्मरूपत्रयाणां स्थितिः प्रतीयते । तथाहङ्कारस्य
न पाठक्रमात् स्थितिः मूलाधारादि सर्वत्र पृथिव्यादिजनकस्य तत्तद्विलया-
धारस्य च अन्यविलाप्ययोरधःस्थितिदर्शनात् पाठक्रमाच्छाब्दक्रमस्य यन-
वत्त्वाच्चापि तथा स्थितिः कल्पानि । तत्र “अहङ्कारे हरेदृष्योम सुगन्धं

कथं न स्थीयते इति चेत् । “इन्दुर्ललाटदेशे च तद्रूढं बोधिनी स्वयम्” इति समीहनतन्त्रवचनेन वक्ष्यमाणान्नाचक्रोर्द्ध्वर्त्तिन्वोः समनियतयोरिन्दुबोधिन्योरधोभागे स्थितिवोधनात् तयोरव्यवधानाय सर्वोर्द्ध्वे एव तस्य स्थितिरिति ।

अयान्नाचक्रोर्द्ध्वे कारणरूपमाह समीहनतन्त्रे—

- इन्दुर्ललाटदेशे च तद्रूढं बोधिनी स्वयम् ।
तद्रूढं भाति नादोऽसावर्द्धचन्द्राकृतिः परः ॥
तद्रूढं च महानादो लाङ्गलाकृतिरुज्ज्वलः ।
तद्रूढं च कला प्रोक्ता आञ्जैति योगिवंशभा ।
उन्ननी तु तद्रूढं च यद्गत्वा न निवर्त्तते ॥ इति ॥

तद्रूढं बोधिनीत्यत्र तद्रूढं ललाटोर्द्ध्वे आन्नाचक्रोर्द्ध्वे इति यावत् ।

बोधिन्यधःस्थले विन्दुस्थितिमाह भूतशुद्धितन्त्रे—

- विन्दुर्भावाद्देवतो देवि तद्रूढं नादसंज्ञितम् ।
लयस्थानं तथा वायोग्नेहानादं तद्रूढतः ॥ इति ॥

मात्रार्हा शक्तिः ।

- बालसूर्यप्रतीकाशमासीद्विन्दुमदक्षरम् ।
तद्रूढं चार्द्धमात्रा तु गान्धाररागमाश्रिता ॥

इति हृदयविक्रमसंज्ञितावचनेनार्द्धमात्रायाः शक्तिवाचकत्वप्रतीतिः । अत्र हयोर्वचनयोरैकवाक्यतया यार्द्धमात्रा ‘सैव बोधिनीति बोध्यम् । विन्दु-
बोधिनीनादेति त्रयं विन्दुमयपरशक्ते रूपविशेषः ।

तदाह सारदायाम्—

- सच्चिदानन्दविभवात् सकलाम् परमेश्वरात् ।
भासीच्छक्तिस्ततो नादो नादाद्विन्दुसमुद्भवः ॥
परशक्तिमयः साक्षाच्चिदासी भिद्यते पुनः ।
विन्दुर्नादो बीजमिति तस्य भेदाः समीरिताः ॥
विन्दुर्नादात्मको बीजं शक्तिर्नादस्तयोर्गम्यः ।
समवायः समास्यातः सर्वांगमविशारदेः ॥ इति ।

परशक्तिमयः परः शिवस्तेन शिवशक्तिमयो विन्दुः । अयं ललाटोर्ध्वं स्थितो
विन्दुर्नादात्मकः शिवात्मकः ।

बीजं शक्तिर्बोधिनोरूपमित्यर्थः । नादस्रायोः समवायः सम्वन्धः घोभ्य-
घोभकरूपस्तेनायं क्रियाशक्तिरूपः एतत्तयोर्ध्वं महानादः पूर्वोपदर्शितः ।

तदूर्ध्वं च कला प्रोक्ता इति । कला शक्तिः । आञ्जीति तिर्यक् रेखारूप-
मात्राकारा इत्यर्थः । इयं शक्तिः सृष्ट्यादौ आविर्भूता । तदुक्तं पञ्चरात्रे—

एवमालोक्य सर्गादौ सच्चिदानन्दरूपिणीम् ।

समस्ततत्त्वसंघातां सृष्ट्याधिष्ठातरूपिणीम् ।

व्यक्तां करोति नित्यां तां प्रकृतिं परमः पुमान् ॥ इति ॥

अन्यत्र—

शिवशक्तिसमायोगादव्यक्तात् परमेश्वरात् ।

आद्या भगवती देवी सैव त्रिपुरसुन्दरी ।

आसीच्छक्तिस्ततो नादो नादादिन्दुसमुद्भवः ॥ इति ॥

उन्मनी तु तदूर्ध्वं चेति । तल्लक्षणमाह—

यत्र गत्वा तु मनसो मनस्त्वं नैव विद्यते ।

उन्मनी सा समाख्याता सर्वतन्त्रेषु गोपिता ॥ इति ॥

ततश्च मनीवृत्तिमहिषयावलम्बनचेष्टाकालीनविषयावलम्बनसामान्याभाव-
सम्पादनं तच्चमुन्मनीत्वमिति । सा च द्विविधा सहस्राराधारा निर्वाण-
कुलारूपा एतत्स्थानस्थिता वर्षावलीरूपा ।

तथा च कङ्कालमालिनीतन्त्रे—

सहस्रारकर्णिकायां चन्द्रमण्डलमध्यगा ।

सर्द्धसद्भ्रमपरङ्कितः कला समदयी भवेत् ।

उन्मनी नाम तस्या हि भवपापनिज्जन्तनी ॥ इति ॥

तथा—

उन्मनीञ्च मालावर्णं स्मरणात् मोक्षदायिनी ॥ इति ।

मालावर्णं वर्षावलीरूपमित्यर्थः ।

उन्नयधः समनीमाह भूतशुद्धौ—

ततो हि व्यापिका शक्तिराञ्जीति यां विदुर्जनाः ।

समनीमूर्द्धतस्तस्या उन्ननीन्तु तदूर्द्धतः ॥ इति ॥

इदमपि परशक्तेरवान्तररूपम् । ततयाचाचक्रोर्द्धे द्वितीयविन्दुः शिव-
स्वरूपः । तदूर्द्धे अर्द्धमात्राकारा बोधिनीशक्तिस्तदूर्द्धे शिवशक्तिसमवायरूपाऽहं-
चन्द्राकृतिर्नादस्तदूर्द्धे लाङ्गलाकृतिर्गह्वानादस्तदूर्द्धे आञ्जीरूपा व्यापिका-
शक्तिः तदूर्द्धे समनी तदूर्द्धे उन्ननीति क्रमेष सप्तकारणरूपाणि वर्त्तन्ते ।

अलमतिविस्तरेण प्रकृतमनुसरामः । सहस्रदलपद्मं निरूपयन्वाह तदूर्द्धे
इति दशभिः । तदूर्द्धे प्रागुपदर्शितसर्वेषामूर्द्धे पूर्वोपदर्शितशङ्खिनीनाद्याः
शिखरे मस्तके शून्यदेशे नाद्यनाद्यतस्थानि तेन सुपुत्राया अपि ऊर्द्धे इति
सूचितम् । विसर्गस्थाधः दशशतदलं सहस्रदलं पद्मं निवसति इत्यन्वयः ।

विसर्गान्तु ब्रह्मरन्ध्रस्योर्द्धभागे—

तस्मिन् रन्ध्रे विसर्गश्च नित्यानन्दं निरुद्धनम् ॥

इत्यादि षष्ठ्यमाणवचनात् ।

पद्मं विशेषयति पूर्णचन्द्रेत्यादि । स-कारादौर्द्धेः प्रविलसितवपुरिति ।
अत्र स-काररसदृश्यं न विलोमेन वर्णचिन्तनाद्यं किन्तु स-काररसदृश्यं स-कार-
परित्यागाद्यम् । तत्त्यागवीजं हि वर्णानां सहस्रदले स्थितिगवर्त्तनेणैव
घटने । एवञ्च स-कारसहितैकपञ्चाशद्वर्णानां विंशत्यावर्त्तने विंशत्यधिक-
सहस्रसंख्या भवन्ति । जनविंगत्यावर्त्तने तु एकविंशत्यूनसहस्रसंख्या
भवन्ति । अतः स-कारपरित्यागेन तत् समाधीयते । तेन स-कारादिल-का-
रान्तपञ्चाशद्वर्णां प्रनुलोमेन विंशत्यावर्त्तनेन सहस्रदले चिन्तनीया इति
ध्येयम् । प्रनुलोमेन वर्णचिन्तनं व्यक्तमाह कङ्कालमासिनीतन्त्रे—

सहस्रारं महापद्मं शक्यवर्णमधोमुखम् ।

अ-कारादि स-कारान्तेः स्फुरदूर्ध्वैर्विराजितम् ॥ इति ॥

अ-स-कारान्तैरित्यन्तशब्दस्यावसानार्थकत्वात् स-कारोऽन्तेऽवसाने यस्येति
वह्नीहिण्य स-कारं विहाय स-कारान्तपञ्चाशद्वर्णयोगः । अथवा स-कारा-

समास्ते तस्यान्तः शशपरिरहितः शुद्धसम्पूर्णचन्द्रः
 स्फुरज्ज्योत्स्नाजालः परमरसचयस्त्रिगुधसन्तानहासी ।
 विकीर्णं तस्यान्तः स्फुरति च सततं विद्युदाकाररूपं
 तदन्तःशून्यं तत् सकलसुरगणैः सेवितं चातिगुप्तम् ॥ ४१ ॥

द्वैरिति लकार-चकारान्तपञ्चाशद्वर्णानामकथादित्रिरेखावहामावर्त्तेन यथा-
 योग्यावर्त्तेनेन विन्यासः । कङ्कालमालिनीवचनन्तु दक्षिणावर्त्तेन वर्णविन्यास-
 विधायकम् इति वचनद्वयोरविरोधः । अत्र पञ्चाशद्वर्णानां रूपविशेषा-
 नभिधानात्तद्वर्णमय्या मातृकायाः शक्तवर्णत्वदर्शनाच्चेऽप्यत्र शक्तत्वेनैव
 चिन्तनीया इति ध्येयम् । ललाटाद्यैर्वर्णैरिति पाठे तु ललाटशब्देन मातृका-
 न्यामोक्तललाटवर्णः अकारस्तदाद्यैर्वर्णैरित्यर्थः । एतत्पक्षे लकारं विहाय
 अकारादिचकारान्तं पञ्चाशद्वर्णयोगो बोध्यः । सर्वत्र पञ्चाशद्वर्णयज्ञे
 अन्वलकारत्यागदर्शनात् ।

अत्र केचित् प्रविलसिततनुरिति पठन्ति । तत्र "वा पुंमि पद्मम्" इति
 दर्शनात् पुंमि विशिष्टस्य पद्ममित्यस्य विशेषणतया तनुरित्यस्यापि पुंस्व-
 मिति व्याख्यायन्ति च । तत्र एतत्श्लोकस्यनिवमतिक्रियायाः कर्तृत्वेन
 पद्ममिति विन्दन्तनिर्देशात् स्त्रीवलिङ्गप्रयोग एव प्रतीयते न तु पुंलिङ्गप्रयोग-
 स्तथात्वे विमर्गाक्तो भवितुमर्हति अतस्तद्विशेषणस्य तनुशब्दस्य स्त्रीत्वमवधार्य
 वाच्यं तथात्वे विन्दन्तता न भवति निर्विन्दुत्वे कन्दःपातस्तन्मादपुरित्वेव
 पाठः । स्पष्टमन्यत् ॥ ४० ॥

सहस्रदलकमलकर्णिकायां चन्द्रमण्डलस्थितिमाह समास्ते इति ।

(४१) समास्ते इति । तस्य पद्ममालम्ब्ये शशरहितः सत्यर्षदीप्तिमान् सम्पूर्णचन्द्र
 वहाको । शीतलः ? स्फुरन्ति ज्योत्स्नाजावालि बल व तथा । परमरसचयेन शिरसन्ध्याव

तस्यान्तः तत्र पद्मे अन्तर्मध्ये शुद्धः निर्मलोदयविशिष्टः । चन्द्रं विशेषयति स्फुरदित्यादि परमरसचयस्निग्धसन्तानहासी इति । स्निग्धः आर्द्रसदृश-भावस्तस्य सन्तानो विस्तारो यत्र इत्यर्थः । ततश्च परमाभूतरसचयेन उक्ताप-हीनतया स्निग्धसन्तानयुक्तो हासवदानन्दमयकिरणविशिष्ट इत्यर्थः । अथ चन्द्रमण्डलस्याध जाड्वे अन्तरात्मादीनां स्थितिमाह कङ्कालमालिनीतन्त्रे सहस्रारमुपक्रम्य—

तत्कणिकायां देवेभिः अन्तरात्मा ततो गुरुः ।
सूर्यस्य मण्डलञ्चैव चन्द्रमण्डलमेव च ॥
ततो वायुर्मेघानामा ब्रह्मरन्ध्रं ततः स्मृतम् ।
तस्मिन् रन्ध्रे विमर्शञ्च नित्यानन्दं निरञ्जनम् ।
तद्गुह्यं शक्तिनी देवी सृष्टिस्थित्यन्तकारिणी ॥ इति ॥

तत्रान्तः चन्द्रमण्डलमध्ये सततं निरन्तरं विद्युदाकाररूपं त्रिकोणं स्फुरतीति । तदन्तःशून्यमिति । अन्तर्मध्ये शून्यं यस्य तदन्तःशून्यं परं विन्दुगरीरं तस्मिन् त्रिकोणे अन्तःशून्यं तदन्तःशून्यं त्रिकोणमध्यवर्त्ति परंविन्दुरूपं शून्यं स्फुरतीति क्रियान्वयः । यहा तदन्तस्त्रिकोणमध्ये शून्ये परं विन्दुरूपं स्फुरति । अतएवोक्तं तीङ्गलतन्त्रे षष्ठील्लासे—

निराकारं परं ज्योतिर्विन्दुश्चाव्ययमञ्जकम् ।
विन्दुशब्देन शून्यं स्यात् तथा च गुणसूचकम् ॥ इति ।

अत्र “आहारनिर्हारविहारयोगाः सुसंज्ञताः धर्मविदा तु कार्या” इति वचनात् योगस्य गोपनेनानुष्ठानविधानात् तदन्तःशून्यमितिगुणं यथा स्यात्तथा सकलसुरगणैः सेवितम् आराधितमित्यर्थः ॥ ४१ ॥

परमाभूतरसचयेन अन्तर्मध्येस्निग्धहासो दीप्तिर्यस्य तस्य चन्द्रस्य मध्ये त्रिकोणं सर्वदैव स्फुरति विद्युदाकार इव रूपं यस्य त्रिकोणान्तर्मध्ये तत्र शून्याकारं विद्यति । सहस्रारगणैः सेवितम् । शून्यतादितिगुह्यम् ।

- सुगुप्तं तद्द्यूनादतिशयपरमामोदसन्तानराशिः ।
 परं कन्दं सूक्ष्मं सकलशगिकलाशुद्धरूपप्रकाशम् ।
 ब्रह्मस्थाने देवः परमशिवसमाख्यानसिद्धः प्रसिद्धः
 स्वरूपी सर्वात्मा रसविरसमितो ज्ञानमोहान्धहंसः ॥४२॥

सुगुप्तमिति । अस्यायमर्थः वक्ष्यमाणकेशाप्रकोटिभागेकरूपत्वादतिगुप्तं तत् शून्यं यत्नात् चिरनिरन्तरध्यानाद्यनुष्ठानात् सकलशगिकलाशुद्धरूपप्रकाशं कला निर्व्याणकला तथा सह वर्त्तमाना या शशिनचन्द्रस्य पौडगी कला तथा निर्मलरूपप्रकाशी यस्य तदित्यर्थः । तथा चातिसूक्ष्मपि त्रिकोणान्तर्व्युत्थमाकलानिव्याणकलासहितपरंविन्दुरूपान्तःशून्यं ध्यानेन प्रकाशितं भवतीति भावः । परमामोदसन्तानराशिर्भोक्षस्य परं कन्दं प्रधानमूलमित्यर्थः । सुगुप्तमित्यत्र सुगोप्यमिति पाठे यत्नादित्यस्य उभयत्वान्वय इति ध्येयम् ।

केचित्तु त्रिकोणान्तःशून्यं शून्यस्थानं तत्तु कीदृशम् ? सकलशगिकलाशुद्धरूपप्रकाशम् । शशिनचन्द्रस्य सकलकलाः समस्तकलाः पौडगकलाः तत् शुद्धं शुक्तं यद्रूपं तदेव प्रकाशी यस्य तादृगपूर्णचन्द्रप्रकाशमित्यर्थः इति व्याख्यायन्ति तच्चिन्त्यम् । तच्चिकोणस्य पूर्णचन्द्रमण्डलमध्यवर्त्तित्वकथनेनैव त्रिकोणमध्यस्थानस्य पूर्णचन्द्रतुल्यप्रकाशप्राप्तौ पुनस्तत्कथनं व्यर्थं स्यात् । किञ्च सकलसुरगणैः सेवितमित्यनेन शून्यस्थानस्य सेवनं न युज्यते किन्तु त्रिकोणान्तर्विन्दोरेव सेव्यत्वमिति । यदि तु तत् शून्यस्थानस्य परं विन्दोरधिष्ठानात् सेव्यत्वमित्युच्यते तदा तु तत्शून्यस्थानस्य परं विन्दोरधि-

(४२) सुगुप्तमिति । सुगोप्यं तत् शून्याकारविबन्धं यत्नात् गोपनीयं कश्चित् यापत्तारश्च कथनीयम् । कीदृशम् ? अतिगुप्तपरमामोदसन्तानराशिराशिः प्रकटशून्यं तत्कादेः परमासुप्तं अस्ति । स्वप्नम् अजगत् शशिनः सहस्रवर्षैर्वायुद्रूपं प्रकाशी यस्य । ब्रह्मस्थान एव परमशिवस्थाने सिद्धः सर्वैर्बिन्दितः प्रसिद्धः योगिनां हृदये प्रकाशस्वरूपी शून्याकारः सर्वेषाम् व्यात्मा रसविरसमितः परमरसेनाच्छादितः अघ्राणेन वो मोहान्धकारः तत्र हंस इत्येवमर्थः ।

सुधाधारासारं निरवधि विमुञ्चन्नतितरां
यतेः स्वात्मज्ञानं दिशति भगवान् निर्मलमतेः ।

समाप्तिं सर्वेशः सकलमुखसन्तानलहरी-

• परीवाहो हंसः परम इति नाम्ना परिचितः ॥ ४३ ॥

छानात् सेव्यत्वमित्युच्यते तदा तत् शून्यस्थानमेव नो भवतीति सुधीभि-
र्भाव्यम् ।

सहस्रदलकर्णिकायां परमशिवस्थितिमाह इह स्थाने इति । इह
स्थाने कर्णिकायामित्यर्थः । परमशिवसमाख्यानसिद्धः परमशिवनाम्ना
ख्यातो देवो वर्त्तते इति शेषः । देवं विशेषयति स्वरूपीति ब्रह्मरूपी
ब्रह्ममयमिति यावत् । सर्वात्मा सर्वेषां जीवानाम् आत्मा जीवात्मस्वरूपः
जीवात्मपरमात्मनोर्व्वस्तुतो भेदाभावात् य आत्मा स एव जीवः अतएवोक्त-
मध्यात्मरामायणे—

जीवात्मा परमात्मा च पर्यायो नात्र भेदधीः ।

आचार्य्यास्तोपदेशदैवज्ञानं यदा भवेत् ।

आत्मनोर्जीवपरयोर्भ्रूसा विद्या तदैव तु ॥

इत्युक्तम् । श्रुतिरपि “तत्त्वमसि” इति वाक्येन तत्त्वंपदयोरेकार्थत्वं दर्श-
यति । रसविरसमित इति रसः परमानन्दरसः विरसस्तद्भेदस्थानेन शिव-
शक्तियोगजन्यसामरस्यानन्दरूपः । तदुभयरसमितः प्राप्तः इत्यर्थः । अथवा
रसः प्रथमोपस्थितत्वेन विषयरसस्तस्मिन् विरसा ह्येतत्तावुद्विग्नं रसेन स
परमानन्दरसस्तस्मिन् इत्यर्थः । अज्ञानमोहान्धहंसः अज्ञानमोहान्धकार-
नायकत्वात् हंसः सूर्यरूप इत्यर्थः ॥ ४२ ॥

सुधाधारासारं निरवधि विमुञ्चन्नतितरामिति । निरवधि निरन्तरम्

(४३) सुधाधाराधारमिति । स भगवान् शिवः निर्मलमतेर्देवैर्गिनो लक्षण आत्मविषयस्य
परमात्मनि ज्ञानं दिशति । कीदृशम् ? सुधाधाराधारम् अथवाधाराया आधारमिव । यदा

अतितरामतिशयं यथा स्यात्तथा सुधाधारारूपसारं वस्तु विमुञ्च-
न्नित्यर्थः ।

अथवा सुधाया आधारश्चन्द्रस्तस्मादास्त्रियते निःस्त्रियते यत् तत् सुधा-
धारामारं शुक्लवर्णामृतकिरणं विमुञ्चन् प्रकाशयन्नित्यर्थः । एतद्विशेषणेन
विशेष्यस्य चन्द्रवत् शुक्लवर्णत्वं सूचितम् ।

यद्वा आसार्यते निःसार्यते उच्चार्यते इति यावत् तद्वाक्यं सुधाधारया
सह आसारं सुधाधारामारं सुधामयवाक्यमित्यर्थः । ततश्च निरवधि सर्वेभ्यन्
काले अतितरां मोहनागायातिप्रवृत्तरां सुधामयवाक्यं विमुञ्चन् उच्चरन्
सन् यतेरुपास्यदेवतायां नियतमनसः स्वान्नग्नानं स्वप्नीवात्मा तेन सह आत्मा
परमात्मा ज्ञायतेऽनेनेति । अत्रापृथक्साहित्येन जीवात्माभेदेन परमात्मज्ञान-
कारणं तारकब्रह्ममन्त्रम् उपदिशतीति समुदायार्थः ।

अथवा सुधा कृपासृतं तद्धारया युक्तं सारं ब्रह्ममन्त्रात्मकसारवाक्यमुच्चरन्
स्वात्मज्ञानं दिशतीत्यर्थः । एतद्विशेषणेन तारकमन्त्रोपदेशकत्वज्ञापनात्तु
विशेष्यगुरुत्वं सूचितम् । एवञ्चैतद्विशेषणं पूर्वश्लोकोक्तपरमशिवस्यैव गुरुत्वात् ।
अतएव ललितारहस्ये गुरुतत्त्वनिरूपणे—

ख्यातोऽयं पुरुषयेष्ठः सर्वदात्मरतिप्रिय ।

हृत्पादिना गुरुं वर्णयित्वा

तेजोरूपा प्रिया तस्य ब्रह्मवर्त्मसुदुर्लभा ।

परमं ब्रह्म यत्पादपङ्कजश्रुतिवैभवम् ॥

हृत्युक्त्वा शोभाधिक्येन पदपङ्कजयोः परब्रह्मरूपपरमशिवस्य हृत्यन्नादिति
व्याख्यातम् । तेजोरूपगुरुप्रियायाः पादद्वयारोहणं गुरुहृदय एव न त्वस्य-
पुरुषस्येति । अतो यः परमशिवः स एव गुरुरिति तात्पर्यम् ।

अमृतधारामारं निरवधि अतितराम् अत्यर्थं विमुञ्चन् इति भगवतो विशेषणम् एवंभूतः सर्वेषां
शिवः सर्वेषां सुखसुहृदहरोरहिभूतः सन् समासे । कीदृश ? नाम्ना परमहंस इति
परिचितः ।

निर्घाणतन्त्रेऽपि—

शिरःपद्मे महादेवस्तथैव परमो गुरुः ।

तत्कामो नास्ति देवेशि पूज्यो हि भुवनत्रये ।

तदंशं चिन्तयेद्देवि वाङ्मे गुरुचतुष्टयम् ॥ इति ॥

अयं परमशिवः कर्णिकान्तस्त्रिकोणस्य वह्निरधः कथ्यमानहंसः इत्य-
स्योपरि वर्त्तते । पूर्वोक्तकङ्कालमालिनीतन्त्रवचने—

तत्कर्णिकायां देवेशि अन्तरात्मा ततो गुरुः ।

सूर्यस्य मण्डलं तत्र चन्द्रमण्डलमेव च ॥

इत्यादिना क्रमेण महाशङ्खिनीशक्तिपर्यन्तस्थितिमभिधाय

तस्याधस्ताच्च देवेशि चन्द्रमण्डलमध्यगम् ।

त्रिकोणं तत्र सञ्चिन्त्य चयद्दीनात्मिका कला ।

तन्मध्ये कुटिला निर्घाणाख्यसप्तदशी कला ॥

इति वचनेन चन्द्रमण्डलान्तस्त्रिकोणेऽमाकलादीनामेव स्थितरुक्तात्वात् ।
गुरोस्तु तदधोऽन्तरात्कन उपरि स्थितिरुवाच । ननु कङ्कालमालिनीवचने-
ऽन्तरात्कन उपरि गुरोः स्थितिरुक्ता तत्कथं हंसस्य ऊर्ध्वं गुरोः स्थितिरुच्यते
इति चेन्न हंसान्तरात्कनोरकार्यत्वात् ।

तथा हि कङ्कालमालिनीतन्त्रे गुरुध्यानं यथा—

सहस्रदलमध्यस्थमन्तरात्मानमुत्तमम् ।

तस्योपरि नादविन्दोर्मध्ये सिंहासनोज्ज्वलम् ॥

तस्मिन् निजगुरुं नित्यमित्यादि ।

तथाऽन्वय—

हंसपीठे मन्त्रमये स्वगुरुं शिवरूपिणम् ।

अमुकानन्दनाथान्तं अरिस्तत्रामपूर्वकम् ॥ इति ॥

तथाऽन्नदाकल्पे—

शिरः पद्मे शुक्ले दशप्रतदले कीरगते

पतधीणां तल्पे परमशिवरूपं निजगुरुम् ॥ इति ॥

एतेषां वचनानां पर्याप्तोचनया हंमान्तरात्मनोरभेदः प्रतीयते । एवं परमशिवरूपं निजगुरुमित्यनेन परमशिव एव गुरुरिति भाव्यम् ।

यत्तु महस्रदलमुपक्रम्य—

तन्मध्ये तु त्रिकोणं स्याद्विद्युदाकाररूपकम् ।

विन्दुहयश्च तन्मध्ये विसर्गरूपमव्ययम् ।

तन्मध्ये शून्यदेशे तु शिवः परमसंज्ञकः ॥

इति वचनं परमशिवस्य त्रिकोणमध्ये स्थितिबोधकम् तन्मतभेदेन सहस्रदलकमलाभिन्नतत्कर्णिकाधोवर्तुर्द्विभुजद्वादशदलकर्णिकान्तस्त्रिकोणे गुरुस्थितिबोधकम् एतत्पादुकापञ्चकस्तोत्रे स्पष्टीकृतम् । न तूर्द्धमहस्रदलकर्णिकात्रिकोणे गुरुस्थितिबोधकम् । मध्यत्रिकोणस्याधस्तनत्रिकोणान्तरे तद्रूपेण स्थितः । अन्यथा कङ्कालमानिनीतन्त्रपचनविरोधात् ।

समाप्ते सर्व्वेण इति । अत्र कर्णिकायां सर्व्वधामीश्वरः समाप्ते इत्यर्थः । नन्वत्र परमशिवस्थितिकयनेनैव ईश्वरस्थितिरुक्ता तत्कथं पुनः सर्व्वेणस्थितिरुच्यते इत्यतः सर्व्वेण विशेषयति हंस इति । अयं सर्व्वेणो हंसः हंस इत्यानुपूर्व्विकमन्त्राकारः । तदुक्तं प्रपञ्चमारे—

सा तत्त्वसंज्ञा चिन्मात्रा ज्योतिषः सन्निधेस्ततः ।

विचिकीर्षुर्घ्नीभृय क्वचिदभ्येति विन्दुताम् ॥

कालेन भिद्यमानस्तु स विन्दुर्भवति द्विधा ।

विन्दुर्हृच्छिणभागश्च वामभागो विसर्गकः ॥

तत्र दक्षिणवामाख्यौ भागौ पु-स्त्रीविशेषितौ ।

हृद्धारो विन्दुरित्युक्तो विसर्गः स इति स्मृतः ॥

विन्दुः पुरुष इत्युक्तो विसर्गः प्रकृतः स्मृतः ।

पु प्रकृत्यात्मको हंसस्तदात्मकमिदं जगत् ॥ इति ॥

सुव्यक्तमाह महाकालीतन्त्रे प्रथमपटले—

सहस्रारान्तरे शून्ये दिव्यतीरणशोभिते ।

चन्द्रमण्डनमध्ये तु हंसवर्णदयोपरि ।

शिवस्थानं शैवाः परमपुरुषं वैष्णवगणा
 लपन्तीति प्रायो हरिहरपदं केचिदपरे ।

परं देव्या देवीचरणयुगलाम्बोजरसिका

मुनीन्द्रा अप्यन्ये प्रकृतिपुरुषस्थानममलम् ॥४४॥

शुद्धस्तटिकसङ्गां शुद्धसौमविराजितम् ॥ इत्यादि ॥

अत इमवर्णद्वयोपरीति सुव्यक्तम् । अथवा हंसः परम इति नाम्ना
 परिचितः हंस इति नाम्ना परम इति नाम्ना च परिचितो विख्यात इत्यर्थः ।
 अतएव अन्यकारेण जनपञ्चाशच्छ्लोके केचिहंसास्त्रमेतदित्यनेन हंसनामकलं
 स्वयमुक्तम् । यदा हंसोऽन्ते यस्य स हंसोऽन्तः हंसोऽन्तयासौ परमश्चेति कर्म-
 धारयेण माकपायिवादिवात् मध्यपदलोपे हंसःपरम इति सिद्धम् । तेन
 परमहंस इति नाम्ना परिचित इत्यर्थः । अतएवोक्तम् भागमकल्पद्वये—

असौ परमहंसाख्यो युक्तस्यावरजद्गमः ॥ इति ॥

सकलसुखसन्तानलहरिपरीवाह इति । सर्वप्रकारसुखं सकलसुखं तस्य
 सन्तानो विस्तारः स एव लहरी शैवी परि सर्वतोभावेनोद्धति उत्तरोत्तर-
 कालस्याधित्वेन प्रकाशयति यस्मिन् इत्यर्थः । ततश्च श्रेष्ठाकारेण सर्व-
 व्यापकसर्वप्रकारसुखविशिष्ट इति यावत् । अयं हंसः परमशिवस्याधोवर्त्तित्वुक्तं
 प्राक् ॥ ४३ ॥

एतत् कर्षिकायां सर्वदेवतामयहंसादीनामधिष्ठानात् शैवशाक्तादि-
 सकलोपासकानामुपास्यदेवतास्थानमित्याह । शिवस्थानमिति । शैवाः शिवो-

इदं स्थानं ज्ञात्वा नियतनिजचित्तो नरवरो
 न भूयात् संसारे पुनरपि न बद्धस्त्रिभुवने ।
 समया गतिः स्यान्नियममनसस्तस्य कृतिनः
 सदा कर्तुं हर्तुं खगतिरपि वाणी सुविमला ॥ ४५ ॥

पामका एतत्पदां शिवस्थानं लपन्ति वदन्तीत्यर्थः । परमपुरुषं परमपुरुषस्य
 विष्णोः स्थानं इदमर्थतद्धितप्रत्ययेन सिद्धम् । केचिदिति ये हरिहरोपा-
 सकास्ते शैवा वैष्णवाश्च ते केचित् अपरे केवलशिवविष्णुपासकेतरा हरिहरपदं
 लपन्ति । अतः सर्वे शैवा वैष्णवाः केवलशिवस्थानं केवलविष्णुस्थानं न वदन्ति
 इत्यभिप्रायेण इत्युक्तम् । अन्ये युगलभजनगीताः यदा अन्ये हंसमन्त्रोपासका-
 मुनीन्द्राः प्रकृतिपुरुषस्थानं हंसस्य प्रकृतिपुरुषोभयरूपत्वात् तदधिष्ठितस्थानं
 लपन्तीत्यर्थः । एतत्पददर्शनमात्रं तत्स्थाने सर्वदेवतामयपरविन्दोरधिष्ठानात्
 यो यद्देवतोपासकः स तद्देवतास्थानं वदतीति बोध्यम् ॥ ४४ ॥

महत्स्वरज्ञानफलमाह इदं स्थानमिति । साह्योपाद्गरूपेणैतत्स्थानज्ञानं
 भवतीति भावः । नियतनिजचित्त इति नियतं तत्र नियुक्तं निजचित्तं येन
 इत्यर्थः । न भूयात् संसारे मुक्तो भवतीति भावः यतः क्वचिदपि न बद्धस्त्रि-
 भुवने इति हेतुगर्भविशेषणम् । बद्धः मुख्यपापरूपमायापाशबद्धः । तदुक्तं
 भागवते—

कर्म्मणि क्रियमाणे तु गुणैरात्मनि मन्यते ।

तदस्य मंश्रतिर्बन्धः पारतन्त्र्याच्च तत् स्मृतम् ॥ इति ॥

भगवद्गीतायामपि—

स्वभावजेन कौन्तेय निरुद्धः स्वेन कर्म्मणा ॥ इति ॥

(४५) इदं स्थानमिति । इदं एवं शब्दे एतत्स्थानं ज्ञात्वा नियतं संयतं निजचित्तं येन
 सः पदमात्मचिन्तापरो भवति संसारे न भूयात् क्वचिदपि त्रिभुवने बद्धो न भवति । संयतमनस

ततश्च पुण्यपापभोगार्थं शरीरधारणात् बन्धः । स च स्वर्गे पुण्यभोगार्थे पाताले पापभोगार्थं मर्त्ये उभयभोगार्थं भवतीति । तत्त्वज्ञानिनान्तु बन्ध-हेतुभूतपुण्यपापानुदयान् सञ्चितपुण्यपापक्षयाश्च क्वचिदपि कस्मिन् कालेऽपि विभुवने स्वर्गमर्त्यपाताले न बन्धः न शरीरौ भवति । सोऽयं प्रारब्धकर्म-भोगैपर्यन्तं जीवन्मुक्तः सन् तिष्ठति देहान्ते मुक्तो भवतीति भावः । तस्य पुण्यपापानुदयमाह कुलार्णवे—

अश्वमेधशतेनापि ब्रह्माहल्याशतेन च ।

पुण्यपापैर्न लिप्यन्ते येषां ब्रह्म हृदि स्थितम् ॥ इति ॥

तथा भगवद्गीतायाम्—

नैव तस्य कृते नार्थो नाकृते नेह कथनम् ।

न चास्य सर्व्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपान्शयः ॥ इति ॥

तस्य प्रकान्ततत्त्वज्ञानिनः कृतेन कर्मणा पुण्यं नास्ति न चाकृतेन नित्य-कर्मणा कथनं प्रत्यवायोऽस्तीति सुबोधिनीव्याख्यानम् ।

सञ्चितपुण्यपापक्षयमाह श्रुतिः—

तस्मिन् मनसि लीने गते सङ्कल्पविकल्पे दग्धे पुण्यपापे सदाशिवः शक्त्यात्मा शान्त इति ।

भगवद्गीतायामपि—

ज्ञानाग्निः सर्व्वकर्माणि भस्मसात् कुरुते तथा ॥ इति ॥

तस्य समया सर्व्वकार्य्यसाधिका शक्तिः स्यात् । शक्तिकार्य्यं दर्शयति सदा कर्तुमिति अभीष्टकार्य्यं कर्तुं तथा हर्तुम् अनिष्टं कर्तुं संहर्तुं च शक्तिः खगतिराकाशपथगमनं सुविमला मधुरगद्यपद्यमयी वाणी स्यादिति सर्व्ववान्दयः ॥ ४५ ॥

अत्रास्ते शिशुसूर्यसोदरकला चन्द्रस्य सा षोडशी
 शुद्धा नीरजसूक्ष्मतन्तुगतधाभागैकरूपा परा ।
 विद्युत्कोटिसमानकोमलतनूर्विद्योतिताऽधीमुखी
 पूर्णानन्दपरम्परातिविगलत्पीयूषधाराधरा ॥ ४६ ॥

अथात्र पूर्वं तदन्तःशून्यन्तदित्यनेन सकलशशिकलाशुद्धरूपप्रकाश-
 मित्यनेन च सहस्रारकर्णिकान्तस्त्रिकोणे अमाकलानिर्व्वाणकलापरंविन्दु-
 नामधिष्ठानं क्लेनाभिहितम् । इदानीं तेषां स्वरूपेण इतरभेदकविशेषणेन
 च स्पष्टयितुमिच्छन्नादावमाकलास्वरूपमाह अत्रास्ते इति । शिशुसूर्य-
 सोदरमित्यनेन कलाया रक्तवर्णत्वं ज्ञापितम् । चन्द्रस्य या षोडशीत्यनेनैय-
 ममा कलेति ज्ञापितम् । नीरजतन्तुर्मृणालसूत्रं तस्य शतभागो दीर्घफाले-
 निति बोध्यम् । शुद्धा कलद्धरहिता परा चिच्छक्तिरूपा चिच्छक्तेरिवेदं
 रूपम् । अतएवोक्तं प्रभासखण्डे—

संस्थिता परमा माया देहिनां देहधारिणी ॥

इति अमाविशेषणम् । नित्यानन्दपरम्परेति ब्रह्मपरम्परोत्पन्ना इत्यर्थः ।
 अतिविगलत् पीयूषधाराधरा अतिगयामृतस्त्राविणीत्यर्थः । यद्वा नित्या-
 नन्दपरम्परातिविगलत्पीयूषधाराधरेत्येकविशेषणम् । अस्यार्थः परं विन्दु-
 रूपं शिवः परा प्रकृतिः शक्तिः आनन्देन समरसानन्देन परम्पराभ्यां शिव-
 शक्तिभ्यामतिविगलन्ती या पीयूषधारा परामृतधारा नित्यं निरन्तरं
 नादृशधाराभिव धारां धारयतीत्यर्थः । स्पष्टमन्यत् ॥ ४६ ॥

निर्व्याणोख्यकला परा परतरा सास्ते तदन्तर्गता
 केशाग्रस्य सहस्रधा विभजितस्यैकांशरूपा सती ।
 भूतानामधिदैवतं भगवती नित्यप्रबोधोदया
 चन्द्रार्द्धाङ्गसमानमद्भुरवती सर्वार्कतुल्यप्रभा ॥ ४७ ॥
 एतस्या मध्यदेशे विलसति परमापूर्वनिर्व्याणशक्तिः
 कोट्यादित्यप्रकाशा त्रिभुवनजननी कोटिभागैकरूपा ।
 केशाग्रस्यातिसूक्ष्मा निरवधि विगलत्र्येमधाराधरा सा
 सर्वेषां जीवभूता मुनिमनसि मुदा तत्त्वबोधं वहन्ती ॥४८॥

निर्व्याणकलास्वरूपमाह निर्व्याणोख्यकलेति । सा परा परतरा परमा
 कला अस्या अपि परतरा श्रेष्ठा । परादिति पाठे सर्वश्रेष्ठा इत्यर्थः । सा
 तदन्तर्गता अमाकलायाः कोटौ स्थिता । “तन्मध्ये कुटिला निर्व्याणोख्य-
 समदशी कला” इति पूर्वांशवचनात् । केशाग्रस्येत्यादि केशाग्रस्य सहस्र-
 भागैकभागरूपसूक्ष्मा सती आसौ इत्यन्वयः । भूतानां सर्वप्राणिनामधिदैवतं
 हाईचेतन्यस्वरूपा इत्यर्थः । नित्यप्रबोधोदया तत्त्वज्ञानसम्पादयित्री । चन्द्रा-
 र्द्धाङ्गसमानमद्भुरवती चन्द्रार्द्धाङ्गरूपामाकलावत् कुटिलाकारैत्यर्थः । सर्वार्क-
 तुल्यप्रभा एकदा द्वादशसूर्योदये यादृक्प्रकाशः तादृशप्रकाशमाना रक्तवर्णा
 च ॥४७॥

परं विदुस्वरूपमाह एतस्या इति । एतस्या निर्व्याणकलायाः मध्यदेशे
 कोटौ अपूर्वा सट्टेरादावाविर्भूतत्वात् किञ्चिदपि नास्ति पूर्वं यस्यास्तादृशी ।

(४७) निर्व्याणोख्येति । सा निर्व्याणनाम्नी कला अमाकलान्तर्गता सती आसौ । कीदृशी ?
 परा परतरादपि महत्तरा । सहस्रधाकारेण विभजितस्य केशाग्रस्य एकैकप्रकाशा सती शोभना ।
 इमा कीदृशी ? भूतानामधिदैवतास्तद्वत् भगवतीस्वरूपा च । निर्व्याणः प्रबोधोदयो यस्याः सा तथा ।
 चन्द्रशेखरे मद्भुरं वक्राकारं बहुवर्णा । सा तथा द्वादशादित्यप्रभा इत्यर्थः ।

(४८) एतस्या इति । एतस्या अर्थात् मध्यदेशे परमापूर्वनिर्व्याणशक्तिर्विलसति ।
 कीदृशी ? कोट्यादित्य इव प्रकाशो यस्याः । विभजितजननी इत्येव आचारभूतत्वात् । केशाग्र-

परमा परंब्रह्मशक्तिरूपा निर्व्याणशक्तिर्विलसतीत्यर्थः । निर्व्याणशक्तिं विशेषयति कोट्यादित्यप्रकाशेति । त्रिभुवनजननी स्वर्गमर्त्यपातालादि-
प्रपञ्चसमुदायस्योत्पत्तिस्थानरूपेत्यर्थः । यतः केशाग्रस्य कोटिभागैकभागरूपा
अतोऽतिसूक्ष्मा । निरवधिविगलत्वेमधाराधरेति प्रेम आनन्दार्द्रभावप्रफुल्लता ।
सामरस्यानन्दार्द्रभावप्रफुल्लताजनिता या परामृतधारा निरवधि निरन्तरं
विगलन्तीं तादृशधारां धारयतीत्यर्थः । सर्वेषां जीवभूतेति ।

एतस्य अंग एव जीवः तदुक्तं यथा—

ज्वलदग्नेर्यथा देवि स्फुरन्ति विस्फुलिङ्गकाः ।

तस्याद्युतं परं विन्दुर्यदा भूमौ पतत्यपि ।

तदैव सहसा देवि संभ्रायुक्तो भवत्यपि ॥ इति ॥

तस्याः शिवशक्त्यात्मकपरंविन्द्वन्तर्गतशक्त्याः संभ्रायुक्तो जीवनामा भवती-
त्यर्थः । स्रष्टमन्यत् । इयं निर्व्याणशक्तिः निर्व्याणकलाधःस्थाने नादरूप-
निबोधिकोपरि वर्तते । तद् यथा—

निर्व्याणाभ्यन्तरगता वज्ररूपा निबोधिका ।

नादाव्यक्ता तदुपरि कोट्यादित्यसमप्रभा ।

निर्व्याणशक्तिः परमा सर्वेषां योनिरूपिणी ॥

तस्यां शक्तौ शिवं ज्ञेयं निर्विकारं निरञ्जनम् ।

अत्रैव कुण्डली शक्तिर्विहरेत् परमात्मना ॥ इति ॥

निबोधिकाऽव्यक्तनादात्मिका वज्ररूपा । तथा हि नादस्य त्रिविधवस्था
“तमोगुणाधिक्येन केवलध्वन्यात्मकोऽव्यक्तनादः । रज-आधिक्येन किञ्चिद्वर्ण-
बह्वन्यात्मात्मकः । सत्त्वाधिक्येन विन्दुरूप” इति राघवभट्टः । ततश्च नादविन्दु-
निबोधिकाः अर्कन्दुवज्ररूपाः “ते ज्ञानेच्छाक्रियात्मनो वज्रीन्दर्कस्वरूपिणः”
इति सारदावचनात् । तस्मादत्र वज्ररूपनिबोधिकोपरि स्थितिकथनात्

स्थापि कोटिभागैकभागरूपा अतिसूक्ष्मत्वात् अतो सूक्ष्मा । निरवधि विलसत्त्वेमधारा वा शक्तिः
सर्वेषां जीवभूता अतो एता इत्येव सनिबन्धि तत्त्वज्ञानं बह्वकीति ।

तस्या मध्यान्तराले शिवपदममलं शाश्वतं योगिगम्यं
नित्यानन्दाभिधानं सकलसुखमयं शुद्धबोधस्वरूपम् ।
केचिद्ब्रह्माभिधानं पदमिति सुधियो वैष्णवं तल्लपन्ति
केचिद्वंसाख्यमेतत् किमपि सुकृतिनो मोक्षमात्मप्रबोधम् ॥४६

सूर्यचन्द्रवह्निमण्डलोपरि निर्वाणशक्तेः स्थितिरिति सुधीभिर्भाव्यम् । व्यक्त-
माह कुलार्थवोक्तपरंब्रह्मध्याने—

विन्दुरूपं परं तल्ल सच्चिदलसंस्थितम् ।

इत्युपक्रम्य—

कर्णिकान्तस्त्रिकोणान्तमण्डलत्रयमण्डितम् ॥ इति ॥

मण्डलत्रयेण सूर्यचन्द्रवह्निमण्डलेन मण्डितमित्यर्थः । इयं निर्वाण-
शक्तिः परविन्दुरूपेति स्फुटीकरिष्यामः ॥ ४८ ॥

निर्वाणशक्तिमध्ये परंब्रह्मस्थानमाह तस्या मध्यान्तराले इति । तस्याः
परंविन्दुरूपनिर्वाणशक्त्याः मध्यान्तराले मध्यस्थशून्ये भ्रमलं मायामलरहितं
शिवपदं ब्रह्मस्थानं लपन्ति तत्त्वज्ञा इति शेषः । योगिगम्यं सूक्ष्मातिसूक्ष्म-
तमत्वात् याज्ञनसौरगोचरत्वाच्च योगिनां ज्ञानमात्रगम्यमिति भावः ।

(४६) अस्या इति । अस्याः शक्तेर्मध्यदेशान्तराले निर्मूलं शिवपदमाहो । नित्यानन्दं
शाश्वतम् अखलासक्तत्वात् । योगं प्राप्य अखलज्ञानसाध्यत्वात् सकलानां सुखमयं अथवा सकलं
कल्याणं सह सर्वमानं तत् सुखमयञ्चेति तत् तथा । शुद्धबोधोनां प्रबोधो ज्ञानं यस्मात् । एतत्
पदं केचित् परंब्रह्माभिधानमिति वदन्ति । अन्ये सुधियो वैष्णवं पदं लपन्ति । केचित् सुधियो
मोक्षं मोक्षस्वरूपं वंसाख्यमिति वदन्ति । एतेन ब्रह्मविष्णुशिवशक्तिसरूपं तत्पदमिच्छायानं
वंसाख्यत्वात् । तथाच ज्ञानार्थवे—

हकारे विन्दुरूपेण ब्रह्मार्थं विद्धि पार्थिव ।

वकारे सर्वविन्दुर्भ्यां इतिषाहं मयेव च ।

अविनाभावस्यत्वात् लोके हरिहराविति ।

केचित् वैदान्तिका ब्रह्माभिधानं ब्रह्मेति नाम्ना लपन्ति अथवा हंसाख्यं
हंमनामकमिति यथाशुतार्थः । अन्ये सुकृतिनः किमपि अनिर्वचनीयम्
आत्मप्रबोधम् आत्मसाक्षात्कारस्थानं लपन्तीत्यर्थः । मोक्षमिति मुच्यते
मायाप्रपञ्चाद्विर्भूयते यत्र तन्मोक्षरूपमित्यर्थः । अवेदमवधीयताम् ।
सहस्रदलकर्णिकान्तस्त्रिकोणे मायावन्धनच्छादितप्रकृतिपुरुषात्मकपरंविन्दुः ।
तदुक्तम्—

सत्यलोके निराकारा महाज्योतिःस्वरूपिणी ।
माययाच्छादितात्मानं चणकाकाररूपिणी ॥
हस्तापादादिरहिता चन्द्रसूर्याग्निरूपिणी ।
मायावन्धनमुत्सृज्य द्विधा भित्वा यदोन्मुखी ।
शिवशक्तिविभागेन जायते सृष्टिकल्पना ॥ इति ॥

सत्यलोके सहस्रारे इत्यर्थः ।

तथा—

निर्गुणी विन्दुरूपश्च सिद्धिकारणमेव हि ।
केचिद्वदन्ति स ब्रह्मा केचित् विष्णुः प्रकथ्यते ॥
केचित् रुद्रो महापूर्ण एको देवो निरञ्जनः ।
आद्या शक्तिर्यतो देवशणकाकाररूपकः ॥ इति ॥

अस्य विन्दोः केशाग्रकोटिभागैकभागरूपसूक्ष्मतेजोऽंशो निर्व्याणशक्ति-
शैथिल्यशून्यभागो ब्रह्मपदमिति ग्रन्थकारमतम् ।

तथान्यत्र—

तन्मध्ये परविन्दुश्च सृष्टिस्थितिलयात्मकम् ।
शून्यरूपं शिवः साक्षात् विन्दुः परमकुण्डली ॥

स्वर विना उच्चारितमथश्रुत्यात् शक्तिरपि तत्र स्फुटा । कीदृशम् ? व्याकृतः परमात्मनः
प्रबोधो यस्मात्तत्तथेति ।

तथा—

वृत्तः कुण्डलिनीशक्तिर्गुणत्रयसमन्वितः ।

शून्यभावं महेशानि शिवशक्त्यात्मकं प्रिये ॥ इति ॥

अयं विन्दुः सञ्जीकारणरूप इश्वर इति केचित् । पीराणिकास्तु महाविष्णु-
रूपोऽयमिति वदन्ति । अन्ये तु ब्रह्मपुरुषोऽयम् ।

तदाह—

नाहो न रात्रिर्न वियन्न पृथ्वी

नाभीसमीप्योतिरभूदवान्यत् ।

श्रोत्रादिबुद्ध्यानुपलभ्यसैकं

प्राधानिकं ब्रह्म पुमांस्तदासीत् ॥ इति ॥

निर्गुणः सगुणश्चेति शिवो ज्ञेयः सनातनः ।

निर्गुणः प्रकृतेरन्यः सगुणः सकलः स्मृतः ॥

इति सारदावचनासम्बन्धेऽयं सगुणब्रह्मरूपः । वसुनस्त्वेकमेव मतमैदा-
चानाविधनाम्ना गायन्तीत्यलं विस्तरेण ॥ ४८ ॥ * ॥

तदयं महावाक्यार्थनिर्णयः । सुषुम्नानाबूद्धौ सहस्रदलपत्रं गुरु-
वर्णमधोमुखं रक्तकिञ्चल्कमीभितम् अकारादिलकारान्तपञ्चाशद्वर्णैः शक्ताभै-
र्विंशत्यावर्त्तनेन सहस्रसंख्यैर्युक्तसहस्रदलम् । एतत्कर्णिकायां हंसः ततः
परमशिवरूपगुरुः । ततः सूर्यमण्डलं चन्द्रमण्डलं ततो महावायुः । ततो
ब्रह्मरन्ध्रम् । ततो महागङ्गिनी चन्द्रमण्डले विद्युदाकारत्रिकोणम् । तन्मध्ये
मृणालसूत्रगतभासकभागरूपसूत्रमा चन्द्रस्य षोडशी कणाधोमुखी रत्नवर्णा ।
तत्कीर्णे केशाद्यसहस्रभासकभागरूपसूत्रमा निर्ज्वाणकला रत्नवर्णाऽधोमुखी ।
तदधस्तात् धव्यक्तनादात्मकनिद्रोधिकाख्यवक्रिः । तदुपरि निर्ज्वाणकला-
क्षोडे परंविन्दुः शिवशक्त्यात्मकः । अस्य केशाद्यकोटिभागैकभागरूपसूत्र-
तैजोहंसरूपा निर्ज्वाणशक्तिः अस्या हंसो जीवः विन्दोर्मध्ये शून्यं ब्रह्मपद-
मिति । आगमरूपद्वयमपञ्चाद्यादिमते सहस्रदलपत्रकणिकामध्ये चन्द्र-
मण्डले अकयादिविकीर्णं तन्मध्ये त्रिकोणसमीपे विविन्दुः तस्याधो विन्दु-

हंकारः पुरुषात्मकः । ऊर्ध्वविन्दुद्वयरूपविसर्गः सकारः प्रकृतिरूपः । एत-
दुभयात्मको हंसस्त्रिविन्दुरूपेण प्रकाशते । तन्मध्ये अमाकला तत्क्रोडे निर्वाण-
शक्तिः तस्या मध्यशून्यं परंब्रह्म इति ।

तद्यथा—

अथ शुभ्रसहस्रारे पूर्णेन्दुमध्यविस्फुरत् ।
त्रिकोणं तद्दिदाभासमकथादिहलक्षयुक् ॥
तदन्तरे परं शून्यं विसर्गाधी व्यवस्थितम् ।
याज्ञादित्यप्रभा तत्र कला षोडशधोमुखी ॥
स्ववन्ती सौधधारां वै चन्द्रार्द्धाङ्गविभङ्गुरा ।
तदन्तरे परा शक्तिः कोट्यादित्यप्रभामयी ॥
विसतन्तुसहस्रांगभागरूपा चिदात्मिका ।
तदन्तः सच्चिदानन्दो वेदातीतो निरञ्जनः ॥
विन्दुः पुरुष इत्युक्तो विसर्गः प्रकृतिर्गन्तः ।

पुं-प्रकृत्यात्मको हंसः स्वप्रकाशेन भासते ॥ इति ॥

एतन्मतमाश्रित्य परंविन्दोरूहे हंसघटकविसर्गोपरि गुरुस्थितिरिति वदन्ति ।
तत्र समीचीनम् । निर्वाणतन्त्रे परंविन्दुरूपशक्तिमतीपि तस्याः पूजाध्यान-
परायणस्य निजगुरोः स्थितिकथनात् । पूजार्थोपवेगनन्तु अधःस्थले सम्मुख एव
युज्यते न तूर्ध्वस्थले पद्याहेम्ने ।

तद्यथा । निर्वाणे—

मत्स्यलोके वीजकोपे चिन्तामणिगृहे शुभे ।

ध्यायेन्निरञ्जनां देवीं रत्नमिंहासनोपरि ।

तस्यान्तिके निजगुरुं पूजाध्यानपरायणम् ॥ इत्यादि ॥

किञ्च पूर्वप्रदर्शिते महाकालीतन्त्रवचने हंसवर्णद्वयोपरि गुरुस्थितिः
सुव्यक्ता । अत्र मूलादिसहस्रदलपर्यन्तोक्तप्रकारविपरीतप्रकारबोधकानि
तथा तदतिरिक्तबोधकानि च यानि वचनानि दृश्यन्ते तानि मतमेवेन
प्रकारान्तरविधायकानि इति बोध्यम् ॥ इति सप्तमप्रकरणम् ॥ ७ ॥

हृद्गारेणैव देवीं यमनियमसमभ्यासशीलः सुशीलो
 ज्ञात्वा श्रीनाथवक्त्रात् क्रममिति च महामोक्षवर्त्मप्रकाशम् ।
 ब्रह्मद्वारस्य मध्ये विरचयति स तां शुद्धबुद्धिस्वभावो
 भित्त्वा तल्लिङ्गरूपं पवनदहनयोराक्रमेणैव गुप्तम् ॥ ५० ॥

अधेदानीं सहस्रदलपर्यन्तं चक्रं निरूप्य तत्र कुण्डलिनीयोगं कथयिष्य-
 व्वादी कुण्डलिन्युत्थापनप्रकारमाह हृद्गारेणेति । अस्यायमर्थः । स
 योगित्वेन प्रसिद्धो जनः गुरुवक्त्रात् क्रमं ज्ञात्वा येन क्रमेण प्रकारेण हृदाद्या-
 कुञ्चनादिपवनदहनयोराक्रमणं कुण्डलिन्युत्थापनादिकं भवति तत्रकारक्रमं
 श्रीनाथस्य गुरोर्वक्त्रात् ज्ञात्वा पवनदहनयोराक्रमेण ह्रमिति कूर्ध्ववीजो-
 चारणेन च कुण्डलिनीमुत्थाप्य तल्लिङ्गरूपं भित्त्वा स्वयम्भुलिङ्गच्छिद्रं प्रस्फोट-
 यित्वा तां देवीं कुण्डलिनीं ब्रह्मद्वारस्य मध्ये चित्रिणीनाडीमुखमध्ये विर-
 चयति प्रापयतीत्यर्थः । हृद्गारेणेति ।

ततो हंसमुपधृत्य शनैराकुञ्चयेत् गुदम् ।

इत्याद्यागमकल्पद्रुमवचने हंसमन्त्रस्योच्चारणेन कुण्डलिनीचालनविधानात् ।

(५०) हृद्गारेणेति । इदानीं भूतशुद्धिः कथ्यते । तां देवीं कुण्डलिनीं यमनियमसमभ्यासशीलः
 स जनः श्रीनाथवक्त्रात् गुरुवक्त्रात् महामोक्षवर्त्मप्रकाशं क्रमज्ञ ज्ञात्वा हृद्गारेण तत् स्वयम्भुलिङ्गं
 भित्त्वा ब्रह्मद्वारस्य मध्ये विरचयति । जनः कीदृशः ? शोभनं शीलं यस्य स तथा । शुद्धबुद्धिः
 प्रभावो यस्य स तथा । नन्वत्र सप्तं तां कीदृक्प्रकारेणाक्रम्य मयति ? इत्याह पवनदहनयोरेति
 तयोराक्रमणेन अर्थात् पवनयोगेन दहनस्य लङ्गं गतिरुक्तः प्रबुद्धा सर्वाङ्गति सा लङ्गं गतिर्भवेत् ।

तथाच—

मूलाधारे स्फुरेद्दिव्यं त्रिकोणं तेजसो निधिम् ।
 तस्याग्निरेषामानीय अध लङ्गं व्यर्चस्यताम् ॥

इत्युद्गात्रायवचनात् ।

प्रज्वलद्गुणगाहारा पद्गतन्तुनिभा शुभा ।
 सख्यंती जननी प्रोक्ता खर्व्यंकोटिहमप्रभा ।
 प्रबुध्य यद्भियोगेन मनसाप्रत्यता कृता ।
 खर्व्योऽयं गुणमादाय प्रज्यर्तुं उपजन्वा ।

हूं हंस इति मन्त्रः कुण्डलिनीचालने विनियुक्त इति ललितारहस्यकारः ।
किन्तु हंसधारणपूर्वकतदाकुञ्चनविधानात् हंस इति मनुमनुस्मृत्य जीवा-
त्मानं हृदयस्थं दीपकलिकाकारं मूलाधारमानीय तेन भावं कुण्डलिनीं
चालयेदित्यभिप्रायः ।

अतएवागमकल्पद्रुमे—

आरोप्यारोप्य शक्तिं कमलजनितयादात्मना साधकेन्द्रः ।

इति परवचने आत्मना जीवात्मना भावं चालनमुक्तम् ।

कालीकुलामृतेऽपि—

हृदयाहंसमनुना नीत्वा जीवं मुखाम्बुजे ।

हृद्धारणं समुत्थाप्य कुण्डलीं परदेवताम् ॥ इति ॥

कङ्कालमालिनीतन्त्रे—

आकृत्य प्रणवेणैव जीवात्मानं नगेन्द्रजे ।

कुण्डलिन्या सह प्राणं गन्धमाढाय साधकः ।

सोऽहन्तु मनुना देवीं स्वाधिष्ठाने प्रवेशयेत् ॥ इति ॥

ततश्च हंसेन प्रणवेन वा हृदयाज्जीवं मूलाधारमानीय केवलकूर्चवीजेन
कुण्डलिनीमुत्थापयेत् इति सुधोभिर्भाव्यत् ।

स जनः क्रीडगः ? यमनियमसमभ्यासशीलः यमनियम इति योगप्रति-
बन्धककामक्रोधादिनाशकतदनुकूलशरीरान्तर्वायुरेचनमनःस्वैर्यादिसाधकाङ्ग-
योगप्रदर्शकं तैरेव प्रकृतयोगनिष्पत्तेः न तु केवलयमनियमसाधेण । अतएव
अन्यकृता चतुःपञ्चाशच्छ्लोके 'योगी यमाद्यैर्युत' इत्यत्र यमाद्यैरिति बहुवच-
नान्तत्वेन प्रयुक्तम् । अयन्तु यमाद्यभ्यासः कामाद्याकुलितचित्तानामेव । यदि
तु जन्मान्तरीयादृष्टवशात् स्वभावतो वा क्रोधकामादिरहितः तदा तदुयोगा-
भ्यासं विनापि प्रकृतयोगे प्रकृतो भवतीति बोध्यम् ।

उद्गाहयेत् कषाटन्तु यथा कुञ्चित्वा चण्डालः ।

कुण्डलिन्या तथा योगी मोक्षद्वारं प्रवेशयेत् ॥

इति गोरक्षसंहितोक्त्याम् ॥ [एतन्कृते "शुद्धबुद्धिप्रभासः" इति पाठः] ।

सुशील इति यतः यमाद्यभ्यासशीलः अतएव सुशील इति । श्रीनाय-
यक्तादिति । गुरूपदेशं विना क्रमज्ञानं न भवतीति भावः ।

अतएवोक्तम्—

गुरूपदेशतो ज्ञेयं न तु शास्त्रार्थकोटिभिः ॥ इति ॥

क्रमं विशेषयति महामोक्षवर्त्मप्रकाशमिति । मोक्षवर्त्म चित्रिणी-
नाड़ीमध्यच्छिद्ररूपवर्त्म तस्य प्रकाशः प्रस्फोटनं येन क्रमेणेत्यर्थः । शब्दबुद्धि-
स्वभाव इति शब्दबुद्धौ ब्रह्मणि स्वभावो यस्य अथवा शब्दबुद्ध्या स्वस्मिन् आत्मनि
भावो यस्येत्यर्थः । सुगुप्तं यथा स्यात्तथेति क्रियाविशेषणम् । अथवा
तस्मिन्नरूपं सुगुप्तं सुद्विप्तमुखत्वेनाव्यक्तम् अप्रकाशितमुखमिति यावत् । अथवा
कुण्डलिन्युत्थापनप्रकारं विशेषेणाह ।

आगमकल्पद्रुमपञ्चमशाखायाम्—

पद्मासने निवेश्याङ्गे ततः पाणिद्वयं न्यसेत् ।

ततो हंसमुपस्मृत्य शनैः सङ्कोचयेद्गुदम् ॥

वायुमुत्तोलयेत्तेन वर्त्मना स पुनः पुनः ।

उत्तोल्य भेदयेच्चक्रं तस्यानुष्ठानमुच्यते ॥

मूलाधारसरोजे तु त्रिकोणमतिसुन्दरम् ।

कामो भवति तन्मध्ये बालार्ककोटिसन्निभम् ।

तद्रूपं कुण्डलीशक्तिं स्वयम्भूलिङ्गवेष्टिनीम् ॥

तथा—

कामाग्निना कूर्चयोगात् परं हंसाभिलाषिनीम् ॥ इति ॥

तथा भूतशुद्धौ—

हृदिस्यां कुक्षिकां कृत्वा गत्वा तदुदरे शिवे ।

कण्ठाद्यं समगुप्राप्य द्वारं कुक्षिकया हठात् ॥

उद्घात्य परमेयानि पवनेन प्रदीपयेत् ।

द्वृताग्निप्रतप्तां तु तापेन भृशमूर्च्छिताम् ॥

भित्त्वा लिङ्गत्रयं तत्परमरसशिवे सूक्ष्मधाम्नि प्रदीपे
 सा देवी शुद्धसत्ता तडिदिव विलसत्तन्तुरूपस्वरूपा ।
 ब्रह्माग्यायाः शिरायाः सकलसरसिजं प्राप्य देदीप्यते त-
 न्मोचाग्यानन्दरूपं घटयति सहसा सूक्ष्मतालक्षणोऽन ॥ ५१ ॥

प्रसुप्ता नागिनीं लिङ्गे योनिवक्त्रे प्रबोधयेत् ।
 ततः प्रचालयेद्वायुं यावदाद्यन्तरपु च ॥
 गुरुदृष्टेन मार्गेण स कृत्वा कुम्भकेन वै ।
 आक्रम्येवं ततो जीवं सुगुप्तेन पथा भ्रमम् ॥
 ऊर्ध्वीच्छामैरुर्ध्वसुप्तान् कारयेत् पद्भ्यान् शिवे ।
 प्रबोधयन् शनैर्भानुं मेरुशृङ्गं नयेत् सुधीः ॥ इति ॥

तद्यं सकलवचनपर्यान्तोचनसिद्धः क्रमोऽवधीयताम् । योगी जनः
 विहितामने उपविश्य स्वाङ्गे उत्तानो करी कृत्वा त्रिचरीसुद्रया स्थिरचित्तः
 सन् देहान्तर्वायुमापूर्य्य कुम्भकं कृत्वा हृदयमाकुञ्चयेत् । तेन ऊर्ध्वीच्छामोत्-
 सरणनिवृत्तिः । ततो देहान्तरस्थवायोर्दरकण्ठादिध्यापकतया नाडी-
 च्छिद्रप्रस्फोटनेनाधोगमनमनुभूय गुदमाकुञ्चयापानं संरुध्य वायुसुत्तोन्न्य
 मूलाधारकमन्त्रकर्णिकान्तस्त्रिकोणस्थकामं वाममापूर्य्येत् । तेनोद्दीप्तेन
 तत्र स्थितेन कामाग्निनोत्तमां कुण्डलिनीं इङ्गारणं चेतयित्वा परमशिव-
 सामरस्याभिलाषिणीं तां स्वयम्भूलिङ्गसुखं स्फोटयित्वा तच्छिद्रेण चित्रिणी-
 नाडीसुखमर्ध्वं प्रापयेदिति समुदितार्थः ॥ ५० ॥

इदानीं कुण्डलिनीयोगप्रकारमाह भिष्वेति । मरुद्भवर्त्मनि घर्त्मकरणं
 भेदः । अस्यार्थः सा देवी कुण्डलिनी तस्मिन्त्रयं स्वयम्भूवापेतरास्त्रिङ्गत्रयं

(५१) भिष्वेति । इदानीं तस्या गतिप्रकारमाह सा देवी तस्मिन्त्रयं स्वयम्भूवापेतरास्त्रि-
 ङ्गान् भित्त्वा ब्रह्मास्वनाद्याः सकलसरसिजान् प्राप्य परमरसशिवे देदीप्यते भ्रमं शीघ्रं
 कुर्वती सहसा सूक्ष्मतालक्षणेन मोक्षानन्दरसं घटयति च कर्पात् विपश्चिद्वस । सा कीदृशी ?

भित्वा तैर्लिङ्गैः संसृष्टवर्त्मनिं वर्त्म कृत्वा ब्रह्माख्यायाः शिरायाः चित्रिणीनाङ्गी-
सम्बन्धि तद्व्ययितमिति यावत् । ग्रथितं तत् सकलसरसिजं प्राप्य तत्र देदीप्यते
ततः सूक्ष्मतालक्षणेन सूक्ष्मभावस्वरूपेण सूक्ष्मभावेनेति यावत् । तेन भावेन
विलसत्तन्तुरूपस्वरूपा सती परमरसशिवे परमरसः परमानन्दः तन्मये शिवे
सहस्रदलकर्णिकास्यपरंविन्दुरूपशिवसमीपे अर्थाद्भवा मोक्षाख्यानन्दरूपम्
अर्थात् साधकस्य नित्यानन्दरूपमुक्तिं सहसा घटयतीत्यर्थः । लिङ्गत्रयमिति
तत्पूर्वोक्तं पट्चक्रं पञ्चशिवश्चेति चतुर्दशग्रन्थीन् भित्त्वेति बोध्यम् ।

तदुक्तं शाक्तानन्दतरङ्गिण्याम्—

गच्छन्तीं ब्रह्मरन्ध्रेण भित्त्वा ग्रन्थींयसुर्दृग् ॥ इति ॥

तत्र लिङ्गशिवयोर्भेदप्रकारमाह स्वतन्त्रतन्त्रे—

पट्चक्रस्थान् शिवान् भित्त्वा देवो गच्छति निष्कलम् ।

चक्राधिष्ठानतो रूपं धृत्वा तत्तन्मनोहरम् ॥

मोहयित्वा महेशानमानन्दाद्भुतविग्रहम् ।

रमित्वा तत्र तत्रैव यावत् प्राप्नोति शाश्वतम् ।

। मोहितः परया यस्मात्तस्माद्भिन्न उदाहृतः ॥ इति ॥

तथा मायातन्त्रे—

भित्त्वा लिङ्गत्रयं देवी शक्तिमार्गेण गच्छति ।

तत्तद्रूपेण चक्रेषु निष्कलं प्राप्य निर्धृता ॥ इति ॥

तत्तद्रूपेणेति वैखरी मध्यमा पश्यन्तीभावेन ।

तदुक्तम्—

प्रथमे वैखरीभावो मध्यमा हृदये स्थिता ।

भ्रूमध्ये पश्यन्तीभावः पराभावस्तद्भिन्दुनि ॥

अस्यार्थः परा पश्यन्ती मध्यमा वैखरीति चतस्रः शब्दीत्पादिकाः शक्तयः
कुण्डलिन्यभेदरूपाः । ततः महस्त्रारे कुण्डलिनो गमनकाले प्रथमे स्वयम्भू-

पश्यन्ता चतुर्विंशतितन्त्रसंख्या । पुनः कोटणी ? विद्युदिश प्रकाशतन्त्ररूपमिव अदृश्यं यथाः
या तथा । शिवे किमभूते ? अस्त्रधाम्नि अस्त्रं धाम अस्त्र । प्ररीते प्रकटरीतिं कुर्वन्ति ।

लिङ्गममीपे वैखरीभावेन तं मोहयित्वा एवं हृदये वाणलिङ्गं मध्यमाभावेन
भ्रूमध्ये इतरलिङ्गं पश्यन्तीभावेन मोहयित्वा परंविन्दुनिकटे पराभाव-
माप्नोतीत्यर्थः ।

चक्रभेदप्रकारमाह—

चित्त्रिणीविवरे रक्तभेदपङ्कसमुद्भवान् ।
सव्यदक्षपार्श्वयोश्च नालस्थान् बाह्येष्वेव तान् ॥
पद्माब्जाङ्गीमध्यवर्त्मरोधितान् परमेस्वरि ।
नालं वामभ्रुवोश्च पद्मन्तेन भेदः प्रजायते ॥
यथा शिल्पवतीं रश्मिवाहीं लाययति प्रभुः ।
भेदयित्वा तथा चक्रं पङ्कजीवेन नयेच्च ताम् ॥ इति ॥

तथा—

षट्चक्रमन्त्रिमागणं सुयुग्मावर्त्मना तथा ।
हंसेन मनुना देवीं महस्त्रारं समानयेत् ॥ इति ॥

परमरसगिवं विशेषयति । सूक्ष्मधाम्नि प्रदीपे इति । सूक्ष्मधाम
निष्वाणशक्त्यात्मकपरंविन्दोस्तेजो हंसः तन्मध्ये दीप्यमाने इत्यर्थः ।

देवीं विशेषयति । शुद्धसत्त्वेति । मत्त्वातिसत्त्वपरमसत्त्वश्चैवमत्त्वविशुद्ध-
सत्त्वेति पञ्चविधं शरीरावच्छिन्नचैतन्यमुत्तरोत्तरप्रकृतं तत्रैवं शुद्धसत्त्वा
तुरीयेति यावत् ।

केन प्रकारेण मोक्षास्यानन्दं घटयतीत्याकाङ्क्षायामुच्यते । तत्र
परंविन्दौ तां कुण्डलिनीं विनाप्य केषाञ्चित् माधकानां शिवात्मनोरभेदेन
तद्विन्दुचिन्तनेन केषाञ्चित् तथा शक्त्यात्मकचित्तनेन केषाञ्चित् परमपुरुष-
मयचित्तनेन तथा केषाञ्चित् केवलशिवशक्तिमामरस्यचित्तनेन सा देवी
मोक्षं घटयतीति ।

तदुक्तं मायातन्त्रे—

ऐक्यं जीवात्मनोरादुर्योगं योगविशारदाः ।
शिवात्मनोरभेदेन प्रतिपत्तिं परे विदुः ॥

शक्त्यात्मकं तथा ज्ञानं जगुरागमवादिनः ।

पुराणपुरुषस्यान्ये ज्ञानमाहुर्बिंशारदाः ॥

शिवशक्त्योः सामरस्यात्मकं प्रकृतिनोऽपरे ॥ इति ॥

एकं जीवात्मनोरिति समाधिविषयम् । योगमिति युज्यते परमात्मना
एकौभूयते अनेनासौ योगः । तं योगमित्यर्थः । समाधिमुक्त्वा ध्याने योग-
भेदमाह । शिवात्मनोरित्यादि । सामरस्यात्मकमिति ।

स्त्रीपुंयोगे तु यत् सौख्यं सामरस्यं प्रकीर्तितम् ।

तस्मिन्तनप्रकारमाह वृहच्छ्रीक्रमे—

कलां कलङ्करहितां चिदानन्दमुपेयुपीम् ।

विम्बरूपनिदानञ्च शुद्धस्फटिकसन्निभम् ॥

पराधिराजिवामोरुमदालसवपुःस्त्रियम् ।

नादोपरि महादेवं पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषा ॥ इति ॥

कलां कुण्डलिनीम् । चिदानन्दं विन्दुरूपशिवमुपेयुपीं प्राप्तवतीमित्यर्थः ।
विम्बरूपनिदानं परशिवम् ।

तथान्यत्र—

शून्यरूपं परशिवं प्रापयित्वा तु कुण्डलीम् ।

ततः सामरसीभूतां पापयित्वा परामृतम् ।

पुनस्तेन पथा देवीं प्रापयेत् कुलगङ्गरम् ॥ इति ॥

यथा—

साङ्गत्वन्तु तयोः कृत्वा सामरस्यं विभाष्य च ।

तदुद्भूतरसेनैव तर्पयेद्देहदेयताम् ॥ इति ॥

प्रकारान्तरमाह गन्धर्व्वमालिकायाम्—

सहस्रारं शिवपुरं रम्यं दुःखविवर्जितम् ।

सर्व्वतोऽलङ्कृतैर्दिव्यं नित्यपुष्पफलद्रुमैः ॥

सदाशिवपुरं रम्यं कल्पवृक्षसुशोभितम् ।

पञ्चभूतात्मकं हृद्यं गुणवयसमन्वितम् ॥

चतुर्वेदवतुःशाखानित्यपुष्पसमन्वितम् ।
 पीतं श्वेतं तथा कृष्णं रक्तपुष्पञ्च धार्यति ॥
 हरितञ्च विचित्रञ्च नानापुष्पमनोहरम् ।
 एवं कल्पद्रुमं ध्यात्वा तदधो रत्नवेदिकम् ॥
 तत्रोपरि सुपर्यङ्गं नानावस्त्रोपशोभितम् ।
 मन्दारपुष्पसहितं नानागन्धानुमोदितम् ॥
 तत्रोपरि महादेवः सदा तिष्ठति सुन्दरि ।
 ध्यायेत् सदाशिवं देवं शुद्धस्फटिकसविभम् ॥
 बहुरत्नसमाकीर्णं दीर्घबाहुं मनोहरम् ।
 सुखप्रसन्नवदनं क्षीरास्यं मततं प्रिये ॥
 श्वषे कुण्डलोपेतं रत्नहारेण शोभितम् ।
 गले पद्मसहस्रेण मालया शोभितं वपुः ॥
 अष्टबाहुं त्रिनयनं शिवं पद्मदलेक्षणम् ।
 पादयोर्नूपुरं रम्यं शब्दत्रयमयं वपुः ॥
 एवं स्थूलवपुस्तस्य भावयेत् कामलैक्षण्ये ।
 पद्ममध्ये स्थितं देवं निरीहं शवरूपधत् ।
 शवरूपो महादेवः कृत्यं नास्ति कदाचन ॥

तथा—

ध्यायेत् कुण्डलिनीं देवीं स्वयम्भूतिप्रवेष्टिनीम् ।
 हृद्येन मनुना देवीं सहस्रारं समानयेत् ॥
 सदाशिवो महादेवो यतास्ते परमेष्ठरि ।
 देवीं रूपवतीं कामममुल्लासविहारिणीम् ॥
 सुखारविन्दगन्धेन मोदितं परमं शिवम् ।
 प्रबोध्य परमेष्ठानि तत्रैवोपविशेत् प्रिये ॥
 शिवस्य मुखपद्मं हि चुचुम्बे कुण्डली शिवे ।
 सदाशिवेन देवेशि क्षणमात्रं रमेत् प्रिये ॥

नीत्वा तां कुण्डकुण्डलीं लयवशात् जीवनं सार्द्धं सुधी-
 र्मीक्षि धामनि शुद्धपद्मसदने शैवे परे स्वामिनि ।
 ध्यायेद्विष्टफलप्रदां भगवतीं चैतन्यरूपां परां
 योगीन्द्रो गुरुपादपद्मयुगलालम्बी समाधौ यतः ॥ ५२ ॥

अमृतं जायते देवि तत्क्षणात् परमेस्वरि ।
 तदुद्भवामृतं देवि लाक्षारससमायुतम् ॥
 तेनामृतेन देवेशि तर्पयेत् परदेवताम् ।
 पट्चक्रदेवतास्तत्र सन्तर्प्यामृतधारया ॥
 आनयेत्तेन मार्गेण मूलाधारं पुनः सुधीः ।
 यातायातक्रमेणैव तत्र कुर्यान्मनीलयम् ॥
 एवमभ्यस्यमानस्तु अहन्त्यहनि पार्ष्वति ।
 जरामरणदुःखाद्यैर्मुच्यते भवबन्धनात् ॥
 एवमकारान्तरस्तन्तान्तरे अनुसन्धेयः ॥ ५१ ॥

कुण्डलिनीध्यानयोगमुक्त्वा समाधियोगमाह नीत्वेति । अस्यायमर्थः ।
 समाधौ यतः योगीन्द्रः सुधीः तां पूर्वोक्तोत्थापनक्रमेण ब्रह्मद्वारं प्राप्तवतीं
 भगवतीं कुण्डलिनीं जीवनं सार्द्धं लयवशात् लयक्रमेण शुद्धपद्मसदने सहस्रार-
 मध्ये परे परंविन्दुरूपे शिवे शिवपदे स्वामिनि स्वामिनिकटे नीत्वा इष्टफल-
 प्रदाम् इष्टदेवतारूपां तां स्वामिरूपपरंविन्दुना सहैकीभावं प्रापयित्वा परां

(५२) नीत्वेति । तस्यास्तु साधकाय जीमिन्वाह नीत्वेति । सुधीः जनः तां कुण्डकुण्डलिनीं
 जीवेन जीवात्मना सार्द्धं लयवशात् जीमिं कृत्वा शैवे शिवसम्बन्धोद्यमोक्षे आनयि नीत्वा ध्याये-
 दिति । "अपानं चर्षति मार्शं प्राचीःपानस्तु चर्षति" इत्येतत्कथमेव यदा प्राची जीवम् आनय-
 वति तदैव जीवात्मनः सार्द्धं तस्या आनयनम् । नीत्वे ? एतत्पदे सहस्रारपदे चर्षं स्थानं

परंविन्दुस्वरूपां ध्यायेत् । चैतन्यरूपामिति । तदनन्तरं परंविन्दुमपि तन्मध्य-
शून्यमध्ये चिदात्मनि विलाप्य शुद्धचैतन्यरूपां ध्यायेदिति मसुदायार्थः । ततः
सोऽहम्भावेन जीवात्मनोरैक्यं ज्ञात्वा तत्र चित्तं विलाप्य सर्वव्यापक-
सम्पूर्णज्ञानात्मना स्थिरचित्तः सन् तिष्ठेदिति शेषः ।

तदुक्तं श्रीमदाचार्यस्वामिना—

मकारं कारणं प्राञ्चचिदात्मनि विलापयेत् ।

चिदात्माहं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तसद्वयः ॥

परमानन्दसन्दीहं वासुदेवोऽहमिति ।

ज्ञात्वा विवेचकं चित्तं तस्मात्क्षितिं विलापयेत् ॥

चिदात्मनि विस्तीर्णश्चेत्तच्चित्तं नैव चानयेत् ।

पूर्णबीजात्मना तिष्ठेत् पूर्णाचलममुद्रवत् ॥ इति ॥

मकारमिति प्रणवपक्षे । अत्र कारणं परंविन्दुः । वासुदेवोऽहमिति
“वैष्णवं तह्नपन्ति” इत्यनेनैकवाक्यतया वैष्णवपक्षे । तेन यो यद्देवतोपासकः,
स सोऽहमिति ज्ञात्वा । ॐ इति प्रणवोपासनायाम् । अन्यत्र तत्तन्मन्त्रमय-
कुण्डलिनीस्वरूपं ज्ञात्वा इति बोध्यम् ।

तन्वान्तरे—

किरणस्थं तदग्निस्थं चन्द्रभास्करमध्यगम् ।

महामूल्यमयं कृत्वा पूर्णस्थितिं योगिराट् ॥ इति ॥

जीवेन सार्धं नीत्वेति पूर्वप्रदर्शितवचनात् हंस इति जीवात्मानं हृदयस्थं
टीपकलिकाकारं हंस इति मन्त्रेण मूलाधारमानीय तेन साठे कुण्डलिनीं
नयेत् ।

यस्य । परे षट्कृष्टे व्ययना परे स्थानस्थामिनि सर्वैकामधिकारिणि संज्ञारकारणत्वात् । तां
कोटमीम् ? षट्कर्म प्रददाति इति षट्कर्मप्रदां भगवतीं श्रीकाममाहात्म्यवतीं चैतन्यदर्श
चेतनास्वरूपं परं प्रकृतं सुरो पादपद्मयुगलानाम्नी योगेशः एवक्रमेण भावेदिति सम्बन्धः ।
समाधौ ध्यानधारणादौ यतः । [एतन्मते “शुक्लपद्मप्रदने” इति पाठः] ।

लयवशादिति । लयक्रमसाह—

त्रिकोणाख्ये तु देवेशि लङ्कारं चिन्तयेत्ततः ।
 ब्रह्माण्मन्त्र सञ्चित्य कामदेवश्च चिन्तयेत् ॥
 जीवं तत्रैव निश्चित्य प्रणयोच्चारणेन च ।
 पदे च शसनं पत्न्यो विसर्गनाशकामिनी ॥
 प्राणं सञ्चित्य देवेशि महेशि प्राणवसने ।
 डाकिनीं परमाराध्यां शक्तिश्च भावयेत्ततः ॥
 एतानि गिरिजे मातः पृथ्वीं नीत्वा गणेश्वरि ॥

तथा—

ततश्च पृथिवीं धन्यां गन्धं नीत्वा महेश्वरि ।
 शालथ्य प्रणवेनैव जीवात्मानं नगिन्द्रजे ॥
 कुण्डलित्वा सह प्राणं गन्धमादाय साधकः ।
 सोऽहं तु मनुना देवि स्वाधिष्ठाने प्रवेशयेत् ॥

तथा—

तत्कणिकायां वरुणं तत्रापि भावयेत् हरिम् ।
 पुराणकारिणीं शक्तिं चिन्तयित्वा वरानने ॥
 एतानि गन्धश्च शिवे रसं नीत्वा वरानने ।
 जीवात्मानं कुण्डलिनीं रसश्च मणिपूरके ॥

तथा—

तत्कणिकायां सुशोणि वज्रं सञ्चित्य साधकः ।
 तत्र रुद्रः स्वयं कर्त्ता मंहारे सकलस्य च ॥
 शक्तिनीशक्तिसंयुक्तं भावयेत्तं मनोहरम् ।
 ततश्चरुिन्द्रियश्च ध्यात्वा तेजोमयं शिवे ॥
 एतद्रसानि सुभगे रूपं नीत्वा महाभगे ।
 जीवात्मानं कुण्डलिनीं रूपज्ञानादहे नयेत् ॥

तथा —

तत्कर्णिकायां वायुञ्च जीवस्थाननियामिनम् ।
 तत्र योनिमण्डलञ्च वाणलिङ्गविराजितम् ॥
 राकिणीशक्तिमंयुक्तं तत्र वायुत्वगिन्द्रियम् ।
 एतानि रूपं संयुज्य स्वयं त्वमलकारिणि ।
 जीवं कुण्डलिनीं स्वयं विशुद्धे स्थापयेत्ततः ॥

तथा —

तत्कर्णिकायामाकाशं शिवञ्च शाकिनीयुतम् ।
 वाचः श्रोत्रञ्च आकाशे संस्थाप्य नगनन्दिनि ॥
 एतानि स्वयं शब्दे वै नीत्वा शङ्करि मत्प्रिये ।
 जीवं कुण्डलिनीं शब्दच्छाशाचक्रे निधापयेत् ॥

इत्यन्तं कङ्कालमालिन्याम् । त्रिकोणाख्ये प्रक्रान्तमूलाधारत्रिकोणे ।
 तन्मध्ये लङ्कारचित्तनमिति । एवं प्रणयोच्चारणेन जीवानघनमिति मत्तान्तरम् ।
 विसर्गनाशकामिनौति । विसर्ग उपसर्गः कामोद्देग इति यावत् । तन्नाशयितुं
 शीलं यस्याः सा कुण्डलिनी पत्नी पदे सहस्रदलकमलस्यविन्दुमयगिरे
 गमन साधकेन कार्येति शेषः । एतानि लङ्कारत्रयकामदेवडाकिनीशक्ति-
 घ्राणेन्द्रियाणि पृथ्वीं नीत्वा पृथ्वां विलाप्य पृथिवीं मन्थतत्त्वं विलाप्य
 जीवात्मानं कुण्डलिनीं मन्थतत्त्वं प्रणवेनाह्वय सोऽहंमन्त्रेण स्वाधिष्ठाने
 समानयेत् इति शेषः । एवं सर्वत्र बोध्यम् । जीवं कुण्डलिनीं शब्दतत्त्व-
 माशाचक्रे नीत्वा शब्दतत्त्वं तत्रस्थाह्वारे अह्वारं महत्तत्त्वं महत्तत्त्वं हिरण्य-
 गर्भाख्यसूक्ष्मप्रकृतौ प्रकृतिं परविन्दौ विलापयेत् ।

तदुक्तं सन्ततन्त्रप्रकाशे —

अह्वारे हरेद्गोम सगर्भं तन्महत्त्वम् ।
 महत्त्वं सर्वशक्तीनामव्यक्ते कारणे परे ॥
 सच्चिदानन्दरूपं यत् वैश्वं कारणं परम् ।
 पृथिव्यादिक्रमात् सर्वं तत्र स्त्रीं विचिन्तयेत् ॥ इति ॥

सर्वशक्तिमय्यक्ते हिरण्यगर्भाख्यसूक्ष्मप्रकृतौ महदरेत् प्रकृतिश्च परे पर-
विन्दुरूपकारणे हरेदित्यर्थः । अत्र—

समाधिकालात् प्रागेवं विचिन्व्यातिप्रयत्नतः ।

स्यूलसूक्ष्मक्रमात् सर्वं चिदात्मनि विलापयेत् ॥

इत्याचार्यविधानात् स्थूलानां सूक्ष्मे लयः । पृथिव्यादिकमनाहतपर्यन्तं
तेषामुक्तक्रमेण लये पृथिव्याश्रितत्वेन पादघ्राणेन्द्रिययोः पृथिवीप्रपञ्चसमुदा-
यस्य च पृथिवीस्थाने विलापनम् । एवं जलस्थाने पाणिरसनेन्द्रियजलप्रपञ्चानां
षड्स्थाने पायुचक्षुरिन्द्रियषड्प्रपञ्चानां वायुस्थाने उपस्थत्वगिन्द्रियवायु-
प्रपञ्चानाम् आकाशस्थाने वाक्श्रोत्रेन्द्रियाकाशप्रपञ्चानां लयः । आन्नाचक्षे-
सूक्ष्महृद्द्वारादिकं तेषामुक्तक्रमेण कारणे लयः । ततः सकाराद्यका-
रास्तवर्णान् विलोमेन विलाप्य स्थूलसूक्ष्मक्रमात् सर्वमित्यत्र सर्वमित्युपादा-
नात् ब्रह्ममात्रावस्थितये आन्नाचक्षीर्हस्थितपूर्वोपदर्शितविन्दुबोधिन्वादिषकल-
कारणगरीरमपि विलोमेनादिकारणे परंविन्दौ विलापयेदिति ।

तत्प्रकारमाह—

सङ्ख्येयं ततो न्यासस्थानाद्वर्णाय संहरेत् ।

प्रतिलोमे लघलयो लकारस्य हकारके ॥

हलयय सकारे च सलयय षकारके ।

क्रमेणैवमपर्यन्तं लयमुत्पाद्य यत्नतः ॥ इति ॥

तथा—

तदर्षो संहरेद्विन्दौ कलायान्तं नियोजयेत् ।

तां नादेनान्तरं नादं नादान्ते संहरेत् पुनः ॥

तमुक्त्यां समायोज्य विष्णुवक्त्रे नयेच्च ताम् ।

तं पुनर्गुह्यवक्त्रे तु योजयेत् साधकोत्तमः ।

ततश्च योजयेद्वर्णान्विलयेत् परमे शिवे ॥ इति ॥

विष्णुवक्त्रे पुंविन्दौ ।

सूर्यविन्दुर्गुह्यं प्रोक्तमधस्ताद्विन्दुपापको । इत्यादि ।

विन्दुः पुरुष इत्युक्तो विसर्गः प्रकृतिः स्मृतः ।

इत्यादिवचनयोरेकवाक्यतया तस्यैव वक्तृत्वात् ।

नीत्वा तां पुंसि विन्दात्मनि तमथ परात्मन्यथो कालतत्त्वे

तद्वै शक्तौ चिदात्मन्यपि च नयतु तां केवले घाम्नि शान्ते ।

इति केशवाचार्यवचनैकवाक्यत्वाच्च । अत्र स्वस्वकारणे संहरणदर्शनात्

नादान्तस्य व्यापकशक्तौ तामुन्मन्यां तां ममन्यां तां विष्णुवक्त्रे इति बोध्यम् ।

एवंप्रकारेण वर्णानां संहरणे षट्चक्राणां संहारः पद्मदलानां वर्णमयत्वात् ।

तदुक्तं विश्वसारे—

आदिवर्णात्मकं पत्रं पद्मानां परिकीर्तितम् ॥ इति ॥

अथ वर्णपद्मीभयसंहरणप्रकारमाह सम्भोहनतन्त्रे—

वादिसान्तान् दलस्थानान् संहरेत् कमलासने ।

तं षट्पत्रमये पद्मे वादिनान्ताचरान्विते ।

स्वाधिष्ठाने ममायोज्य बोधयेदान्नया गुरोः ॥ इत्यादि ॥

द्विपत्रे हृत्तलमिते योजयित्वा ततः सुधीः ।

तदर्णौ संहरेद्विन्दौ तं कलायां नियोजयेत् ॥ इत्यन्तवचनम् ।

ततश्च सूक्तकमले चतुर्ध्वर्णं मंजुल्य तत्पद्मं स्वाधिष्ठाने संहरेत् । एवं-

क्रमेणाज्ञावक्रस्थहृत्तलपर्यन्तं मंजुल्य तत्पद्मं विन्दौ विन्दुं बोधिन्याम् एवं

पूर्ववत् सर्वं परंविन्दौ विलापयेदिति । एवञ्चाज्ञावक्रसंहरणे तत्कर्णिकास्य-

हाकिनीतरनिङ्गप्रणवादीनां निराधारस्थित्यमश्रवात् प्रकृतिपर्यन्तसंहरणा-

नन्तरं तातपि परंविन्दौ संहरेत् । शुद्धपद्ममदने किञ्भूते ? मोक्षे धामनि

सुक्तिमम्पादकस्थाने इत्यर्थः । योगीन्द्रं विज्ञेययति गुरुपादपद्मयुगलालम्बीति ।

गुरूपदेगेनेष सर्वमिदिरित्यतस्तत्पदाश्रितः सन्निति भावः ।

समाधौ यत इति । समाधिलक्षणमाह कुलार्णवे—

यदत्र नात्र निर्भामः स्तिमितोदधिवत् स्मृतम् ।

। स्वरूपगूढं यद्गानं तत् समाधिर्विधीयते ॥

लाक्षाभं परमामृतं परशिवात् पीत्वा पुनः कुण्डली
 नित्यानन्दमहोदयात् कुलपथान्मूले विशेत् सुन्दरी ।
 तद्विव्यामृतधारया स्थिरमतिः सन्तर्पयेद्दैवतं
 योगी योगपरम्पराविदितया ब्रह्माण्डभागडस्थितम् ॥ ५३ ॥

तथान्यत्र—

समत्वभावना नित्यं जीवात्मपरमात्मनोः ।

समाधिमाहुर्मुनयः प्रोक्तमष्टाङ्गलक्षणम् ॥ इति ॥

“योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः” इति पातञ्जलसूत्रम् । तस्मिन् यतः तदभ्यास-
 युक्त इत्यर्थः ॥ ५२ ॥

उक्तप्रकारमकलयोगचिन्तनानन्तरं यत्कर्त्तव्यं तदाह लाक्षाभमिति ।
 अस्यार्थः । कुण्डलिनी सुन्दरी परशिवात् परमामृतं पीत्वा नित्यानन्दमहो-
 दयान्निःसृत्य कुलपथात् चित्रिणीनाडीमध्यस्थत्रयपर्यं प्राप्य मूले मूलाधारे
 पुनः प्रविशेदित्यन्वयः । पीत्वेति पूर्वोक्ततत्तद्दानानन्तरं शिवशक्तयोः सामरस्यं
 विभाव्य सामरस्यानन्देन परशिवादुत्पन्नपरमामृतेन कुण्डलिनीं तर्पयेत् ।
 तत्तर्पणामृतं पीत्वेत्यर्थः ।

माङ्गल्यन्तु तयोः कृत्वा पाययित्वा परामृतम् ॥

इति पूर्वोक्तवचने पाययित्वेत्यनेन पानकार्यप्रेरणबोधनात् ।
 असृतं विशेषयति लाक्षाभमिति । अलक्षारसवद्रक्षाभमित्यर्थः । नित्या-
 नन्दमहोदयादिति नित्यानन्दस्य महोदयो महाप्रकाशो यत्र तस्मादित्यर्थः ।
 मूले विशेदिति । येन प्रकारेणोत्ताननं पुनस्तेन प्रकारेण मूलाधारे पान-
 यनम् । तेन यदा लिङ्गादिभेदकर्मणोर्हं गच्छति तदा तद्रूपेणैव पुनराधार-
 मायाति ।

(११) लाक्षाभमिति । इदानीमस्या आगमनं अस्त्वाने इति तदाह वा कुण्डलिनीं पूर्वा-
 नन्दस्य महान् उदयो यस्मात्तस्मात् परमपिशात् वदपिशात् परमामृतं पीत्वा तेनैव कुक्षयेन

तदुक्तं श्रीमदाचार्यस्वामिना—

सुधाधारासारैश्वरणयुगलान्तर्विगलितैः

प्रपञ्चं सिञ्चन्ती पुनरपि रसान्नायमहसा ।

अवाप्य स्नां भूमिं भुजगनिभमधुष्टवलयं

श्वमात्मानं कृत्वा स्वपिपि कुलकुण्डं कूहरिणी ॥ इति ॥

अत्र श्लोके रसान्नायमहमेति । आन्नायते कथ्यते विधीयते इति यावत् । तेनान्नायो विधानम् । महः प्रकाशः पुनरित्यनेन पूर्वरूपरस-विधानप्रकाशेन स्नां भूमिं मूलाधारमवाप्य इत्यर्थात्तथा प्रतीयते । लयक्रमेण गमने तु पुनः षट्चक्रमेणागमनम् । तदुक्तं यथा—

ततः सा कुण्डली शक्तिर्मुद्राकारा सुरेश्वरी ।

पुनस्तेन प्रकारेण गच्छत्याधारपङ्कजे ॥ इति ॥

तथा भूतशुद्धिप्रकरणे—

परात्मनः पृथिव्यादितइत्तत्त्वानि च क्रमात् ।

जीवं कुण्डलिनीं चापि स्वस्थानं प्रापयेत् क्रमात् ॥ इति ॥

विशेषम्—

प्रकाशमाना प्रथमप्रयाणे

प्रतिप्रयाणेऽप्यमृतायमाना ॥ इति ॥

तदनन्तरं तद्विद्यामृतधारया पूर्वदर्शितशिवशक्तिसामरस्योत्पन्नपरमा-मृतस्य ब्रह्मरन्ध्राभ्रमूलाधारपर्यन्तगलितधारया । अतएवोक्तं तृतीयश्लोके—
“ब्रह्मद्वारं तदास्ये प्रविलसति सुधाधारगन्धप्रदेशम्” इति । स्थिरमतिः स योगी देवतम् इष्टदेवतं षट्चक्रस्यडाकिन्यादिदेवतञ्च सन्तर्पयेदित्यर्थः ।

तेनामृतेन देवेशि तर्पयेत् परदेवतान् ।

षट्चक्रदेवतास्तत्र सन्तर्प्यामृतधारया ॥

मूले मूलाधारपद्मे । सा कोटयो ? हृद्दरी । अमृतं कोटशम् ? वाचार्थं एतःसम्बन्धात् एतयो भावनेव कर्तव्या सहायत्वोक्तात् । अतो योगी ध्यानपरम्पराक्रमेण सातथा तद्विद्या-मृतधारया स्थिरमतिः सन् ब्रह्माण्डभाण्डस्थितं सर्वदेवतं सन्तर्पयेत् । ११ ॥

ज्ञात्वैतत् क्रममुत्तमं यतमना योगी यमाद्यैर्युतः
 श्रीदीक्षागुरुपादपद्मयुगलामोदप्रवाहोदयात् ।
 संसारे न हि जन्यते न हि कदा संचयीते संचये
 नित्यानन्दपरम्पराप्रमुदितः शान्तः सतामग्रणीः ॥ ५४ ॥

इति पूर्वोक्तवचनात् । अमृतधारां विशेषयति । योगपरम्पराविदितयेति ।
 योगस्य गुरुपदेशपरम्पराप्राप्तत्वात् योगपरम्परैत्युक्तिरिति भावः । तेन
 गुरुपदेशपरम्पराविदितयेति फलितार्थः । अमृतं विशेषयति ब्रह्माण्ड-
 भाण्डस्थितमिति ब्रह्माण्डस्य भाण्डं आधारपात्रं कुण्डलिनी तस्याः सर्वेषां
 योनिरूपत्वात् । तत्र स्थितं कुण्डलिनीपात्रस्थितमित्यर्थः ॥ ५३ ॥

उक्तयोगक्रमज्ञानफलमाह ज्ञात्वैतदिति । श्रीदीक्षागुरुपादपद्मयुगला-
 मोदप्रवाहोदयादिति । आमोद आनन्दः तस्य प्रवाहोऽविच्छिन्नोत्तरो-
 त्तरसम्बन्धस्तेन नित्यानन्द इति यावत् तस्योदयो यस्मात्तादृशपादपद्म-
 युगलाज्ज्ञात्वैत्यर्थः । दीक्षागुरुरिति प्रथमोपस्थितत्वेन गौरवातिशयेन च
 तद्गृहणम् । तदभावे अन्यगुरोरपि ज्ञानव्यम् ।

अतएवोक्तम्—

मधुलुब्धो यथा मृद्गः पुष्पात् पुष्पान्तरं व्रजेत् ।

ज्ञानलुब्धस्तथा शिष्यो गुरोर्गुर्वन्तरं व्रजेत् ॥ इति ॥

नित्यानन्दपरम्पराप्रमुदित इति । नित्यानन्दधारारूपहर्षयुक्त इत्यर्थः ।
 सतां योगिरूपप्रशस्तजनानामग्रण्य इत्यर्थः ॥ ५४ ॥

योऽधीते निशि सन्ध्ययोरथ दिवा योगी स्वभावस्थितौ
 मोक्षज्ञाननिदानमेतदमलं शुद्धञ्च गुप्तं परम् ।
 श्रीमत् श्रीगुरुपादपद्मयुगलालम्बी यतान्तर्मना-
 स्तस्यावश्यमभीष्टदैवतपदे चेतो नरीनृत्यते ॥ ५५ ॥

पट्टचक्रश्लोकाध्ययनफलमाह । योऽधीत इति । स्वभावे स्थित आत्म-
 भावे नियुक्त इत्यर्थः । यतान्तर्मना इति यतं योगाभ्यासेन स्थिरीकृतम्
 अन्तरात्मनि मनो येन तादृश इत्यर्थः । अष्टमन्यत् ॥ ५५ ॥ ० ॥

इति श्रीपूर्णानन्दपतिविरचितश्रीतत्त्वचिन्तामण्यन्तर्गत-
 पट्टचक्रविवरणश्लोकार्थपरिष्कारिण्याम्
 अष्टमं प्रकरणं समाप्तम् ॥ ० ॥

(५५) योऽधीते इति । अथैतत् सप्तमं च सः स्वभावस्थितः सन् निशि सन्ध्ययोः दिवा
 अधीते तस्यावश्यमेव अभीष्टदैवतपदे चित्तं शुद्धं नृत्यति । यतं निश्चलम् अन्तर्मनो यस्य स
 चरति ।

इति पट्टचक्रभेददिव्यनी समाप्ता ।

पादुकापञ्चकम् ।

शिवोक्तम् ।

ब्रह्मरन्ध्रसरसीरुहोदरे
नित्यलग्नमवदातमहुतम् ।
कुण्डलीविवरकाण्डमण्डितं
द्वादशार्णसरसीरुहं भजे ॥ १ ॥

पञ्चवक्त्रकृतपञ्चपादुकास्तोत्रमंहसमुदायनाशकम् ।

तस्य रोचिरमलाख्यटीकया कोऽपि कालीचरणः प्रकाशयेत् ॥

अथ त्रिलोकीदारकर्ता सदाशिवः स्तोत्ररूपेण श्रीगुरुध्यानयोगे
कथयिष्यन् तदर्थं प्रथमतो गुरोरधिवासस्थानं निरूपयति ब्रह्मरन्ध्रेति ।
अस्यार्थः ब्रह्मरन्ध्रसरसीरुहस्य ब्रह्मरन्ध्रविशिष्टं यत् सरसीरुहं सहस्रदल-
कमलं तस्योदरे तन्मध्ये तत्कर्णिकायामिति यावत् । द्वादशार्णसरसीरुहं
द्वादशवर्णविशिष्टं पद्मं भजे सेवे इत्यर्थः । अत्र भजे इति क्रियया अस्मत्कर्तृ-
त्वोपस्थितिः शिववाक्यात् शिवेन स्वीयभजनीयत्वं दर्शयता सर्वेषां शिवोक्त-
मन्त्रोपासकानां भजनीयत्वं सूचितम् । एवं सर्वत्र बोधम् ।
ब्रह्मरन्ध्रस्थानमाह कङ्कालमालिनीतन्त्रे सहस्रदलपद्ममुपक्रम्य—

तत्कर्णिकाया देवेशि अन्तरात्मा ततो गुरुः ।

सूर्यस्य मण्डलं तत्र चन्द्रमण्डलमेव च ।

ततो वायुर्मेहानामा ब्रह्मरन्ध्रं ततः स्मृतम् ॥ इति ॥

केचित्तु तादृशपद्मोदरे तत्कर्णिकास्यत्रिकोणोदरे इति वदन्ति । तत्र
अत्रोदरशब्दस्य मध्यवाचकत्वात् पद्ममध्यं कर्णिकैव प्रतीयते न तु कर्णिका-
मध्यत्रिकोणमध्यम् अनुपस्थितेः । व्यक्तमाह श्यामासपर्याधृतवचनम्—

शिरःपद्मे सहस्रसारे शुक्लवर्णे त्वधोमुखे ।

तरुणारुणकिञ्चस्के सर्ववर्णविभूषिते ।

कर्णिकान्तःपुटे तत्र द्वादशार्णसरोरुहे ॥ इत्यादि ॥

अत्र कर्णिकान्तःपुटे इति सुव्यक्तम् । द्वादशार्णेति द्वादशवर्णाः सह-
स्रस्रं हसत्समसवरयम् इति गुरुमन्वात्मकद्वादशवर्णाः तद्विशिष्टपद्ममिति
तन्वन्नाः । केचित्तु द्वादशवर्णो वाग्भववीजं तदयुक्तपद्ममिति वदन्ति । तत्र
तथात्वे—

कर्णिकान्तःपुटे तत्र द्वादशार्णसरोरुहे ।

तेजोमये कर्णिकान्तघट्टमण्डलमध्यगे ॥

अकथादित्रिरिखीये हलक्षत्रयभूषिते ।

हंसपीठे मन्त्रमये स्वगुरुं शिवरूपिणम् ॥

इति वदन्ते मन्त्रमये वाग्भववीजरूपशुरुमन्त्रमये इत्यनेन द्वादशार्णेत्यस्य
पीनरुक्त्यापत्तेः । द्वादशार्णेति द्वादश वर्णाः वर्णाः यत्र तदिति स्युत्पत्त्या
सरोरुहे द्वादशवर्णयोगः प्रतीयते । यद्यप्यत्र द्वादशवर्णानां विशेषाभिधानं
तदयोगस्थानञ्च नाभिहितं तथापि—

हंसाभ्यां परिहृत्तपत्रकमले दिव्यैर्जगत्कारणे-

विखीचीर्षमनेकदेहनिर्लयं स्वच्छन्दमात्मैश्या ।

इति गुरुगीतायां हंसाभ्यां परिहृत्तपत्रेत्यनेन तादृशसरोरुहस्य हंसयुक्तपत्रं
प्रतीयते । तयोरेव षड्हात्र्या द्वादशवर्णा भवन्ति तदयुक्तं पत्रम् । अत्र
पत्रावच्छेदे वर्णयोगकथनात् पत्रस्यापि द्वादशमस्यकत्व व्यक्तीभूतमिति
सुधीभिर्भाव्यम् । द्वादशार्णसरोरुहं विशेषयति नित्येति । नित्यलग्नमविना-
भावमन्त्रध्वेन महस्रदलपद्मेन मिलितम् अथदातं शुक्लवर्णमद्भुतं व्रह्मतेजो-
मयत्वादिनात्याचर्यम् । कुण्डलीविषरकाण्डमण्डितमिति । कुण्डल्या विवरं

तस्य कन्दलितकर्णिकापुटे
 क्लृप्परेखमकयादिरेखया ।
 कोणलक्षितहलक्षमण्डली-
 भावलक्ष्यमवलालयं भजे ॥ २ ॥

सहस्रदलकमलकर्णिकास्यशिवसमीपे कुण्डलीगमनपथरूपं छिद्रम् । तद-
 धिकरणभूतकाण्ड नालं चित्रिणी नाडी तेन भूषितम् । यथा मृणालोपरि
 पद्मस्थितिस्तद्वत् चित्रिणीनाडीरूपमृणालभूषितमित्यर्थः ॥ १ ॥

उक्तपद्मकर्णिकायामकयादित्रिकोणमध्ये गुरुधित्तनीयः अतस्तज्ज्ञा-
 नार्थं त्रिकोणं निरूपयिष्यन्नाह तस्येति । अस्यार्थः कन्दलितकर्णिका-
 पुटे इति । कन्दलं परस्वराक्रमणपूर्वकं वाग्विवादः । अत्र लक्षित-
 लक्षणया परस्वराक्रमणमात्रं गृह्यते । पुटम् आधारभूतस्थानम् । तत्र
 तस्य पूर्वोक्तसहस्रदलकमलद्वादशदलकमलोभयस्य कन्दलिते परस्वराक्रान्ते
 कर्णिकापुटे कर्णिकात्मकाधारस्थाने अवलालयं भजे सेवे इत्यन्वयः । केचित्तु
 द्वादशदलकमलोभयस्येति व्याख्यायन्ति । तत्र तथात्वे श्रीनाथस्य सहस्रदलकमल-

अवला शक्तिः सा चात्र विन्दुत्रयादुरभूतरामान्येष्ठारौद्रीनामक-
 त्रिशक्तिरुपरेखात्रयमिलितत्रिकोणरूपा कामकला तद्रूपालयमित्यर्थः ।
 कामकलायाम्नाद्रूपत्वमाह यामले—

अथ कामकलां वक्ष्ये तद्देवताम्बररूपकम् ।

इत्युपक्रम्य—

त्रिविन्दुः सा त्रिशक्तिः सा त्रिमूर्तिः सा सनातनो ।

इत्याद्युक्तम् ।

सा कामकला पूर्व्यदर्शितत्रिशक्तिरूपा इत्यर्थः ।

अथलालयं विशेषयति क्लृप्तरेखमकथादिरेखयेति । अकारादिषोडशस्रै
रामा रेखा ककारादिषोडशवर्णैर्न्येष्टा रेखा थकारादिषोडशमी रीद्री रेखा
इति रेखात्रयेण क्लृप्ता चिह्निता रेखा यत्र तादृगावलालयमित्यर्थः ।

तदुक्तं बृहच्छ्रीक्रमे कामकलाप्रकरणे—

विन्दोरङ्गुरभावेन वर्णावयवरूपिणी ॥ इति ॥

पुनः किंभूतम् ? कोणलक्षितहलक्षमण्डलीभावलक्ष्यमिति । कोणेषु
उक्तत्रिकोणस्यान्तरालेषु सम्मुखदक्षिणवामकोणेषु लक्षितैः प्रकाशितैः हलक्ष-
वर्णैः मण्डलीभावेन तत्तद्वर्णाद्वितस्थानरूपेण लक्ष्यते ज्ञायते असौ तादृश-
मित्यर्थः । अत्र त्रिकोणस्य विशेषज्ञानं विना सम्यग्ग्यानं न भवतीत्यतः
प्रमाणान्तरेण त्रिकोणं विशेषयति । अत्र त्रिकोणं वामावर्त्तेन लेख-
नीयम् ।

तदुक्तं शाक्तानन्दतरङ्गिण्याम्—

वामावर्त्तेन विलिखेदकथादित्रिकोणकम् ॥ इति ॥

काश्यद्वाम्नाये—

त्रिविन्दुं परमं तत्त्वं ब्रह्मविष्णुशिवात्मकम् ।

वर्णमयं त्रिकोणन्तु जायते विन्दुतत्त्वतः ॥ इति ॥

तथा—

अकारादिविसर्गान्ता ब्रह्मरेखा प्रजापतिः ।

ककारादितकारान्ता विष्णुरेखा परात्परा ।

थकारादिसकारान्ता शिवरेखा त्रिविन्दुतः ॥

तन्त्रजीवने—

रजःसत्त्वतमोरेखा योनिमण्डलमण्डितर ॥

तथा—

उपरिष्ठात् सत्त्वरेखा रजोरेखा स्ववामतः ।

तमोरेखा दक्षभागे रेखात्रयमुदाहृतम् ॥

एतद्वचनपर्यालोचनयापि अकथादीनां वामावर्त्तत्वमायातम् ।

तत्पुटे पटुतङ्कित्कारिम-

स्पृष्टमानमणिपाटलप्रभम् ।

चिन्तयामि हृदि चिन्मयं वपु-

नादविन्दुमणिपीठमण्डलम् ॥ ३ ॥

सतन्त्रतन्त्रे—

अकथादिचिपञ्चया तु हलक्षमध्यमण्डितम् ॥ इति ॥

एतेन हलक्षवर्णानां त्रिकोणमध्ये स्थितिगिब्युक्तम् । भवं विस्तरेण ॥ २ ॥

उक्तत्रिकोणमध्ये मणिपीठोपरि गुरुस्थितिरित्यतस्तत्र मणिपीठं वर्ण-
यति तत्पुटे इति । अयमर्थः । तत्पुटे उक्तत्रिकोणमध्ये नादविन्दुमणि-
पीठमण्डलं हृदि मनसि चिन्तयामीत्यन्वयः । नादविन्दुमणिपीठमण्डल-
मिति । नादविन्दुभावं 'सह' मणिपीठमण्डलम् अथवा नादस्य विन्दुस्य
मणिपीठमण्डलस्य तदित्यर्थः । केचित्तु नादविन्दुरूपमणिपीठमण्डलमिति
वदन्ति । तत्र तथात्वे नादस्य शक्तवर्णत्वान् विन्दो रक्तवर्णत्वान् पटुतङ्कित्का-
रिमेत्यादिविशेषणस्यासंलग्नापत्तेः ।

तथाहि—

परशक्तिमयः साक्षात्प्रधासी भिद्यते पुनः ।

विन्दुनादो वीजमिति तस्य भेदाः समीरिताः ॥

इति सारदाप्रचनस्य परशक्तिमयो विन्दुः ते वीजनादविन्दुवः षष्ठीशुद्ध-
रूपिणः इत्यर्थकत्वे नादस्य चन्द्रस्वरूपत्वात् शक्तत्वं विन्दोः सूर्यस्वरूपत्वात्
रक्तत्वमायातम् । अथमाह पटुचक्रवर्णने पूर्वाशब्दः—

तद्गुहं नादोऽसौ मलधवलसुधाचारमन्तानहासो ॥ इति ॥

सहश्रीक्री—

वाससूर्यप्रतीकायमासीद्विन्दुमदचरम् ॥ इति ॥

जङ्घमस्य हुतभुक्शिखात्रयं

तद्विलासपरिवृंहणास्पदम् ।

विश्वघस्मरमहोच्चिदोत्कटं

व्यामृपामि युगमादिहंसयोः ॥ ४ ॥

एवञ्च तयोः शुक्लरक्तत्वे मणिपाटलप्रभत्वं सर्व्वथाऽसम्भवम् । अतः प्रदर्शितार्थ एव माधीयान् । एवञ्चाधो नादः ऊर्ध्वं विन्दुः मध्ये मणिपीठमण्डलं चिन्तनीयमिति व्यवस्था ।

अथ कथं कङ्कालमालिनीतन्त्रे गुरुध्याने—

सहस्रदलपद्मस्यमन्तरालान्मुत्तमम् ।

तस्योपरि नादविन्दोर्मध्ये सिंहासनोज्ज्वलम् ॥

तस्मिन्निजगुरुं नित्यं रजताचलमन्त्रिभम् ॥ इत्यादि ॥

मणिपीठमण्डलं विशेषयति पटुतडिक्कङ्कारिमस्पर्द्धमानमणिपाटलप्रभ-
मिति । स्वकार्यसुसम्पादनयोग्यत्वं पटुत्वम् । ततश्च स्वप्रकाशरूपस्वकार्य-
सुसम्पादनविराधिदोषराहित्येन सर्व्वव्यापकातिप्रकाशमानानां तडितां
कङ्कारिन्ना सदृशकङ्कारिन्ना पिङ्गलवर्णेन स्पर्द्धमानैर्मणिभिः पाटलप्रभ-
मित्यर्थः मणिपीठस्य मणिमयसर्व्वार्द्धत्वात् । अस्य नादविन्दुमणिपीठमण्डलस्य
वपुश्चिन्मयं ज्ञानमयमित्यर्थः । अन्ये तु चिन्मयं वपुः द्वादशस्वरस्वरूपं वाग्भव-
वीजं गुरुमन्त्रं वपुदिक्षयामीति वदन्ति । तन्मन्त्रं गुरोः शुक्लवर्णत्वात्
तद्वीजस्यापि शुक्लत्वेन मणिपाटलप्रभत्वविशेषणं न सद्गच्छते ॥ ३ ॥

हंसपीठोपरि नादविन्दुमध्यस्यमणिपीठोर्ध्वतिकोणे गुरोरधिवामः । अत-
स्यायोर्ज्ञानार्थं हंसत्रिकोणयोः स्वरूप ज्ञापयिष्येति ऊर्ध्वमिति । अस्यार्थः ।
अहम् आदिहंसयोर्युगं व्यामृपामि । एवमस्य मणिपीठस्योर्ध्वं हुतभुक्-
शिखात्रयं व्यामृपामि । तद्विनासेन हुतभुक्शिखात्रयस्य सुप्रकाशेन
परिवृंहणास्पदम् उद्दिश्यमानमणिपीठरूपास्पदं व्यामृपामीति तत्रति-

वभ्यकविपद्यचिन्तादित्याग्नेन स्रस्त्रस्थाने स्थिरतरं भावयामीति प्रत्येकं क्रियान्वयः ।

हुतभुक्शिक्षात्रयमिति । हुतभुक्शिक्षादित्रयं हुतभुक्शिक्षात्रयम् । शाकपाषाण्वादिवात् मध्यपदलोपे तत्पदसिद्धिः । हुतभुक् षड्भिरक्षिप्त्वा षड्भिरिन्दोरद्भुरभूतदक्षिणाटौशपथेन्तगता रामा रेखा । आदिना ईशान-कोपस्य चन्द्रविन्दोरद्भुरभूतदद्यानादिमरुत्कोणपथेन्तगता ज्योहा रेखा । मह-लोणस्य सूर्यविन्दोरद्भुरभूततदादिवक्त्रिविन्दुसङ्गता रौद्री रेखा । एवं त्रिविन्दु-त्रिरेखामिलितत्रिकोणं कामकलारूपम् ।

तदुक्तं बृहच्छ्रीक्रमे—

विन्दोरद्भुरभावेन वर्षावयवरूपिणी ।

विन्दये कुटिलीभूता यन्माद्रीशानमागता ॥

मनोरमा शक्तिरूपा सा शिक्षा चित्कला परा ।

यत्कीशानगता रेखा प्रत्यगान्येयमात्रगा ॥

ज्योहा सा परमेशानो त्रिपुरा परमेश्वरि ।

व्यक्तीभूय पुनर्व्यामे प्रथमाद्भुरमागता ।

दृच्छ्या नादमंलना रौद्री शृङ्गाटमागता ॥ इति ॥

सा शिक्षेति आग्नेयमात्रगा षड्भिरिन्दुभिर्नि माता सा शिक्षा षड्भिरिन्दुभिर्त्यर्थः ।

माहेश्वरीसंज्ञितायाम्—

सूर्यचन्द्रस्तथा षड्भिरिति विन्दुत्रयं भवेत् ।

त्रय्या विष्णुस्तथा शम्भुरिति रेखात्रयं मतम् ॥ इति ॥

एतत्त्रिकोणमध्ये शुरुस्थितिं स्पष्टमाह प्रेमयोगतरङ्गिणीधृतवचनम्

सहस्रदलसुपसम्पत्—

तन्मध्ये तु त्रिकोणम् विद्युदाकारसुप्तम् ।

विन्दुद्वयञ्च तन्मध्ये विषर्गरूपमव्ययम् ।

तन्मध्ये शून्यदेगे च शिवः परमसंज्ञकः ॥ इति ॥

अतएव गङ्गावाच्येणापि आनन्दलहय्याम् : इदं सुव्यक्तमभिहितम् ।
 त्रीनायस्य विसर्गारूढत्वात् इति ललितारहस्यकारेणोक्तञ्च । विसर्गस्तु त्रिको-
 णोर्द्ध्वर्त्तिचन्द्रसूर्यरूपविन्दुद्वयमिति ।

आदिहंसयोर्युगमित्यत्रादिनान्तरात्मसंज्ञकपरमहंस एव गृह्यते न तु
 दीपकलिकाकारजीवात्महंसः । अयं हंसः प्रकृतिपुरुषरूपः ।

तदुक्तमागमकल्पद्रुमे पञ्चशाखायाम्—

हृद्धारो विन्दुरित्युक्तो विसर्गः स इति स्मृतः ।

विन्दुः पुरुष इत्युक्तो विसर्गः प्रकृतिः स्मृतः ॥

पुं प्रकृत्यात्मको हंसस्तदात्मकमिदं जगत् ॥ इति ॥

केचित्तु अस्य मणिपीठस्योर्द्ध्वम् आदिहंसयोर्युगं ध्यामृषामीति
 व्याख्यायन्ति । तन्मन्दं पूर्वोक्तकङ्कालमालिनीवचनबोधितहंसोर्द्ध्वं नाद-
 विन्दुमध्यस्थमणिपीठे नादविन्दोरधःस्थहंसस्थितेः मर्द्ध्वत्वासम्भवात् । एतेन
 द्रुतमुक्त्वासास्रमिति केषाञ्चित् कल्पितपाठो निरस्तः । तथात्वे ऊर्द्ध-
 मस्येत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः । यदा अस्य मणिपीठमण्डलस्योर्द्ध्वं आदिहंस-
 योर्युगं ध्यामृषामि । कङ्कालमालिनीवचने नादविन्दुमध्यस्थितमणि-
 पीठाधःस्थले हंसस्थितिः प्राप्ता । अत्र मणिपीठोर्द्ध्वस्थितिकथने महान् विरोधः
 अतस्तयोरविवादाय हंसं विशेषयति द्रुतमुक्त्वासास्रमिति । ततश्चाधः-
 स्थले हंस इत्यानुपूर्विकस्य स्थितिः । ऊर्द्धे पूर्वोक्तत्रिकोणाकारकामकला-
 रूपेण परिणतस्य तस्य स्थितिरित्यविरोधः कामकलाया हंसरचित-
 मूर्त्तिकत्वात् ।

पुनर्विशेषयति विश्वघस्मरमहोच्चिदोक्तमिति ।

डभचेल्घमी चाथ घसिडचरणे व्युसक् ।

तथाच—

देज्याचे चिदिह्नादे दीप्तो शुदकनुदिच्छिदि वा ।

इति धातुपाठात् घसधातोर्भक्षणार्थत्वम् । चिदोदीर्घत्वम् । ततश्च

तत्र नाथचरणारविन्दयोः

कुङ्कुमासवपरीमरन्दयोः ।

द्वन्द्वमिन्दुमकरन्दशीतलं

मानसं स्मरति मङ्गलास्पदम् ॥ ५ ॥

विखानां घञ्जरा भक्तिका अर्थात् संहारिका या महोच्चित् महाप्रकाशस्तया
उक्तं दूरतरं सर्व्वाधिकबलवदित्यर्थः ॥ ४ ॥

श्रीनाथचरणारविन्दचिन्तनाधिकरणपीठं निरूप्येदानीं तद्वानयोगं
सूचयंस्तीति तत्रेति द्वाभ्याम् । अस्यार्थः तत्र मणिपीठस्यत्रिकोणमध्ये
नाथचरणारविन्दयोर्द्वन्द्वं मानसं स्मरति ध्यायते इत्यन्वयः ।

चरणद्वन्द्वं विशेषयति कुङ्कुमासवपरीमरन्दयोरिति ।

वीक्षेत्यभावचिह्नेषु तेषु भागे परिप्रती ॥

इति वोपदेवीयात् परिभार्गत्वम् । ततश्च कुङ्कुमासवानां साक्षा-
रसाभपरमानृतानां यः परिभार्गः स एव मरन्दो मकरन्दो ययोस्तादृशयो-
रित्यर्थः । “भरुमरन्दयोः” इति पाठे भरु भरुणं निःसरणमिति यावत् ।
ततश्च “कृदभिहितभावो द्रव्यवत् प्रकाशते” इत्युक्तेः कुङ्कुमासवानां भरु
पर्यात् भरुणाद्ययकुङ्कुमासवो मरन्दो ययोरित्यर्थः ।

द्वन्द्वं कीदृशम् ? इन्दुमकरन्दगीतनम् इन्दोयन्दस्य यो मकरन्दः अमृत-
किरणरूपः तद्वत् शीतलम् । यथा चन्द्रामृतकिरणेन उक्षापनिवृत्तिस्तथा
पदद्वन्द्वसेवनेन दुःखतापशान्तिरिति भावः ।

मङ्गलास्पदम् अभिप्रेतार्थसिद्धिसानम् । तदचरणस्यानि मनोऽभिनिवेशे
सर्व्वाभीष्टसिद्धिरिति तात्पर्यम् ॥ ५ ॥

एवं परामृतं सरोवरस्वरूपं तदुपरिस्थितं चरणं पद्मवत् प्रकाशते इति ।
ननु उक्तपद्मद्वयकर्णिकापुटे गुरुस्थितिर्विधीयते । तत्किमधःस्थितद्वादश-
दलकमलकर्णिकायां किंवा ऊर्ध्वस्थसहस्रदलकर्णिकायामित्याकाङ्क्षायामत्र
वदन्ति । वृहच्छ्रीक्रमे—

सर्वोपरि ततो ध्यायेत् पथिमाननपद्मजम् ।

स्रवन्तममृतं दिव्यं देव्यङ्गे कमलान्तरे ॥ इति ॥

देव्यङ्गे गुरुगत्यङ्गे ।

यामले—

छत्रं मूर्ध्नि सहस्रपत्रकमलं रत्नं सुधावर्षिणम् ॥ इति ॥

गुरुगीतायाम्—

हंसाभ्यां परिवृत्तपत्रकमले दिव्यैर्जगत्कारणै-

र्विखीत्तीर्णमनेकदेवनिलयं स्वच्छन्दमात्मेच्छया ।

तत्तद्दयोग्यतया स्वदेशिकतनुं भावैकदीपाङ्कुरं

प्रत्यक्षाक्षरविग्रहं गुरुपदं ध्यायेद्द्विबाहुं गुरुम् ॥ इति ॥

श्यामासपर्याप्तवचनम्—

शिरःपद्मे सहस्रारे शुक्लवर्णे त्वधोमुखे ।

तरुणारुणकिष्कल्के सर्ववर्षविभूषिते ॥

कर्णिकान्तःपुटे तत्र द्वादशार्णसरोरुहे ।

तेजोमये कर्णिकान्तशन्द्रमण्डलमध्यगे ॥

अकथादिचिरेखीये हलचत्रयमण्डिते ।

हंसपीठे मन्त्रमये स्वगुरुं शिवरूपिणम् ॥ इति ॥

एवमादिवचनेर्द्वादशदलकमलकर्णिकायां शुरोरधिष्ठानं विहितम् ।

कङ्कालमालिनीतन्त्रे—

सहस्रदलपद्मस्यमन्तरात्मानमुत्तमम् ।

तस्योपरि नादविन्दोर्मध्ये सिंहासनोज्ज्वलम् ।

तस्मिन्निजगुरुं नित्यं रजताक्षसच्चिभम् ॥ इत्यादि ॥

यामले—

सहस्रदलपद्मजे सकलश्रीतरस्मिप्रभं
वराभयकराम्बुजम्—इत्यादि ।

पुरथरणरसोपनासे—

श्रीमहादेव उवाच

सहस्रारे ततो नित्ये पद्मजे परमाहुते ।
पद्मस्य वीजकोपे तु भावयेत् स्वगुरुं सदा ॥

श्रीपार्वत्युवाच

सहस्रारे महापद्मे सदा चाधोमुखे प्रभो ।
गुरुस्थितिः कथं देव सततं वद नित्ययम् ॥

श्रीमहादेव उवाच

शृणु प्रिये प्रवक्ष्यामि यदेतत् पृष्टमुत्तमम् ।
सहस्रारं महापद्मं सहस्रदलसंयुतम् ॥
सदाशिवपुरं तत्तु नित्यानन्दमयं सदा ।
नानागन्धयुतं पद्मं सहजानन्दमन्दिरम् ॥
सदा चाधोमुखं पद्मं वीजमूर्द्धमुखं सदा ।
त्रिकोणाकाररूपेण कुण्डलीसंयुतेन च ॥ इत्यादि ॥

शालाविलासतन्त्रे—

श्रीदक्षिणामूर्तिरुवाच

प्रातरुत्थाय धवने सहस्रारे गुरुं शरीरत् ।
अधोमुखे महापद्मे सर्ववर्णविभूषिते ॥
अकथादिविरेखाद्यहलघ्नत्रयभूषिते ।
तदन्तबन्धविन्धस्यहंसपीठे क्षिताननम् ॥

श्रीदेव्युवाच

अधोमुखे गुरुम्नात्र कथं तिष्ठति च प्रभो ।

पादुकापञ्चकस्तोत्रं पञ्चवक्त्राद्दिनिर्गतम् ।
पङ्गाम्नायफलप्राप्तं प्रपञ्चे चातिदुर्लभम् ॥ ७ ॥

• श्रीदक्षिणामूर्तिरुवाच

अधोमुखस्य पद्मस्य कर्णिकामध्यसंस्थितम् ।

चन्द्रविम्बस्योर्ध्वक्लं तत्र हंसस्ततः स्थितिः ॥ इति ॥

एतदादिभिर्वचनैः सहस्रदलकर्णिकायां गुरोरवस्थितिर्विधीयते । एव-
ञ्चोभयकल्पे विहिते श्रीनाथस्य आज्ञया तयोरेकतरम् अवधार्यानुष्ठातव्यमिति
सिद्धान्तः ।

अतएवोक्तं कुलार्णवे एकादशोक्तासे—

पारम्पर्यागमान्नायं मन्त्राचारादिकं प्रिये ।

सर्वं गुरुमुखात्प्रसन्नं सफलं स्यात् चान्यथा ॥ इति ॥ ६ ॥

स्तोत्रफलश्रुतिमाह । पादुकापञ्चकस्तोत्रमिति । पदरक्षणाधारः पादुका
तासां पञ्चकम् । पद्मम् ॥ १ ॥ तत्कर्णिकास्यले अकयादित्रिकोणम् ॥ २ ॥
तदन्तर्नादविन्दुमणिपीठमण्डलम् ॥ ३ ॥ तदधःस्यहंसः ॥ ४ ॥ पीठोपरि
त्रिकोणम् ॥ ५ ॥ समुदायेन पञ्चसंख्यकम् ।

अथवा पद्मम् ॥ १ ॥ त्रिकोणम् ॥ २ ॥ नादविन्दु ॥ ३ ॥ मणिपीठमण्ड-
लम् ॥ ४ ॥ तद्दूर्ध्वस्थत्रिकोणाकारकामकलारूपेण परिणतो हंसः ॥ ५ ॥ इति
पञ्चसंख्यकम् । तस्य स्तोत्रम् । फलश्रुतिसहितसप्तश्लोकात्मकमित्यर्थः ।

पञ्चवक्त्राद्दिनिर्गतमिति ।

शिवस्य पञ्चवक्त्राणि यथा लिङ्गार्चनतन्त्रे—

सद्योजातं पश्चिमे तु वामदेवं तयोत्तरे ।

अधोरं दक्षिणे ज्ञेयं पूर्वं तत्पुरुषं स्मृतम् ।

ईमानं मध्यतो ध्येयं चिन्तयेद्भक्तितत्परः ॥ इति ॥

तेभ्यो दिनिर्गतं तैरुक्तम् ।

पङ्गाम्नायफलप्राप्तमिति । पङ्मुखानि यथा पूर्वोक्तानि पञ्च । पष्ठवक्त्रान्तु पूर्ववक्त्रस्याधस्तात् शुभं तामसम् । एतत्तु शिवतन्त्रे सद्योजातादिपङ्क्त्यामे “ॐ इंं ह्रीं श्रीं ह्रीं तामसाय स्वाहा” इत्यनेन तत्रोक्तध्याने “नीलकण्ठमधोवक्त्रं कालकूटस्वरूपिणम्” इत्यनेन च प्रकटितम् । मिलित्वा पङ्क्त्याणि भवन्ति । एभिः पङ्क्तैराम्नायते कथ्यतेऽसौ इति पङ्गाम्नायः शिवोक्तस्तोत्रसमुदायः । तस्य फलं तत्तन्मन्त्रसमुदायविहितकर्मफलं प्राप्यते येनेत्यर्थः ।

प्रपञ्चे लिङ्गाद्यात्रह्यपर्यन्तमायाप्रकटितसंसारः । अतिदुर्लभमिति अतिदुःखेन लभ्यते यत्तदतिदुर्लभं तस्मात्तदकरणपुण्यपुञ्जजनकजननान्मनीयतमः क्लेशस्वरूपत्वात् दुःखलभ्यत्वमिति भावः ॥ ७ ॥

इति श्रीकालीचरणकृता पादुकापञ्चकस्तोत्रस्य
अमलानामटिप्पनी समाप्ता ।

॥ * ॥ ॐ तत् सत् ॥ * ॥

षट्चक्रविवृतिः ।

(विश्वनाथकृता ।)

ॐ श्रीगुरवे नमः ।

टीका श्रीविश्वनाथेन कृता सन्तन्यतेऽम्बिकाम् ।

कैवल्यकलिकातन्त्रद्वितीयपटलस्य च ॥

वृद्धरूपी परमेश्वरः वशिष्ठाय कुलभावमुक्त्वा कुलाचारं विना तस्मिन्
नाधिकारः अतस्तदुपदेष्टुं गुरुसम्मानपूर्वकमाह यज्ञघातेनेत्यादि । तथाच
कालिकापुराणे—

यः पूजयेद्दान्यभावेन तस्य ऋणशोधनम् ।

पितृदेवनरादीनां जायते न कदाचन ॥

सोऽभ्यस्य त्रिपुरायोगं तेन योगेन संयुतः ।

जायते यदि सुप्राज्ञस्तदा मोक्षमवाप्नुयात् ॥

त्रिपुरायोगं कुण्डलिनीयोगं कुण्डलिन्याः सर्वदेवात्मकत्वात् ।

उक्तं “सर्वदेवमयी सा हि” इति ॥ ० ॥

मेरुदण्डवह्निःपार्श्वे चन्द्रसूर्यात्मके” इति शक्तिमिहिरगिरे इडापिङ्गलानाद्यो ।

प्रकारमाह टीकाकारश्चतुर्दशतन्त्रे—

वाममुष्कात्तु सम्भूता नाडी दक्षिणगामिनी ।

सुपुत्राकलिता जाता वामभागं समाश्रिता ॥

हृदता दक्षभागस्या जत्रुमध्यं समाश्रिता ।
 वामन्तु नासिकाद्वारं प्राप्नोति गिरिजेऽमले ॥
 नाडी दक्षिणमुष्कात्तु सञ्जातोत्तरगामिनी ।
 सुपुत्राकलिता जाता भागं दक्षिणमाश्रिता ॥
 हृदता वामभागस्या जत्रुमध्यं समाश्रिता ।
 दक्षिणं नासिकाद्वारं प्राप्नोति गिरिजेऽमले ॥

चापाकृतिर्भूत्वा दक्षिणगामिनी उत्तरगामिनीति ध्येयम् ।
 मध्ये नाडी सुपुत्रेति । मध्ये मेरुदण्डस्य मध्यस्थविवरे ।
 मेरुदण्डवह्निःपात्रं चन्द्रसूर्यात्मिके विरे ।
 मध्ये सुपुत्रा—इति मायातन्त्रात् ।

स्यष्टमाह सारसमुच्चये—

या मुण्डाधारदण्डान्तरविवरगता हारनीहारगौरी
 सौधीं धारां नभोऽम्बोरुहकुहरविधोः संस्त्रवन्तीं वहन्ती ।
 तस्या वज्राख्यनाद्या खगमुदरदरीमध्यगं यो विदध्यात्
 तस्या ब्रह्माण्डभाण्डप्रलयमपघनं स्यादघनं सृत्वुसृत्वोः ॥

सा कीदृशी ? हारनीहारगौरी मुक्ताहारनीहारगौरी । “गौरीऽरुषे
 सिते पीते” इत्यमरः । एतेन सुपुत्रान्तर्गतायाः वज्राया मेरुदण्डान्त-
 र्विवरगतात्वकथनेन सुपुत्राया अपि मेरुदण्डान्तर्विवरगतात्वसिद्धिः ।
 यद्वा या मुण्डाधारदण्डे यदन्तरं विवरं तत्र विपरगता अर्थात् सुपुत्राया
 विवरगता ।

अन्तरं अवकाशावधिपरिधानान्तर्विमेदतादर्थ्ये ।

छिद्रात्कीय विना बहिरवसरमध्ये अन्तरात्मनि च ॥ इत्यमरः ।

एवञ्च सुपुत्राकलिता इति परम्परया आश्रिता इत्यर्थः । यद्वा तत्र
 तत्र स्थाने मेरुदण्डं भित्त्वा सुपुत्राकलिता इत्यर्थः । गीतमीयेऽपि—

विश्वं शरीरमित्युक्तं पञ्चभूतात्मकं मुनि ।

चन्द्रसूर्याग्नितेजोभिर्जीवन्नग्नैष्यरूपकम् ॥

तिस्रः कोट्यस्तदङ्गेन शरीरे नाड्यो मताः ।
 तासु मुख्या दशप्रोक्तास्तासु तिस्रो व्यवस्थिताः ॥
 प्रधाना मेरुदण्डेऽत्र चन्द्रसूर्याग्निरूपिणी ।
 इडावामे स्थिता नाडी शुक्ला चन्द्रस्वरूपिणी ॥
 शक्तिरूपा तु मा नाडी साघादसृतविग्रहा ।
 दक्षिणे या पिङ्गलाख्या पुंरूपा सूर्यविग्रहा ।
 सर्व्वतेजोमयी सा तु सुषुम्ना वज्ररूपिणी ॥

मेरुदण्डे मेरुदण्डान्तरविवरे । सारदायामपि—

पञ्चवत्यङ्गुलायामं शरीरमुभयात्मकम् ।
 गुदध्वजान्तरे कन्दमुक्तेधाहरङ्गुलं विदुः ॥
 तस्माद्दिगुणविस्तारं वृत्तरूपेण शोभितम् ।
 तत्र नाड्यः समुत्पन्ना मुख्यास्तिस्त्रः प्रकीर्तिताः ॥
 इडावामे स्थिता नाडी दक्षिणे पिङ्गला मता ।
 तयोर्मध्येऽध्वगता नाडी सुषुम्ना वंशमाश्रिता ॥
 पादाङ्गुष्ठद्वयं याता शिफाभ्यां शिरसा पुनः ।
 ब्रह्मस्थानं समापन्ना चन्द्रसूर्याग्निरूपिणी ॥

भटाः शिफाभ्यां मूलाभ्याम् । शिरसा अग्रभागेन । वंशं पृष्ठवंशम्
 आश्रित्य । विवरगतात्वसुक्तम् । या सुष्टाधारदण्डान्तरविवरगतेत्यनेनाहुः ।
 तन्नाम्तरे तु—

व्योम प्रोद्धिथ नासाग्रे गतौ चन्द्रदियाकरो ।
 अधोवक्त्रं महापद्मं क्रीडीकृत्य सुषुम्नया ॥
 व्याघ्रुत्य नासिकामध्यं गतं चित्रा तु तद्वता ।
 ऊर्ध्वं भित्त्वा तु सिद्धं वै इतरान् पुष्करान् तथा ॥
 वह्निरुद्रमनाकाङ्क्षाकाङ्क्षिणी मोक्षदायिनी ।
 जीवेनाहतसम्बन्धात् स्थिता सप्तमसंविधौ ॥

तद्वता सुषुम्नात् सा तु तप्तमदेगं मता सिद्धिध्यामः न विरोधात् ।

अतएव सामसंविधी इत्युक्तम् । नासिकामर्ध्यं नासिकाद्वयमध्यस्थानं न ? नासिकाद्वयमर्ध्यं गता तत्र इडापिङ्गले गते । अतएव “कुम्भयेच्च सुपुत्र्या” इति सङ्गच्छते ।

त्रितयेति । यतः सोमसूर्याग्निरूपा अतस्त्रितयगुणमयी । सुपुत्र्या कीदृशी ? स्मरं प्रस्फुटितं तथाच प्रस्फुटितकनकधूसूरपुष्पमिव ग्रथितं वपुर्यस्याः सा तथा । यथा कनकधूसूरपुष्पस्य मध्ये अन्यत् पुष्पम् एवभूत-ग्रथिततमवपुरिति भावः । केचित्तु ग्रथिततमवपुरिति पाठमाहुः । कुतः सुपुत्र्या उत्पन्ना तदाह कन्दमध्यादिति । कन्दरूपमाह सारदायाम्—

गुदध्वजान्तरे कन्दमुत्सेधाद्गुलं विदुः ।

तस्य द्विगुणविस्तारं वृत्तरूपेण शोभितम् ॥

तत्र नाद्यः समुत्पन्नाः । इत्यादि ।

गोरक्षमंहितायान्तु—

ऊर्ध्वं मेढ्रादधी नामिः कन्दयोनिः खगाण्डवत् ।

तत्र नाद्यः समुत्पन्नाः सहस्राणां द्विसप्ततिः ॥

इत्युक्तम् । कन्दयोनिः कन्दरूपोत्पत्तिस्थानम् नाडीनामित्यर्थः । वच्चाख्यानाडीमाह वच्चाख्येति । मेढ्रदेशात् लिङ्गमूलात् गिरःपर्यन्ता इत्यर्थः । कुत्र सा ? तदाह । अस्या मध्ये सुपुत्र्यायामध्ये ज्वलन्ती उज्वलन्तीत्यर्थः । “मध्यमच्चावलम्ब मध्योऽस्त्री” इत्यमरः । मायातन्त्रेऽपि—

मध्ये सुपुत्र्या तन्मध्ये वच्चाख्या लिङ्गमूलतः ॥ इति ॥ * ॥

चित्रानाडीमाह तन्मध्ये इत्यादिना । तन्मध्ये वच्चा मध्ये । प्रणव-बिलमिता आञ्जाचक्रस्यप्रणवाधारत्वात् । सा कीदृशी ? सकलसरसिजान् भित्वा एतत् पद्मं शयनरचनया देदीप्यते । पद्मं किम्भूतम् ? मेरुमध्यान्तरस्य मेरुमध्ये यदन्तरं विवर परम्परया तत्स्यम् ।

मध्ये सुपुत्र्या तन्मध्ये वच्चाख्या लिङ्गमूलतः ।

तन्मध्ये चित्रिणी सूक्ष्मा विसतन्तु सहोदरा ।

मूलमूलात् सहस्रारस्तदन्तर्वह्निनाडिका ॥

तथा—

मूलादिपट्सरोजातं चित्रिणीप्रथितं प्रिये ।

लिङ्गाधोर्ङ्नाभिवुक्ककण्ठभूमध्यदेशजम् ॥

इति मायातन्त्रात् । मूलमूलात् सहस्रारस्तन्मूलाधारमूलात् सहस्रार

इति । तथाच सहस्रारं चित्रिण्या प्रथितम् । अत्र च—

तस्या मध्ये विचित्रास्या अमृतस्ताविणी शुभा ।

सर्व्वतेजोमयी सा तु योगिनीहृदयङ्गमा ।

विसर्गाद्दिन्दुपर्यन्तं व्याप्य तिष्ठति तत्त्वतः ॥

इति गौतमीयवचनस्य विन्दुपर्यन्तं इन्दुपर्यन्तमिति वा पाठः । लनाटस्य-
विन्दुपर्यन्तं इन्दुपर्यन्तं वा व्याप्य सहस्राराधोदेशपर्यन्तगा तद्वतीत्यर्थो बोधः ।

केन चित्रायां पद्मानि सन्ति तदाह तन्त्रचूडामणौ—

तथैव प्रथितं पद्मं मूलादिपद्मपञ्चकम् ।

कलिकाकाररूपेण डाकिन्याद्यवलम्बितम् ॥

तथैव चित्रयैव पद्मं मूलादिपडिति शेषः । पद्मपञ्चकं स्वाधिष्ठानादि-

पञ्चकं कलिकाकाररूपेण प्रथितमिति सामान्यत उक्त्वा विशेषरूपेणोक्तम् ।

एतेन मूलाधारपद्मं विकसितं एवं समस्तपद्मान्यधोमुखान्येव । तदुक्तं
कौलिकतन्त्रे ताराकल्पे—

सप्तपद्मं मयैवोक्तं सुपुत्राप्रथितं प्रिये ।

अधोवक्त्रादिमान्तञ्च नाख्येयं यस्य कस्यचित् ॥

येन तस्याधिवात्वं तदाह श्रीक्रमे—

तस्याद्यान्तर्गता तिष्ठेत् चित्रास्या योगिवङ्गमा ।

पञ्चयर्षोञ्जला देवि पञ्चभूतप्रकाशिनी ।

पञ्चदेवाः पर्व्वलम्नाः सप्तान्या नाहयो मताः ॥

अन्यत्रापि—

ः ब्रह्मा जनार्दनो रुद्र ईश्वरश्च सदागिवः ।

चित्रास्यनाद्यन्तरस्याः पञ्चभूताधिदेवताः ॥

तथा च मायातन्त्रे—

सुखनाडीवयं ग्रन्थरूढं वच्चाध ईश्वरि ।।

रक्तपर्णी वेदवर्णी मूलाधारोऽप्यवाङ्मुखः ॥ इति ॥

उद्यत् प्रस्फुटितम् ।

तथैव ग्रथितं पद्मं मूलादिपद्मपञ्चकम् ।

कलिकाकाररूपेण डाकिन्याद्यवलम्बितम् ॥

इति वचनात् । पूर्वमेव व्याख्यातं तत् । सुवर्णाभवर्णैरिति । तथाच दक्षिणामूर्त्तौ—

आधारे स्वर्णवर्णोऽस्मिन् वादिसान्तानि संस्मरेत् ।

द्वुतसौवर्णवर्णानि वर्णानि परमेश्वरि ॥ इति ॥

सारसमुच्चये षट्सु पद्मेषु वर्णाः विन्दुयुक्ता उक्ता ग्रन्थगौरवभिया नात्र प्रकटिताः । चतुष्कोणचक्रमिति ।

तथाच मायातन्त्रे—

तत्कर्णिकान्तरे पृथ्वी चतुष्कोणा सुपीतभा ॥ इति ॥

तथा तन्त्रान्तरे—

भूगृहं चतुरस्रं स्यादभ्रविविभूयितम् ॥ इति ॥

धरायाः स्वबीजमिति । तथाच सारदायाम्—

वृत्तं दिवस्तत् षड्विन्दुलाब्धितं मातरिश्वनः ।

त्रिकोणं स्वस्तिकोपेतं वज्रैरहोन्दुसंयुतम् ॥

अभोजमभ्रयो भूमियतुरस्रं सवच्चकम् ।

तत्तद्भूतसमाभानि मण्डलानि विदुर्बुधाः ।

वर्णैः स्वैरङ्घ्रितान्यासन् स्वस्वनामाहतान्यपि ॥

तत्तद्भूतसमवर्णानि मण्डलानि तथा स्वैर्वर्णैः ह य र व ल वर्णैर्युक्तानि ।

तथा स्वस्वनामाहतानि पृथिव्यादीनां स्वस्वनामाहतानीत्यर्थः । एतदनुसारेण सर्वेषु पद्मेषु स्वस्वबीजानि ज्ञेयानि ॥ ५ ॥

चतुर्बाहुः इति । अत्र पद्मे ब्रह्मास्तीत्याह तदद्भुत्यादिना । नवीनार्क-

तुल्यप्रकाशः रक्तवर्णः सृष्टिकारी ब्रह्मा चतुर्बाहुयुक्तः । चतुर्भागवेदी
सुखाम्भोजलक्ष्मीर्यस्य स' तथा ॥ * ॥

अत्र डाकिनी शक्तिरस्ति इत्याह वसेदचेति । तथाच भट्टघृततन्त्रे—
मूलाधारं ब्रह्मस्थानमेतत् सौवर्णाभं डाकिनी देवी तत्रेति । एषा डाकिनी
अनेकसूर्यप्रकाशा । अतिशयरक्ता इत्यर्थः । तन्त्रान्तरे—

रक्तां रक्तत्रिनेतां पशुजनभयकञ्चूलखदाङ्गहस्तां

वामे चैकं दधानां चपकमपि मुधापूरितं चैकवक्त्राम् । इति ।

शुद्धबुद्धेः प्रकाशं वहन्तीत्यन्वयः ॥ * ॥

मध्ये अवान्तरदेवनादिकमभिधाय प्रकृतमाह वच्चाख्येति । वच्चाख्याया
वक्त्रदेशे सामीप्ये सप्तमी अधोभागे इति यावत् ।

मुख्यनाडीत्रयं अन्येरुर्द्ध्वं वच्चाध ईश्वरि ! ।

इति मायातन्त्रात् । कर्णिकामध्यमंस्थं त्रैपुराख्यं त्रिकोणं एतत् काम-
रूपाख्यं त्रिकोणं तत् कामरूपाख्यं कन्दर्पो वङ्गिः समन्तात् भ्रमति ।
नाम प्रकरो जीवेशो वायुश्च निवसति । तथाच मायातन्त्रे—

तत्कर्णिकान्तरे पृथ्वी चतुष्कोणा सुपीतभा ।

तन्मध्ये योनिमध्ये च वङ्गिवायोः समाश्रये ॥ इति ॥

श्रीकामेऽपि—

कर्णिकायां स्थिता योनिः कामाख्या परमेश्वरी ।

अपानाख्यं हि कन्दर्पम् आधारे तत्त्रिकोणके ।

स्वयम्भूनिङ्गं तन्मध्ये पश्चिमाभिमुखं प्रिये ॥

रुद्रयामलेऽपि—

भ्रमद्द्योनिगतं ध्यायेत् कामं बभ्रुकसच्चिभम् ।

ज्वलत्कालान्त्रप्रस्थं तद्विक्तीटिसमप्रभम् ॥

तद्देवाह जीवेश इत्यादिना । बभ्रुकपुष्पसमूहमभिहसन् तदधिकरक्तवर्ण
इति भावः । “बभ्रुकः बभ्रुजीवकः” इत्यमरः । “आधारे तत्त्रिकोणके”
इत्युक्तत्वात् ।

तथा—

मूलाधारे त्रिकोणाख्ये इच्छाज्ञानक्रियामिके ।

मध्येःस्वयम्भूलिङ्गसु कोटिसूर्य्यसमप्रभः ॥

इति गौतमीयात् । तथा—

अधोमुखो लिङ्गरूपी हिमाभो भ्रमणे रतः ॥

इति ॥ * ॥

पुनरपि मायातन्त्राश्चाह तन्मध्ये इति । त्रिकोणमध्ये लिङ्गरूपि स्वयम्भूलिङ्गम् । द्रुतसुवर्णकला इति कोमलः सुवर्णवर्णयोगित्वात् कोमलत्वाच्च तथाभिहितम् । पद्मिमास्यः अधोमुखः । ज्ञानध्यानाभ्यां प्रकाशते यः स तथा । प्रथमकिसलयकाररूपः नूतनपल्लवाङ्कुराकारः भिद्यते इति । तथाच पूर्णचन्द्रादधिकारसप्तमूह इत्यर्थः । त्रिंशं सन्तानं त्रिंशत्समूहं हसतीति त्रिंशत्सन्तानहासी काशीवासीत्यादिविशेषणम् । सरितां ,पावतः चक्रवत् जलानां भ्रमणं तद्रूपप्रकाशो यस्य स तथा । “स्यादावर्त्तोऽन्धसां भ्रमः” इत्यमरः ॥ * ॥

तस्मिन् साईविलयेनावेद्य कुण्डलिनी शक्तिरस्ति इत्याह तस्योर्ध्व इत्यादिना । विसतन्तुसोदरतुल्या सा चासी कला प्रकृतियेति सा तथा । अतः सूक्ष्मा । नवीनचपलामाला तस्या विलासमशोभया सह भास्वदं भास्वदा यस्याः सा तथा । “तडित् सोदामिनी विद्युत् चञ्चला चपलापि च” इत्यमरः । सुप्ता निद्रिता शिवोपरि लसत् साईविलहत्ता प्रकृतिः शरीरं यस्याः सा तथा । सा तु अधोवक्त्रा । यथा श्रीक्रमे—

अधोवक्त्रा स्थिता देवी ऊर्ध्वं पुच्छातिशोभना ।

अत विद्युज्जताकारा कुण्डली परदेवता ॥

परिस्फुरति सर्वात्मा सुप्ता हि भुजगाकृतिः ।

ब्रह्मदारमुखं नित्यं मुखेनापत्य तिष्ठति ॥

येन दारिण्यं गन्तव्यं ब्रह्मदारं मनोमयम् ।

मुखेनाच्छाद्य तद्वारं प्रसुप्ता परमेश्वरी ॥

मस्तुके मणिवद्विद्या स्वयम्भूलिङ्गवेष्टिनी ॥

योगान्तरेऽपि—

मुखेनाच्छाद्य तद्वारं कुण्डलीशक्तिरुच्चला ।

निद्रावशगता देवी प्रसप्तभुजगोपमा ॥

तथा मायातन्त्रेऽपि—

सार्द्धं त्रिवलयानन्दा मन्दिता भास्करप्रभा ॥ इति ॥ * ॥

कूजन्तीति । उल्लिता सतीति शेषः । तथा च तन्त्रान्तरे—

भिक्षीराव्यक्तमधुरा, कूजन्ती सततोत्थिता ॥ इति ॥

कोमलवाक्यैर्व्याचं कूजन्तीत्यर्थः ।

तत् प्राप्य कुण्डलीरूपं प्राणिनां देहमध्यगम् ।

वर्णान्तराविर्भवति गद्यपद्यादिभेदतः ॥

इति सारदोक्तेः तत् चैतन्यम् । श्वासीच्छासविभञ्जनेन वायुना यया जगतां जीवः जीवात्मा हंसः धार्यते ।

विभर्त्ति कुण्डली शक्तिरात्मानं स्वं समाश्रिता ।

हंसः प्राणाययो नित्यं प्राणो नाडीपयाश्रयः ॥

आधारादुत्हतो वायुर्यथावत् सर्वदेहिनाम् ।

देहं प्राप्य स्वनाडीभिः प्रयानं कुरुते वह्निः ।

हादशाङ्गुलमानेन तस्मात् प्राण इतीरितः ॥

भद्राः कुण्डली आत्मानं परमात्मानं विभर्त्ति तदोगिभामिनीत्यर्थः । कीदृशी ? स्वं जीवात्मानम् आश्रिता जीवाधिष्ठाना सतीत्यर्थः । हंसः प्राणाययः प्राणवायुसमाश्रयः प्राणः नाडीपयाश्रयः । कथं प्राणस्य नाडीपयाश्रयत्वम् ? इत्यत आह आधारेति । प्रयानं कुरुते इति प्राणः इति प्राणपटव्युत्पत्तिरपि दर्शितेत्वन्तोनाहुः ।

दक्षिणामूर्त्तिं तु—

उच्छ्रासे चैव निश्रासे हंस इत्यक्षरद्वयम् ।

तस्मात् प्राणस्य हंसाख्य आत्माकारेण संस्थितः ॥

पट्गतान्यधिकान्यत्र सहस्राण्येकविंशतिः ।

अहोरात्रं चरेद्वायुः स जपो मोक्षदायकः ॥

अन्यत्रापि—

सःकारेण बहिर्याति हंकारेण विभेत् पुनः ॥ इति ॥

प्रौहामदीप्तयेणौ ॥ * ॥

तस्याः कुण्डलिन्या मध्ये परमा नाम्नी शक्तिरुच्यते तन्मध्ये इत्यादिना ।
परमा चकृष्टा परापरा नाम्ना अतिसुक्ष्मा ।

तथाच भट्टधृततन्त्रे—

सूक्ष्मा कुण्डलिनीमध्ये ज्योतिर्भाया परा मता । इति ।

सा एव परमात्मस्वरूपा । तथा च श्रुतिः—

तस्याः शिखाया मध्ये तु परमा सा व्यवस्थिता । इति ।

नित्या धंसप्रागभावरहिता । आनन्दपरम्परा आनन्दसमूहयुक्ता । अति-
धपलायमाना विद्युत्प्रता इव लसत् दीधितिर्दीप्तिर्यस्याः सा तथा । यस्याः
कलायाः प्रभया ब्रह्माण्डादिकटाहान्तं जगत् शरीरं भासते सा विजयते ।
नित्यज्ञानस्य उदयो यस्यां सा । काव्यवन्मैर्वाक्यैः हृदयस्तीन् सेवते गौरवे
बहुवचनम् ॥ * ॥

स्त्राधिष्ठानाख्यपद्ममाह सिन्दूरेत्यादिना । अद्भ्युदयैः पट्पत्रैः विद्युत्-
प्रकारेर्वाद्यैः पुरन्दरान्तैर्वादिनान्तैः सविन्दुकं परिहृतं पद्मम् । तथा च
भायातन्त्रे—

तद्गूर्हे तु महेशानि स्त्राधिष्ठानमृतुच्छदम् ।

रक्तवर्णे कर्णिकायामधमहेंद्रुसयुतम् ।

मण्डलं वारुणं देवि तद्गूर्हे मणिपूरकम् ॥ इति ॥

दक्षिणामूर्त्तौ—

स्त्राधिष्ठाने विद्वमाभे वादिनास्तानि संस्मरेत् ।

विद्युत्सुञ्जसमाभानि विद्युद्भासितमस्तके ॥ इत्यादि ॥

सारदायां विशदप्रकाशं शक्तवर्णं तत्तद्भूतसमाभानीति प्रागुक्तम् ।

अम्भोजं पङ्कटं लपद्मं चन्द्रयुतम् ।

वं बीजं मकराधिरुदं स्वाधिष्ठानं विष्णुगिर्हं प्रदिष्टम् ।

बालाकर्माभं राकिणी देवताम् ॥

इति वचनात् ॥ * ॥

तस्याङ्गे इत्यादि । नीलद्युतिरूपी मनोज्ञश्रियं श्रीभाम् आदधानः ।

गौतमीये—

स्वशब्देन परं लिङ्गं स्वाधिष्ठानं ततो विदुः ।

नीलाम्बुजो देवसदृशकमनीयता श्रीभा यस्याः सा ! नानायुधेति । तदुक्तं
तन्वान्तरे—

श्यामां शूलाञ्जहस्तां डमरुकसहितां नीलपट्टं वहन्तीम्

देवीं रक्तविनेत्रां हितयदलसहस्रदन्तप्रभाभिः । इति ।

स मोहाद्भुतान्धकारसमूहे भानुतुल्यः तत्राशको भवतीति । सुधति
अष्टहस्तुल्यकाव्यसमूहसम्पत्तिं भजन्ते । अत्र पश्यन्ती शक्तिरस्ति प्रमाणं
विशुद्धपद्मव्याख्याने लिखियते ॥ * ॥

मणिपूरपद्ममाह तस्योङ्गे इत्यादिना ।

मणिवद्विन्नं तत् पद्मं मणिपूरं तथोच्यते ।

नीलवर्णे नीलवर्णडादिफान्तवर्णैर्युक्ते । तथा च दक्षिणामूर्त्तौ—
सुनीले मणिपूरके डफान्तानि महानीलप्रभानि परिचिन्तयेत् । वज्रेश्मण्डलं
बीजं चाह वैश्यानरस्येत्यादिना । वैश्यानरस्य वज्रेश्मण्डलं रक्तवर्णे त्रिकोणं
तदाह्ये त्रिभिः स्वस्तिकैर्हकाराकारैर्युक्तम् । भायातन्त्रे—

दशपत्रं पयोजातं कर्णिकायां महेश्वरि ।

वाङ्मयं मण्डलं रक्तं त्रिकोणं स्वस्तिकान्वितम् ॥

स्वबीजं रेफः । “वर्णैः स्वै रञ्जितान्यासन्” इति प्रागुक्तेः प्रातःसूर्यमस-
रक्तवर्णम् । मणिपूरन्तु नीलं रुद्रस्यानं लाकिनी देवतात्वेति वचनात् ।
तामाह रुद्रमूर्त्तिरित्यादिना । शुद्धसिन्दूररागः अतिशयरक्तवर्णः । वेद-
बाह्वज्वलाङ्गीत्यादि ।

तदुक्तं तन्त्रे—

कृष्णां देवीं त्रिवक्त्रां त्रिनयनसहितां कुञ्जिनीमुखरूपां

वचं शक्तिं सदण्डामभयवरकरां दक्षवामे दधानाम् । इत्यादि ।

ज्ञानेति । ज्ञानसमूहेन सह लक्ष्मीस्ताम् ॥ ❀ ॥

अनाहतपद्ममाह तस्योङ्घ्रं इत्यादि । बन्धूकपुष्पकान्तिस्वरूपरक्तवर्णं

कादिठान्तैः द्वादशवर्णैः सिन्दूरवर्णैः युक्तम् । तथाच दक्षिणामूर्त्तौ—

पिङ्गवर्णे महावक्त्रिकलिकामानि संस्मरेत् ।

कादिठान्तानि वर्णानि चतुर्थेऽनाहते प्रिये ॥

तन्मध्ये पट्कोणपद्मं वायुमण्डलम् । तथाच मायातन्त्रे—

अनाहतं द्वादशारं रक्ताभं हृदि सुव्रते ।

तन्मध्ये पावनं पद्मं पट्कोणं धूम्रवर्णकम् ॥ ❀ ॥

वायुबीजमाह तन्मध्ये इत्यादिना । पवनाक्षरं यं । प्रमाणं आधारपद्म-

न्यास्याने उक्तम् । धूसरं ईषत् पाण्डुरम् । हस्तचतुष्टययुक्तं कृष्णसाराधिरुद्धम् ।

रक्तमनाहतम्रीश्वरगेहन्तु काकिन्यपीहोक्ता इति वचनात् । तदेवाह तन्मध्ये

करुणानिधानमित्यादिना । ईश्वराभिधं ईश्वरनामानम् । हंसाभं सूर्यप्रभम् ।

अभयवरदपाणिद्वययुक्तम् । तत्र काकिनी नवतडिपीता गौरवर्णा । त्रिनेत्रा ।

पायकपालवराभयान् चतुर्भिर्भुजैः विभ्रती । कङ्काल इति अस्थिमालाधरा ।

“स्यात् शरीरास्थिकङ्कालः” इत्यमरः । तथाच तन्त्रे—

काकिनीं मेघसंस्थाम्

पायं शूलं कपालं डमरुमपि करैर्धारिणीं पीतवर्णां

दध्यन्ते सक्तचित्तां स्ववयसममितां वारुणीमत्तचित्ताम् ।

शूलडमरुस्थाने वराभयं तथा अस्थिमाला तन्वान्तरे उक्तम् ।

वाणलिङ्गं तु तन्मध्येऽधोमुखे शक्तिके इति ।

त्रिस्तिकोणयुक्ते इति क्रमात् । तथा—

तन्मध्ये वाणलिङ्गं सूर्यायुतसमप्रभम् ।

शब्दब्रह्ममयः शब्दो न हेतुस्तदहेतुकः ३

अनाहताख्यं तत्पद्मं पुरुषाधिष्ठितं परम् ॥

पुरुषेण जीवात्मना इति गीतमीयाच्च । त्रिकोणं वाणलिङ्गं जीवात्मान-
श्चाह एतन्नोरजे इत्यादिना । कनकं वन्धुकपुष्पसदृशं वन्धुकः पुष्यविशेषः
तद्वदङ्गरागोज्ज्वलः ।

हेमवन्धुककुसुमशरच्चन्द्रनिभानि च ।

इति योगिन्येकवाक्यत्वात् । स्वयम्भूवाणलिङ्गेतरलिङ्गविशेषणंः हेमादि ।
मौलौ मस्तके सूक्ष्मविभेदयुक्तो विवरयुक्तो मणिरिव दीप्तचिह्नालयः । शर्वस्य
देवस्य पीठालयं निर्वातदीपशिखाकारहंसेन जीवात्मना गोभितम् । भाया-
तन्वेऽपि—“आत्मा तत्र प्रदीपाभः” इति । भानोरित्यस्य मण्डलपदेनैकदेशेन
महान्वयः । तेन मण्डलमण्डितं अन्तरं मध्यं यस्य स चासौ लम्किञ्चल्लयेति
स तथा । तस्य शोभाधरम् । “किञ्चल्लकः केशरोऽस्त्रियाम्” इत्यमरः ॥ * ॥

विशुद्धपद्ममाह विशुद्धाख्यमिति । हेमच्छायायुक्तस्योपरिलसितशरीरस्य
चतुर्भिर्भुजैः पागाङ्कुशादिलभितैः गोभितशरीरस्य दीप्तवृद्धेः उद्दीप्तज्ञानस्य ।
हिमाभः शुक्लः सदाशिव इत्याख्यायुक्तः सिद्धः प्रसिद्धः ।

: तथा तन्वान्तरेऽपि—

सदाशिवस्यानमिदं विशुद्धं शाकिन्यथद्यापि च धूमवर्णा ।

सुधासिन्धोः शुद्धा शुक्ला । तथाच तन्वान्तरे—

देवीं ज्योतिःस्वरूपां त्रिनयनविलसत्पञ्चवक्त्रां सुदंष्ट्रीं

हस्ताभोजेषु चापं शूलमपि दधतीं पुस्तकं ज्ञानमुद्राम् । इति ।

पुस्तकज्ञानमुद्रामिति शरं पागम् इति तन्वान्तरे उक्तम् । सुधाशोषन्द्रस्य
मण्डलम् । तथाच स्वच्छन्दसंग्रहे—

अमृताद्यास्तायाकाशं चन्द्रविन्दुं तद्दूर्ध्वतः ।

कण्ठोर्ध्वं परमेष्ठानि लम्बिका चतुरङ्गुली ॥

मतिशीलस्य ज्ञानशीलयुक्तस्य शुद्धेन्द्रियस्य जनस्य महामोक्षद्वारसम्पत्ति
दधत् मण्डलमित्यर्थः । स जीवी विपदां अन्धकारस्वरूपाणां ध्वंससूर्य-
प्रकाशः । अत्र वैश्वरीःशक्तिरस्ति ।

तथाच भद्रधृततन्त्रे—

सूक्ष्मा कुण्डलिनीमध्ये ज्योतिर्मात्रा परा मतो ।
 अथोत्रविषयात् तस्मात् किञ्चिदेवोर्हृगामिनी ॥
 स्वयंप्रकाशा पश्यन्ती सुपुञ्जानाभिमायिता ।
 सैव हृत्पद्मं प्राप्य मध्यमा नादरूपिणी ॥
 ततः संकल्पमात्रा स्यादविभक्तोर्हृगामिनी ।
 सैवोरुकरुहतालुस्या शिरोघ्राणवदाश्रिता ॥
 जिह्वामूलोष्ठनिह्युता कृतवर्णपरिग्रहा ।
 शब्दप्रपञ्चजननी श्रोत्रयाद्या तु वैखरी ॥ ३ ॥

आज्ञाचक्रमाह आञ्जानामेत्यादिना । गीतमीये—“आज्ञासंक्रमणं तत्र
 गुरोराज्ञेति कीर्तितम् ।” चन्द्रतुल्यक्लेदजनकं ध्यानस्थानं प्रकाशस्वरूपम् ।
 हृत्ताभ्यां विशुद्धाभ्यां कलाभ्याम् अक्षराभ्यां युक्तं द्विपदम् अतीवशुभ्रम् ।
 मायातन्त्रेऽपि—“आज्ञाख्यं द्विदलं शुभ्रम्” इति ।

दक्षिणामूर्त्तावपि—

आज्ञायां विद्युदाभायां शुभ्री हृत्तौ विचिन्तयेत् ।

हाकिनीति । तन्त्रान्तरेऽपि—

‘आज्ञापुरं शारदचन्द्रशुभ्रं हाकिन्यथोक्ता शिवगीहमेतत् ।

विद्या पुस्तकम् । मुद्रा घ्रानमुद्रा अद्भुततर्जनीमिलिता । तन्त्रे—

आज्ञास्यां शुक्लवर्णां डमरुकसहितामक्षसूत्रं कपालं

विद्यां मुद्रां दधानां त्रिनयनविलसदुक्तपट्कोणयुक्ताम् । इति ।

सूक्ष्मश्च तत्रकाशस्वरूपश्चेति तत् तथा ।

मायातन्त्रेऽपि—

आज्ञाख्यं द्विदलं शुभ्रं कर्णिकायां मनोलयम् । इति ।

‘सिद्धं नित्यं सिद्धशब्दो नित्यार्थः इति वैयाकरणाः । इतरशिवपदं ई.कालं
 तरति इति इतरं शिवस्य परशिवस्य पदं इतरश्च तत् शिवपदश्चेति तत् ।

लिङ्गचिह्नेन लिङ्गाकारेण प्रकाशो यस्य तत् । विद्युन्मात्रेव प्रकाशो
यस्य तत् । योगिनीहृदये—

इतरस्य पुनस्तथा शरच्चन्द्रनिभं सदा । इति ।

आनन्दलहरीयामपि—

तवाज्ञाचक्रस्य तपनशक्तिकोटियुतिधरं

परं शम्भुं वन्दे परिमलितपार्श्वं परचिता ।

तारापीठान्यासाधिकारतन्त्रे—

ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च ईश्वरश्च सदाशिवः ।

ततः परशिवो देवि पट् शिवाः परिकीर्त्तिताः ॥

मूलाधारादिविशुद्धपद्मेषु पञ्चशिवन्यासमभिधाय—

आज्ञाचक्रे च देवेशि हृत्तवर्णसमन्वितम् ।

परं शिवं ब्रह्मरूपं हाकिनीसहितं न्यसेत् ॥ इत्युक्तम् ॥

स च सङ्ख्यारनिर्गुणपरशिवस्यांशस्वरूपी अपरः शिवो ज्ञेयः । अतएव
ब्रह्मशिवत्वात् ब्रह्मस्वरूपमित्युक्तम् । न तु ब्रह्म इत्युक्तम् । परमकुलपदम्
एतत् पर्यन्तं परमकुलपदमित्युपसंहारेणोक्तम् ।

तथाच श्रीमते—

तत्रैतद्दक्षिणं पट्कमाज्ञापूर्वं कुलोद्भवम् । इति ।

आनन्दलहरीयामपि—

महीं मूलाधारे कमपि मणिपूरे हुतवहं

स्थितं स्वाधिष्ठाने हृदि मरुतमाकाशसुपरि ।

मनोऽपि मूमध्ये सकलमपि भित्त्वा कुलपथं

सहस्रारे पद्मे सह रहसि पत्या विहरसि ॥

अत्र कं जलं स्वाधिष्ठाने मणिपूरे हुतवहमिति व्यत्ययेनान्वयः । ब्रह्म-
स्त्वेति ब्रह्मसूत्रस्य ब्रह्मनाद्याः प्रबोधो यस्मात् तत् । वेदानामादिवीजं
प्रणवः तदत्र चिन्तयेत् । विलक्षितपरमोऽपूर्वसिद्धप्रसिद्धो यस्य सः ।
अतान्तरात्मा अस्तीत्याह शुद्धबुद्धेत्यादिना । शुद्धबुद्धः शुद्धस्वभावः स चासी

अन्तरात्मा चेति सः । प्रदीपस्येव आसा दीप्तिर्यस्य ज्योतिषः एषभूत
ज्योतिःप्रणवाभ्यां विरचितौ स्वरूपवर्णौ यस्य स वर्णग्रहः ।

शोकनेऽपि—

भ्रूमध्ये अन्तरात्मानमरूपं सर्वकारणम् ।

ॐकारज्योतीरूपन्तु प्रदीपाभं जगन्मयम् ॥

अतएव प्रकारशः ज्योतिःस्वरूपः । तदूर्ध्वं पूर्वोक्तान्तरात्कोर्ध्वं अर्धचन्द्रः
चन्द्रार्धं विन्दुरूपी मकारः तदुपरिनाद इति ध्यत्ययेनान्वयः । एवं नाद-
प्राग्बोधिनी लिखित्यमाणयोगिनीहृदयात् प्रिया । असी नादः अतीव शुक्ल
इत्याह वनेत्यादिना । वनं जलं तद्वत् धवलवर्णः यस्य पीयूषाभारयन्तः तत्-
समूहहासी तदधिकशुक्ल इति भावः ।

योगिनीहृदयेऽपि—

इन्द्री तदूर्ध्वं बोधिन्यां नादे नादान्त एव च । इति ।

इन्द्री विन्द्री तदूर्ध्वं अर्धचन्द्रे ।

स्वचन्द्रसंघर्षेऽपि—

तत्र विन्दोर्यथा विश्वावरणे स तदूर्ध्वतः ।

सूर्यकीटिप्रतीकाशम् अतिह्रस्वं मङ्गदगुणम् ॥

तन्मध्ये दशकोटीनां संख्या योजनपञ्चकम् ।

तत्कर्णिकायामासीनः शान्त्यतीतेश्वरः प्रभुः ॥

पञ्चवक्त्रो दशभुजो विद्युत्पुञ्जनिभाकृतिः ।

निवृत्तिय प्रतिष्ठा च विद्या शान्तिरनुकमात् ॥

परिवार्यं स्थिताधिष्ठाः शान्त्यतीतेश्वरस्य च ।

यामभागे समासीना शान्त्यतीता मनोसनी ॥

पञ्चवक्त्रधराः सर्व्वं दशवाह्निन्दुभूषणाः ।

विन्दुतत्त्वं समाख्यातं कोटाब्दुदशतैर्धुतम् ॥

अर्धचन्द्रं तदूर्ध्वं बोधिनी तस्य चोपरि ।

ज्योत्स्ना ज्योत्स्नावती कान्तिः सुप्रभा विमलापि च ॥

अर्धचन्द्रोत्थिता ह्येताः कलाः पञ्च प्रकीर्तिताः ।

बन्धनी बोधिनी, बोधा ज्ञानबोधा तमोपहा ॥

निबोधिताः कलाः पञ्च कण्ठिताः सुरसुन्दरि ।

ब्रह्मादिपरमेयानां परप्राप्तिनिबोधनात् ।

निबोधिकेति सा प्रोक्ता तस्या भेदाद्वरानने ॥

बोधिन्यास्यं यदुक्तं ते भादस्यस्योपरिस्थितः ।

पद्मकिञ्चल्कसङ्काशः कीटिसूर्यसमप्रमः ॥

पुरैः परिहतोऽसंख्यैर्मध्ये पञ्चकलाहतः ।

इन्धिका दीपिका चैव रेतिका मोचिका तथा ॥

ऊर्ध्वगा मध्यगा त्रासा पञ्चमी परमा कला ।

चन्द्रकीटिसमप्रख्यं तन्मध्येऽर्जुदयोजनम् ॥

पद्ममध्ये समासीनमूर्ध्वगामिनमीश्वरम् ।

चन्द्रायुतप्रतीकायं पञ्चवक्त्रं त्रिसोचनम् ॥

ऐन्दवाद्यैराहतं च शूलपाणिं जटाधरम् ।

तस्योत्पलङ्गतमूर्ध्वगामिनीं परमां कलाम् ॥

ध्यायेदिति शेषः । निरालम्बामिति तद्विषयमाप्तात् । टीकाकारधृततन्त्रे—

त्वजित् शैथिल्यमङ्गानां नामाये रोपयेहशी ।

सुख विहणुयात् किञ्चित् दत्तैर्हन्तान् न भंस्यशैत् ॥

रसनामन्तरा कुर्यादनङ्गे धारयेन्ननः ।

इयं सा परमा सुद्रा निरालम्बेति पञ्चमी ॥

इह स्थाने एवं सुद्रां वद्धा मदाभ्यासात् धृतपवनत् पवनसुहदां वङ्गीनां कलाः पश्यति । तदनन्तरं तन्मध्येऽन्तःप्रविलसितरूपान् ज्वलद्दीपाकारान् पश्यति । पश्चात् नवीनसूर्यप्रकाशाकारं गगनभूमध्यमिलितं पश्यति । इह स्थाने भगवान् साक्षात्कारविषयो भवति ।

ननु सर्व्वव्यापित्वात् अपरिच्छिन्नस्य ईश्वरस्य कथं परिच्छिन्तस्थाने अभिव्यक्तिरित्यत आह राहुरिति । यथा अश्वरगतौ राहुर्न दृश्यते किन्तु

शशिसूर्ययोश्चण्डलमेव दृश्यते तयायं चिदात्मा एवभूतकर्मविशेषकरणात्
अत्रैव साक्षाद्भवति । प्राणनिधने मरणकाले इह स्थाने प्राणान् वायून् ऊर्ध्व-
गामिन्या नाद्या समारोप्य वेदान्तविदितं “नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म” इति
श्रुतिविदितं परं नित्यं देवमित्यादिविशेषितं पुरुषं प्रविशति ।

तथा गीतायामपि—

प्रयाणकाले मनसाचलेन भक्त्या युक्तो योगवलेन चैव ।

भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेश्य सम्यक् स ते परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥

इति ॥ * ॥

लयस्थानं वायोरिति । तदुपरि पूर्वोक्तनादोपरि चकारात् नादस्यापि
लयस्थानम् । यत्र वायुर्नादश्च अथैर्न जगदधरीकृत्य ब्रह्मरन्ध्रस्यादिस्थाने प्रलीयते
तत् वायोर्नादस्यापि लयस्थानं नादान्तमिति यावत् । अत्र अर्धनारीश्वरो-
ऽस्तीत्याह महानन्दमित्यादिना । महान् आनन्दो यत्र तं महानन्दस्वरूपम् ।
शिवार्धं शिवाया अर्धं शिवस्याकारम् अर्धनारीश्वरमित्यर्थः ।

तथा च श्रीक्रमे—

चेतसा र्संप्रपश्यन्ति नादान्ते वृषभध्वजम् ।

तमर्द्धदेहं वरदं कारणत्रयमांतरम् ।

पुटद्वयविनिष्क्रान्तो वायुर्यत्र प्रलीयते ॥

स्वच्छन्दसंगहेऽपि—

हलाकारस्तु नादान्ते भित्त्वा सर्वमिदं जगत् ।

अधःशक्त्या विनिर्भेद्य ऊर्ध्वशक्त्यवसानकम् ॥

नाद्या ब्रह्मधिले लीनस्वव्यक्तो ध्वनिलक्षणः ।

अतो ब्रह्मविलं ज्ञेयं रुद्रकोट्यर्बुदेर्युतम् ॥

तत्र ब्रह्मशिवो ज्ञेयः शशाङ्कशतसन्निभः ।

दशवाहुस्तिनेत्रश्च पञ्चवक्त्रेन्दुशेखरः ॥

ब्रह्माणी त्वपरा शक्तिः ब्रह्मणोक्तब्रह्मगामिनी ।

द्वारं सम्प्रोक्तमार्गस्य रोधयित्वा व्यवस्थिता ॥

हलाकारो लाङ्गलसदृशः ।

देवीस्थानं सहस्रारं प्रविशेदकुलं प्रिये ।

इति श्रीकामादकुलाख्यसहस्रारपद्ममाह तदूर्ध्वं इत्यादिना । शङ्खिन्या
नाद्याः शिखरे अग्रे शून्यदेशे चित्रिण्या मरुदण्डस्य च शून्यदेशे तेन सहस्रारं
न मरुदण्डस्य मध्ये न चित्रिण्या अथितम् ।

मायातन्त्रेऽपि—

मूलादिपट्टसरोजातं चित्रिणीअथितं प्रिये ।

निङ्गाधोर्ध्वनाभिवचःकण्ठभ्रूमध्यदेशजम् ॥

अतएव स्वच्छन्दसंयहे—

हादगार्णं ललाटोर्ध्वं रूपेणार्हावमानकम् ।

ह्रद्गुलीर्ध्वशिरोदेशं परं ध्योम प्रकीर्तितम् ॥

श्रीक्रमे—

आसव्यकर्णात् देवेगि शङ्खिनी च शिरोपरि ।

हलाद्यनन्तरम् ।

शङ्खिनीनालं संप्राप्य चास्त्रिशून्यं विभक्तिं यः ।

अमृतं यत् विकूटस्थं परमानन्दलक्षणम् ॥

सहस्रारं महापद्मं रक्तकिञ्चल्कगोमितम् ।

दृढहेमाश्रुजं जातधारपातप्रवर्षणम् ॥

विसर्गाधः पद्ममिति सर्गः शक्तिर्निशाकरः ॥ इति ॥

नारदोक्तेन विसर्गस्य सहस्रारपद्मधारिण्या ऊर्ध्वस्थितायाः शक्तेरधः-
पद्मम् । निर्वर्णपद्मत्वामपि—

कुलरूपं भवेत् शक्तिः विसर्गमण्डलं प्रिये ।

सहस्रारं महापद्मं रक्तकिञ्चल्कगोमितम् ॥

सारसमुच्चयेऽपि “सहस्रारपद्मं विसर्गादधस्तात्” । पूर्णपूर्णेन्दुशुभ्रं
पूर्णं पीयूषपूर्णं तच्च पूर्णेन्दुशुभ्रञ्चेति तत् । धालस्यैरग्रिमिसमकेसरसमृद्धौ
यस्य तत् । पद्मन्तु शक्तवर्णम् ।

यथा मायातत्त्वे—

महाशून्ये स्रष्टारं निशकरघोदरम् ।

अधोवक्रं कर्णिकायाः चन्द्रोच्चं शक्तिरूपिणी ॥

ललाटाघोरकाराद्यैः समस्तमाष्टकाक्षरैः युक्तम् । तन्मध्ये पूर्णचन्द्रः विग्रह-
सन्तानं हसतीति सिन्धुसक्तानद्याधी । तस्यान्तश्चन्द्रमण्डलस्य मध्ये त्रिकोणं
तच्च अकथादिविरेखात्मकं तद्विकोणे हलक्षवर्णप्रथमम् । तदन्तर्गतिकोणमापी
शून्यं परलिङ्गं परलिङ्गस्य तेजोवर्णत्वात् शून्यं शून्याकारमिति यावत् ।

तथाच गीतमीये—

स्रष्टारं हिमनिमी सर्ववर्णविभूषितम् ।

अकथादिविरेखासु हलक्षवर्णप्रथमम् ।

तन्मध्ये परविन्दुश्च स्रष्टिस्थितिसयामकम् ॥

योगिनीहृदये—

सूक्ष्मरूपं समन्तात्तु घृतं परमलिङ्गकम् ।

विन्दुरूपं परानन्दकान्तं नित्यं पदोदितम् ॥

व्याख्यातश्च अमृतानन्दस्वामिना यथा परलिङ्गस्य त्रिकोणैः सादृश्यवर्णो
हंसः अतः सूक्ष्मरूपम् अतएव विन्दुरूपं नित्यं च सादृश्यात्सादृश्यविनाश-
रहितम् । पदात् पदं भाव्य उदितं प्रकाशितम् । तद्विनाश परमाभास-
सन्तानरागेः परं कान्तं सूक्ष्ममिति । त्रिकोणमन्तकलाशब्दरूपम् । “नित्यं
विज्ञानमानन्दं ब्रह्म” इति श्रुतिर्बोधितो यः परमिन्द्रः स त्रिकोणं शून्या परम-
मिवाख्यः समुणः त्रिवः प्रकाशाका अत्र परविन्दुश्चैव त्रिवर्णस्य इत्याह इह
स्थाने इत्यादिना । परमिन्द्रमाख्यातमिन्द्रमिन्द्रं यस्य सः ।

तदुक्तं स्रष्टेगपदव्याम्—

अकारः सर्ववर्णोपि प्रकाशः परमः त्रिवः ।

हकारो नित्यकला प्रीतो विमर्षोप्यः प्रकीर्णितः ।

अनयोः सादृश्यं यत् परमिन्द्रं सादृशं श्रुतम् ॥

तत्र अमृतानन्दस्वामिनः स इति ब्रह्मशून्या अकारवर्णः परमिन्द्रः

तस्यांशित्वेन परमशिवोऽप्यकारवाच्यः प्रकाशरूपब्रह्मांशित्वात् । विमर्षाख्यः
विमर्षिणी सशक्तिरित्यन्तेनाहुः “मर्षात्मा पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भाव्यम्”
इति श्रुतेः । रसो द्रव्यविशेषः पर इति प्रसिद्धस्तस्य विसरः समूहस्तद-
वन्धितः शुक्लः । “सन्दोहविसरत्रजाः” इत्यमरः । अज्ञानमोहान्धस्य हंसः
सूर्यः सुधाधारासारं अतितरां विमुञ्चन् यतः स्वात्मज्ञानं स्वस्य शिवाभेदज्ञानं
दिशति । भगवान् ऐश्वर्यादियुक्तः स परमशिवः परमहंस इत्याह समाप्तो
इत्यादिना । सकलसुखसमूहस्य लहरी तरङ्गः तस्य परीवाहः । “जलो-
च्छ्वासाः परीवाहाः” इत्यमरः । परम इति नाम्ना समुचितः परमहंस इत्यर्थः ।
स च मायावच्छिन्नः । तथाच तन्त्रान्तरे—

सरोरुहमधोमुखं प्रविलसत् सहस्रच्छदं

क्रमादरुणकेशरप्रकरभास्वरनिर्मलम् ।

तदन्तरपि चिन्तयेदन्तरोचिषी मण्डले

पुराणपुरुषं परं परिगतं महाभायया ॥ इति ॥

मायोपाधिविनिर्मुक्तं शुद्धमित्यभिधीयते ।

मायामख्यन्तद्येशी जीवोऽविद्यावशस्तथा ॥

इति वेदान्तोक्तेः । शिव इत्यादि स्पष्टम् । परमपुरुषमिति भारते—

अव्यक्तं मन इत्याह शरीरं परमुच्यते ।

अव्यक्तके पुरे शैते पुरुषस्तेन चोच्यते ॥

खगतिः खेचरः स्यात् । यदा खे ब्रह्मणि गतिः स्यात् । “खं ब्रह्म” इत्या-
द्युपनिषत् । ऊर्ध्वशक्तिरूपां कलामाह तत्रास्ते इत्यादिना । प्रातःसूर्य-
तुल्या चन्द्रस्य षोडशकला समानाम्नीति यावत् ।

अमा षोडशभागेन देवि प्रीक्ता महाकला ।

संस्थिता परमा माया देहिनां देहधारिणी ॥

इति वचनात् । सूक्ष्मत्वात् शतधाविभक्तमृणालतन्तुभागेकरूपा क्षयो-
दयरहितत्वान्नित्या अधोमुखी सृष्ट्युत्पत्ती । पूर्णानन्दसमूहो यस्याम् । या
अभिगमत्पीयूषधारा तस्या धरा ।

स्वच्छन्दसंग्रहे—

ब्रह्माणी त्वपराशक्तिः ब्रह्मणोत्सङ्गामिनी ।
 द्वारं सुमोक्षमार्गस्य रोधयित्वा व्यवस्थिता ॥
 तां भित्त्वा तु वरारोहे ऊर्ध्वशक्तिं परां शिवाम् ।
 शक्तितत्त्वात्मिकां देवीं प्रसुप्तभुजगाकृतिम् ॥
 शक्तितत्त्वं समाख्यातं भुवनैराश्रितं महत् ।
 शक्तिं तत्त्वात्मिकामूर्ध्वशक्तेरुपरि संस्थिताम् ॥

योगिनीहृदयेऽपि—

शक्तौ पुनर्व्यापिकायां स मनोन्मनीगोचरे ॥ इति ॥

व्यापिनीतत्त्वं शक्तितत्त्वस्वरूपमाह निर्व्याणाय इत्यादिना । सूक्ष्मत्वात्
 सहस्रधाविभजितस्य केशभागस्यैकभागतुल्या चर्चचन्द्रवत् कुटिला सर्वार्क-
 तुल्यप्रभा हादशादित्यप्रभा । परात् षोडश्याः कलायाः परतः । तदन्तर्गता
 चन्द्रमण्डलान्तर्गता न तु षोडश्याः कलायाः अन्तर्गता । यथा सारसमुच्ये
 षोडशीं कलामभिप्रेत्य —

एतस्याः परतः स्थिता भगवती भूताधिदेवाधिपा
 निर्व्याणायकलार्चचन्द्रकुटिला सा षोडशान्तर्गता ।
 वालाग्रस्य सहस्रधा विगलितस्यैकेन भागेन या
 सूक्ष्मत्वात् सदृशी त्रिलोकजननी या हादशार्कप्रभा ॥ इति ॥

स्वच्छन्दसंग्रहे—

षोडशान्तमिति ख्यातं ध्योमस्यानेन्दुमण्डलम् ॥ इति ॥

तत्रैव—

आधारं भावनानाञ्च प्रवक्ष्यामि ममासतः ।
 सूक्ष्मा चैव सुसूक्ष्मा च तथाचैव मृतामृता ॥
 चतुर्दिक्षु स्थितास्तासां मध्यस्था व्यापिनी मृता ।
 पञ्चवक्त्रा त्रिनेत्रा च सतेजास्या च पञ्चमी ॥ इति ॥
 समनापदमाह एतस्या इत्यादिना । परं उत्तरकान्तं मातीति परमा

ध्वंसरहिता नित्येत्यर्थः । सूक्ष्मत्वात् केशाग्रस्य कोटिभागैकभागरूपा अतः प्रतिगुह्या । निरवधि विलसन्ती या अमृतधारा तस्या धरा । मुनिमनसि लसिततत्त्वबोधं शिवाभेदज्ञानं वहन्ती ।

इदन्ते तु तयोरैक्यमिति विद्या निगद्यते ॥

इति परापञ्चशिकावचनात् ब्रह्मणोऽतिनेकत्वेन तथोक्तम् । तथा—

समनान्तर्व्यरारोहे पाशजालमनन्तकम् ।

इति वचनात् अत्रापि पाशजालम् । एतस्या निर्वाणकलायाः मध्यदेशे इति सामीप्ये सममी । तथाच मध्यदेशसमीपे किञ्चिदुपरीत्यर्थः ।

तथाच स्वच्छन्दसंग्रहे—

चिदानन्दस्वरूपा तु परा शक्तिस्तदूर्ध्वतः ।

समना नाम सा शक्तिः सर्वकारणकारणम् ॥

सर्वान्तानि विभर्त्सीयं शिवेन समधिष्ठिता ।

अत्र रुद्रः स भवने शिवः परमकारणम् ।

शिवः सर्वस्य कर्त्तव्यं शक्तिः कारणमुच्यते ॥

उम्बनीपदमाह तस्या मध्यान्तराले इत्यादिना । तस्याः समनायाः मध्यान्तराले अत्र सामीप्ये सममी । शिवपदं शिवतनुप्राप्तिस्थानम् उम्बनीति यावत् ।

स्वच्छन्दसंग्रहे—

शिवतनुं समाख्यातं तदूर्ध्वं शक्तितनुतः । इति ।

तथा तत्रैव—

शिवशक्तिद्वयञ्चैव शिवतनुं प्रकीर्तितम् ।

सूक्ष्मार्थशक्त्यवच्छिन्नं शिवतनुमित्यर्थः ।

तथाच तत्रैव—

यावत् सा समना शक्तिस्तदूर्ध्वं उम्बनी स्मृता ।

नात्र कालकलाभानं न तनुं न च देवताः ॥

अनिर्वाणं परं शुद्धं रुद्रवक्तुं तदुच्यते ।

शिवशक्तिरिति ख्याता निर्बिकल्पा भिरञ्जना ॥

तत्त्वातीतं वरारोहे—

इत्यादि षष्ठे लिखिष्यते । मनःसहितत्वात् समना । “यतो वाचो निवर्त्तन्ते
अप्राप्य मनसा सह” इति श्रुत्या मनोऽतीतत्वान्मना इत्यस्यतानन्दस्वामिनः ।

शक्तिमध्यगतो नादः समनान्तं प्रसर्पति ॥

इति स्वच्छन्दसंग्रहात् नात्र कालकलांशस्य भानम् । परमकुलपदमिति
परं उन्नय्याः परं अकुलपदम् अकुलाख्यपरशिवात्मकपदं विश्वस्य विद्याम-
स्यानत्वात् । पदमिति अमलं सत्त्वादिविगुणयुक्तम् । शास्त्रतं नित्यम् ।
योगेन प्राप्तं नित्यानन्दमभिधानं यस्य तत् । “नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म”
इति श्रुतेः । शुद्धबोधस्य शुद्धज्ञानस्य प्रकाशो यस्मात् । तथाच टीका-
कारधृततन्त्रे “उन्नयन्ते परशिवः” इति । स्वच्छन्दसंग्रहे उन्नयनीमभिधाय—

तत्त्वातीतं वरारोहे वाङ्मनो नैव गोचरम् ।

“यतो वाचो निवर्त्तन्ते” इत्यादि श्रुतेः । तत्त्वं “तत्त्वमसि” इति श्रुतेः ।

स्वाभाविके परे धाम्नि विवरं तत्त्वसंज्ञकम् ॥

इति शिवतन्त्रात् ।

श्रीमते—

अकुलेश्वरदेवस्य सम्बन्धः प्रथमः स्थितः ।

रूपातीतः परो विन्दुः शक्त्या वेष्टितमास्त्ररः ।

अतो नादो विरोधी च अर्धचन्द्रसमुत्क्रमात् ॥

एतत्तु पञ्चमप्रोक्तं ज्ञानरत्नं महोदयम् ।

तत्र तद्दक्षिणं षट्कमात्रापूर्वं कुलोद्भवम् ॥ इति ॥

नियतनिजचित्त इति । गीतमीये—

अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यं दयाऽर्जवम् ।

अमा धृतिर्भ्रिताहारः शौचश्चेति यमा दम ॥

तपः सक्तोपमास्तिक्यं दानं देवस्य पूजनम् ।

सिद्धान्तश्रवणश्चैव ह्रीर्भ्रतिथ तपो हुतम् ।

दशैते नियमाः प्रोक्ता योगशास्त्रविशारदैः ॥ इति ॥

तथाच एतद्व्याख्यासगौलः श्रीनाथवक्त्रात् शुरुषक्त्रात् मोक्षवर्त्मप्रकाशं क्रमं
 ज्ञात्वा हुङ्कारेण भूलाधारस्थितवज्रिपवनयोरक्रमेण तत्रां कुण्डलिनीं कृत्वा
 निद्रितां तां बोध्य तज्जिह्वं स्वयम्भूलिङ्गं भित्त्वा कुण्डलिनीविष्टमस्य भेदं कृत्वा
 ब्रह्महारस्य मध्ये तां रचयति । रुद्रयामले—

हुङ्कारेण समुत्थाप्य शक्तिं स्वाधारसंस्थिताम् ।

ततः सा प्रबोधिता तज्जिह्वत्रयं स्वयम्भूवाणेतरलिङ्गत्रयं भित्त्वा भेदं कृत्वा
 तच्छिष्टेण ब्रह्माख्याया इति स्यव्लोपे पञ्चमी ब्रह्मनाडीमारुह्य सकल-
 सदनं प्राप्य परमरसयुक्तशिवे परमशिवे प्रदीपाभे देदीप्यते । ततः सा
 शुद्धस्वभावा सूक्ष्मतालक्षणेन तडिदिव तत्तन्तुरूपा तन्मोक्षानन्दं घटयति ।
 नयवशात् नीतिवशात् । समाधी यतो योगीशः तां कुलकुण्डलिनीं जीवात्मना
 साहं मोक्षधात्रि परमशिवे सच्चिदानन्दरूपे भगवतीं चैतन्यरूपां ध्यायेत् ।
 तन्मान्तरे—

ध्ने चिन्तायां स्मृतो धातुयिन्तातत्त्वेन निघला ।

एतवगानमिच्च प्रोक्तं सगुणं निर्गुणं द्विधा ।

सगुणं वर्णभेदेन निर्गुणं केवलं तथा ॥

अन्यत्रापि—

मञ्जीवब्रह्मणोरेक्यं सोऽहं स्यादिति वेदनम् ।

तन्निर्गुणमिदम् । इत्यादि ।

ततो लाक्षाभं रक्तवर्णं परमाभूतं कुण्डलिनो पीत्वा पूर्णानन्दमहोदयात्
 परशिवात् शिवसकाशात् प्राक्पादितोभ्रन्यादिष्टष्टिमागेष कुलपथात् कुल-
 पथमारुह्य ब्रह्म रुह्य भूलाधारे स्वस्थाने प्रविशेत् । ततो योगी तद्विद्याभूत-
 धारया योगपरम्पराप्राप्तया ब्रह्माण्डस्थितं शरीरस्यं देवतं डाकिन्यादिकं
 तर्पयेत् प्रीणयेत् । श्रीनाथवक्त्रादिति यदुक्तं तत् गोरक्षसंहितादौ स्पष्टीकृतम् ।

यथा—

प्रबुद्धा वज्रियोगेन मनसा मारुता हृता ।

शुचीव गुणमादाय ब्रजत्यूर्ध्वं सुपुत्रया ॥

ज्वलन्ती भुजगाकारा पद्मतन्तुनिभा शुभा ।
 उदाटयेत् कषाटञ्च यथा कुञ्चिकया दृढम् ।
 कुण्डलिन्या तथा योगी ब्रह्मदारं प्रभेदयेत् ॥
 कृत्वा संपुटिती करी दृढतरं ब्रह्मा तु पद्मामनं
 गाढं वक्षसि सन्निधाय चिवुकां ध्यानञ्च तच्चेतसि ।
 वारंवारमपानमूर्ध्निमनिशं प्रोक्षारयन् पूरयन्
 प्राणं मुञ्चति मोक्षमेति शनकैः शक्तिप्रभावात् यतः ॥

कुञ्चिकया कुलुपकारीत्याख्यया । निर्वाणपद्वत्यामपि—

षादौ पूरकयोगेन स्वाधारे योजयेन्मनः ।
 गुदमेद्रान्तरे योनिस्तामाकुञ्च्य प्रबोधयेत् ॥
 भ्रमद्दयोनिगतं ध्यायेत् कामं वन्धूकसन्निभम् ।
 ज्वलत्कालानलप्रख्यं तद्विष्कोटिशमपभम् ॥
 तद्रूढं तु शिखा सूक्ष्मा चिद्रूपा परमा कला ।
 तथा सहितमात्मनमेकीभूतं विचिन्तयेत् ॥
 गच्छन्ती ब्रह्ममार्गेण लिङ्गभेदक्रमेण तु ।
 अमृतं यद्विसर्गस्य परमानन्दलक्षणम् ॥
 द्रुतरक्षां सतेजाब्धं धारापातप्रवर्षणम् ।
 पोत्वा कुलामृतरसं पुनरेव कुलं विशेत् ॥
 सा च प्राणः समाख्यातस्तन्वेऽस्मिन् परमेश्वरि ।
 एवमभ्यस्यमानस्य भङ्गनिर्गन्निबन्धनात् ।
 चतुर्विधा तु या सृष्टिरस्यां योमौ प्रजायते ॥
 पुनः प्रलीयते तस्यां कालान्वादिशिवान्तिकम् ।
 योनिमुद्रा परा सा तु बन्धस्तस्याः प्रकीर्तितः ॥

चतुर्विधेति नैयायिकमते पुरुषात् । सांख्यमते प्रकृतिपुरुषाभ्याम् ।
 पातञ्जलमते प्रकृतितः । मीमांसामते षट्पदात्-सृष्टिः । तत्र योगो
 द्विविधः ।

यथा सारदायाम्—

पिण्डं भवेत् कुण्डलिनी शिवात्मा पदञ्च हंसः सकलान्तरात्मा ।
 रूपं भवेत् विन्दुरमन्दकान्तिरतीतरूपं शिवसामरस्यम् ॥
 पिण्डादियोगं शिवसामरस्यात् सवीजयोगं प्रवदन्ति सन्तः ।
 शिवे सयं नित्यगुणाभियुक्ते निर्वीजयोगं फलमव्यपेक्षम् ॥ इति ॥

तथान्यत्र—

दिक्कालादिविचर्त्तते परशिवे चैतन्यमात्रात्मिके । इत्यादि ।

स्रच्छन्दसंपहेऽपि—

पिण्डं कुण्डलिनी शक्तिः पदं हंसः प्रकीर्त्तितः ।
 रूपं विन्दुरिति ख्यातं रूपातीतस्तु चिन्मयः ॥

तत्रान्तरेऽपि—

पिण्डे युक्ताः पदे युक्ता रूपे युक्ताः पङ्कानन ।
 रूपातीते तु ये युक्तास्ते मुक्ता नात्र संगमः ॥

मतभेदे अनेकानि पञ्चान्याह स्रच्छन्दसंपहे—

अधस्योर्ध्वं सुषुम्नायाः सहस्रदलसंयुतम् ।
 रक्तं खेतञ्च साहस्रदलस्यं शक्तिसंयुतम् ॥
 ऊर्ध्वाधी मुखमूलन्तु कर्णिकाकिमरान्वितम् ।
 शक्तिरूपं महादेवि कुन्दाकुलमयं शुभम् ॥
 पङ्कजहयमीशानि स्थितं शाश्वतमध्ययम् ।
 तयोर्मध्ये सुषुम्नान्तस्त्रिंशदाधारपङ्कजम् ॥
 शक्तिरूपं शिवाकारं मर्द्याभ्यासं निजालयम् ।

नीलेति शेषः । तथा कियत् कियदूर्ध्वं पङ्कजानि ।

तदाह तत्रैव—

आधारपङ्कजस्योर्ध्वं सार्द्धस्रङ्गुलकोपरि ।
 तैजसं साष्टपत्रञ्च पीतकर्णिकया युतम् ॥

हृत्क्षेत्रा कर्णिकामध्ये स्थिता लिङ्गादिदेवता ।
 एतस्मात् द्वाद्दशस्योर्द्धे स्वाधिष्ठानं पङ्क्तकम् ॥
 प्राप्यश्च राकिणीशक्तिः पूर्वाभिः शक्तिभिर्युतम् ।
 ततश्च भावयेद्देवि नाभिमष्टाङ्गुलोपरि ॥
 तत्पद्मं मणिपूरश्च दशपत्रं सुशोभितम् ।
 लाकिनीमध्यगं तच्च तामर्यादाभिराहतम् ॥
 चतुर्दशाङ्गुलादूर्द्धे मणिपूराख्यपद्मजात् ।
 पद्मजं काकिनीमध्यं वायव्यं द्वादशारकम् ॥
 तत्रस्यकालरात्र्यादिशक्तिभिर्य समाहृतम् ।
 तत्रस्यसूर्यविम्बे च नादो यानादिपीठकम् ॥
 एकादशाङ्गुलादूर्द्धं विशुद्धं षोडशच्छदम् ।
 मध्यगा शक्तिनी चाष्टपत्रेषु परमेश्वरि ॥
 अमृताद्यक्षरान्तस्या चन्द्रविम्बं तदूर्द्धगा ।
 कण्ठीर्द्धं परमेशानि लम्बिका चतुरङ्गुली ॥
 भाषाचक्रं द्विपत्राञ्च इच्छदिलसंयुतम् ।
 हंसवती घमा पार्श्वद्वये मध्ये तु हाकिनी ॥ ७ ॥

तन्नाम्नरे ब्रह्मणः स्वाधिष्ठानमुक्तं यथा—

स्वाधिष्ठानं पङ्क्तलोपेतमुद्यत्विद्युत्प्रेचं वादिलान्तैश्च वर्षैः ।

युक्तं सावित्रीसहितं विरिञ्चिं ध्यायेदग्निन् राकिणीं देवताञ्च ॥

योगिनीहृदये—

एताश्चतस्रः शक्तयस्तु का पूजा तु इति क्रमात् ।

पीठाकन्दे पदे रूपे रूपातीते क्रमाद्द्विदुः ॥

एतास्तत्र पूर्वाङ्गा अम्बिकादयः चतस्रः कामरूपादिपीठत्वेन परिष्कृताः ।

तथा च मूलाधारे कामरूपं द्विदि पूर्णगिरिः भूमध्ये जालन्धरः सहस्रारै
 उच्छीयानः । न च “एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म” इत्यादि श्रुत्या ब्रह्मण एकत्वमभि-
 हितम् । शक्तिस्त्वावत् केति चेत् तद्ब्रह्मगिवशक्तिसामरस्यपरत्वमेव ।

यथा कुलार्णवे—

अद्वैतं केचिदिच्छन्ति द्वैतमिच्छन्ति चापरे ।

मम तत्त्वं न जानन्ति द्वैताद्वैतविवर्जितम् ॥

स्रच्छन्दसंग्रहेऽपि—

अनयोः सामरस्यं यत् परस्मिन् महसि ध्रुवम् ।

कूर्मपुराणे ईश्वरगीतायां शिववाक्यम्—

एकया मम सायुज्यमनादिनिधनस्फुटम् ।

पुंसोऽभूदन्यया भूतिमन्यया तत्तिरोहितम् ॥

एकया मायात्मिकया शक्त्या विशिष्टस्य मम अनादिनिधनं सायुज्यं सहयोगं अर्द्धनारीश्वरात्मकमभूत् । अन्यया आद्यया ज्ञानात्मिकयति यावत् विशिष्टपुंसो भूतिं उत्पत्तिं जानीहि अन्यया चित्शक्त्या तत् तिरोहितम् । तथैव क्षणे तिरोहितम् । ब्रह्माविनाभूतम् ।

अतएव तैत्तिरीयवाक्यम्—

यत्तु मे निष्कलं रूपं चिन्मात्रं केवलं शिवम् ।

सर्वोपाधिविनिर्मुक्तमनन्तमपरं परम् ॥

कालिकापुराणेऽपि—

चितिशक्तिं विनाकारां परं ब्रह्मस्वरूपिणीम् ॥

लक्ष्मणखण्डे राधिकां प्रति कथ्यवाक्यम्—

यदा तेजःस्वरूपोऽहं तेजोरूपासि त्वं तदा ।

न शरीरी यदाहृद्य तदा त्वमशरीरिणी ॥

तन्त्रेऽपि—

न शिवेन विना शक्तिः न शक्त्या रहितः शिवः ।

अतस्तयोरभेदश्च चन्द्रचन्द्रिकयोरिव ॥

वेदान्तेऽपि “चिच्छक्तिर्ब्रह्माश्रिता ।” तथा—

मायोपाधिविनिर्मुक्तं शक्तिमित्यभिधीयते ।

मायासम्बन्धतद्येगो जीयोऽविद्यावशस्तथा ॥

इत्युक्तम् । तदेव सामरस्यं परं ब्रह्म सगुणशिवं शक्त्यादिनानारूपेण परिणमते । यथा विश्वसारे—

कालेन प्रेरयेन्मायां सृष्टेरुत्पत्तिहेतवे ।

या भूलप्रकृतिः प्रोक्ता सा माया परिकीर्त्तिता ॥

योऽयं सदाशिवः प्रोक्तः स एव पुरुषः परः ।

एकं ब्रह्म द्विधा भूत्वा सृष्टिरेया विधीयते ॥

अहं वनिता भूत्वा अहं पुरुषस्तथा ।

तावुभौ च समौ कृत्वा सृष्टिव्यक्तिं नयेत् सुधीः ॥

मायावच्छिन्नेश्वरस्य षडङ्गाख्याञ्च कूर्मपुराणादौ—

सर्व्यञ्जता तस्मिन्नादिबोधः स्वतन्त्रता निव्यमसुप्तशक्तिः ।

अनन्तशक्तिय विभोर्व्विधिज्ञाः षडाहुरङ्गाणि महेश्वरस्य ॥ * * *

नारायणो वैदिकश्च भट्टाचार्यः समौरितः ।

तस्यात्मजो वामदेवमहाचार्यस्तथैव च ।

तस्यात्मजो विश्वनाथस्तेनैयं रचिता मुदा ॥

इति पट्टचक्रविहृतिटीका

सम्पूर्णा ।

बलदेवटीकाकारद्वयः षट्चक्रनिरूपणस्याधिकः श्लोकः ।

ब्रह्म स्थाने चित्तं निरवधि निधायान्तपवनो
यदि क्रुद्धो योगी चलयति समस्तं त्रिभुवनम् ।
न च ब्रह्मा विष्णुर्न च हरिहरौ नैव खमणि-
स्तदीयं सामर्थ्यं शमयितुमलं नापि गणपः ॥ ३१ ॥ (१)

ब्रह्म स्थान इति । ब्रह्मस्थाने विश्वदास्यपद्मे निरवधि प्रतिक्षणं चित्तं मनो निधाय सम्बध्य आन्तपवनः श्चेति वायुः मन् कुम्भकं कृत्वेति यावत् । योगी जनः यदि क्रुद्धो भवति तदा समस्तं त्रिभुवनं चलयति । तदीयं सामर्थ्यं योगेन एतादृशत्रिभुवनचालनबलं शमयितुं ब्रह्मा सृष्टिकर्ता विष्णुः पालनकर्ता हरिहरः हरिहरात्मक ईश्वरः खमणिः सूर्यः गणपः शम्भुः एते नालं न समर्था इत्यर्थः ॥

ॐ श्रीश्रीगुरवे नमः ।

सरोजमधु सादरं सरसि मानसे सर्व्वदा
यथाददति षट्पदा नतु कदापि शैवालकम् ।
तथैव गुणिनी बुधा वचसि दूषणत्यागती
ममाददतु साम्प्रतं यदि गुणस्तमित्यर्थये ॥

इह खलु दुःखजालसङ्कलसंसारलब्धजनुपां परमपुरुषध्यानैकनिष्ठचेतसा-
मपि मानुषाणां स्वाभ्यन्तरवर्त्तिषट्चक्रनिरूपणभेदादिज्ञानं विना मोक्षोपायः
कोऽपि नास्तीति परमकारुणिको भगवान् परमेश्वरः दुःखसमवायात्तानु-
दिधीर्षुः पर्व्वतराजपुत्रीप्रभ्रानुसारेण स्वप्रोक्ततन्त्रशास्त्रमहोदधीनन्तरान्तरा
षट्चक्रनिरूपणं तद्भेदादिसङ्केतश्च उपदिदेश । किन्तु तदुपदिष्टतन्त्र-
शास्त्राणामतीव बाहुल्यादशक्यबोधत्वाच्चाधुनिकाः स्वस्यायुयो जनाः परम-
पुरुषप्रोक्ततन्त्रशास्त्राणां सारांशमायत्तीकर्त्तुमनीशाः सन्तो नियतं निरयमेव
गच्छन्तीति परपरिचाणपरायणः परमपुरुषसमाहितचेताः श्रीमत्पूर्वानन्द-
यतिः निखिलतन्त्रशास्त्रसारसुद्धृत्य तदर्याविरोधिभिः स्वकल्पितपञ्चपञ्चाग-
च्छ्लोकैः षट्चक्रस्थितिस्थाननिरूपणतद्भेदसङ्केतसन्दर्भितं षट्चक्रनिरूपणं स्व-
रचितं श्रीतत्त्वचिन्तामण्यां कृतवान् ।

तस्य च पूर्व्वोपेक्षया सहजबोधगम्यत्वेऽपि सारांशप्रकाशकटीकाया
अभावात् अगम्यकार्यबोधोऽयं अन्य इति प्राथम्य एव उपेक्षितं आसीत् ।
इदानीन्वन्वन्माभिस्तत्परिजिहीर्षया प्रचुरतरार्थथ्ययेन साधनासिद्धबोधविद्द-
यगण्यश्रीमत्कालीचरणप्रणीता - निगूढार्थप्रकाशिनी कापि टीका संगृह्य
पण्डितमण्डलीपरिमोदिता कृत्वा पुस्तकेऽस्मिन्निवेदिता । साम्यतन्त्रनया

सूचीपत्रम् ।

विषयः ।	पृष्ठायां ।	पंक्ती ।	विषयः ।	पृष्ठायां ।	पंक्ती ।
			आत्मप्रबोधः	७३, ७४ ।	
	अ ।		आत्मसाक्षात्कारस्थानं	७४ ।	
अकथाद्विकीर्णम्	७६, ८७, ८८ ।		“आत्मा तत्र प्रदीपामः”	१२२ ।	
अकुलपदम्	१३३ ।		आत्मानं प्रणवाकृतिं नादरूपं ४५, ४८ ।		
अनाहतपद्मं ३०, ३३-३६, १२१, १२२ ।			आदिदेवः	७, ८ ।	
अन्तरात्मा	६१, १२४ ।		आदिहंसयोर्युगं	१००, १०२ ।	
अपराशक्तिः	१३१ ।		आद्याशक्तिः	७४ ।	
अपानः	१५, ११६ ।		आधारपद्मं	८, १८ ।	
अमाकलादीनां अधिष्ठानं	६२, ७० ।				इ ।
अमृतानन्दस्वामिनः परलिङ्गस्य			इच्छा	१०१, ११७ ।	
व्याख्या	१२८, १३० ।		इडा	३, ४, ५, १०८ ।	
अभोजमण्डलं	२४ ।		इतरलिङ्गं	४५, ५६, ८० ।	
अर्केन्द्विभिमण्डलानि	५१ ।		इतरशिवपदं	४४ ।	
अर्धचन्द्रः	१२५		इतरपदस्य व्याख्या	१२३ ।	
अर्धनारीश्वरः	३८, ३९, १२७ ।		इन्दिका	१२६ ।	
अर्धमात्रा	५७ ।				ई ।
अर्धेन्दुः	४५ ।		ईशः	३१ ।	
अवलालयः	८७ ।		ईश्वरः	७५, १२१ ।	
अहङ्कारः	५५ ।				उ ।
		आ ।	उमनी	४५, ४८, ५०, ५८, ५९, १३२, १३३ ।	
आप्ताचक्रं	४२, ४३, ४७, १२३, २२ ।				
आञ्जीकला	५७, ५८ ।				

विषयः ।	पृष्ठायां ।	पंक्ती ।	विषयः ।	पृष्ठायां ।	पंक्ती ।
उन्नान्यन्ते परगियः		१२२ ।	कौस्तुभः		२५
	ज ।			ख ।	
कर्तृगा		१२६ ।	“खं ब्रह्म”		१३०
	ऐ ।		खिचरीमुद्रा		४८, ८० ।
ऐन्द्रवीजं		११ ।		ग ।	
	वा ।		गान्धाररागः		५७ ।
कन्दम्		११२ ।	गान्धारी		६ ।
कन्दमध्यं		२, ५ ।	गुरुः		६१, ६५, ६६, ७६, ८७, ८८, १००, १०१, १०५, १०६ ।
कन्दर्पो नाम वायुः		१४ ।	गुरुचरणाभ्याम् परमासृतं		
कला		५७, ४८, ६५, ७६, १२५, १२६ ।	निःसरति		१०४, १०५ ।
कलापदं (भूयः)		४५ ।	गुरुध्यानयोगः		१०७ ।
काकिनी		३१, १२१ ।	गुरुवक्त्रात् ब्रह्मज्ञानं		१३४ ।
काकिनीध्यानं		२२, १२१ ।		च ।	
कान्तिः		१२५ ।	चक्रमेदप्रकारः		८२ ।
कामरूपं		१४, १५, ११६ ।	चणकाकाररूपः		५१, ७४ ।
कामकला		८७, १०१, १०२ ।	चन्द्रमण्डलं		६०, ६१, ६५, ७३ ।
कारणावान्तरग्रहीरम्		५३, १२५, १२६ ।	चन्द्रविन्दुः		१०१ ।
कुण्डलिनी		१, ७, १८, २०, २१, २२, २३, ७४, ७५, ७७, ७८, ८०, ८२, ८५, ८६, ८१, ८२, १०८, ११७, ११८, ११९, १२३, १२४, १२५, १२६ ।	चन्द्रस्य षोडश कलाः		६२ ।
कुण्डलीविवरं		८६, ८७ ।	चित् कला		१०१ ।
कुडुः		६ ।	चित् शक्तिः		२१ ।
कौबध्य कलिकातल टीका		१०८ ।	चित्रा		११२ ।
			चित्त्रिणी		३, ५, ७, ४५, ७७, ७८, ८१, ८६ ।

विषयः ।	पृष्ठायां ।	पंक्तौ ।	विषयः ।	पृष्ठायां ।	पंक्तौ ।
	ज ।		वास		१२६ ।
जीवः		११८ ।	त्रिकोणं	१४, ६०, ६५, ११० ।	
जीवन्मुक्तः		६८ ।	त्रिकोणशक्तिः		३२ ।
जीवात्मना सह कुण्डलिनीनयनं		१३४ ।	त्रिपुरसुन्दरी		५८ ।
जीवात्मा (दीपकलिका- कारः)		७८, ११८ ।	त्रिपुरा		१०१ ।
जीवात्मनः मूलाधारे ध्यानयनं		७८ ।	त्रिपुरायोगः		१०८ ।
जीवात्मनोरैक्यं		८३, ८६ ।	त्रिविन्दुः		७५ ।
जीवेन सार्धं कुण्डलिनीचालनं		८६ ।	त्रैपुराख्यं कोणं		१४ ।
ज्ञानबोधा		१२६ ।		द ।	
ज्ञानात्मा-ज्ञानशक्तिः		५१ ।	दशशतदलपद्मं		५८ ।
ज्ञानेच्छाक्रियात्मानः नादविन्दु निबोधिकाः		७२ ।	दीपकलिकाहंसः		३१ ।
ज्येष्ठा		१५, ६७, १०१ ।	दीपिका		१२६ ।
ज्योत्स्ना		१२५ ।	द्वादशार्धपद्मं		६५ ।
ज्योत्स्नावती		१२५ ।		ध ।	
	ड ।		धरायाश्चतुष्कोणचक्रं		१० ।
डाकिनी		१३, ११६ ।	धराबीजं		१० ।
डाकिनीध्यानं		१३ ।	ध्यानं (सगुणं निर्गुणञ्च)		१३४ ।
	त ।		ध्रुवमण्डलम्		४५ ।
तत्त्वज्ञानं		७१ ।		न ।	
तत्त्वबोधः		७१ ।	नभोमण्डलम्		३६ ।
“तत्त्वमसि”		१३३ ।	नाडीत्रयाणां वेषीवन्धकमत्वम्		३, ४ ।
तमोपहा		१२६ ।	नादः	४५, ५७, ५८, ५९, ७२	१२६ ।
			नादविन्दु	६५, ७२, ८८, १०० ।	
			नादशक्तिः		२१, १३३ ।

विषयः ।	पृष्ठायां ।	पंक्तौ ।	विषयः ।	पृष्ठायां ।	पंक्तौ ।
वचनान्तो परगिथः		१३३ ।	कौमुभः		२५
	ज ।			ख ।	
जर्दुंगा		१२६ ।	“खं ब्रह्म”		१३०
	ऐ ।		खेचरीमुद्रा		४८, ८० ।
ऐन्द्रवीजं		११ ।		ग ।	
	वा ।		गान्धाररागः		५७ ।
कन्दम्		११२ ।	गान्धारी		६ ।
कन्दमध्यं		२, ५ ।	गुरुः	६१, ६५, ६६, ७६, ८७, ८८, १००, १०१, १०५, १०६ ।	
कन्दर्पो नाम वायुः		१४ ।	गुरुचरणाभ्याम् परमाहृतं		
कला ५७, ४८, ६५, ७६, १२५, १२६ ।			निःसरति		१०४, १०५ ।
कलापदं (भूयः)		४५ ।	गुरुध्यानयोगः		१०७ ।
काकिनी		३१, १२१ ।	गुरुपत्न्यात् ब्रह्मज्ञानं		१३४ ।
काकिनीध्यानं		३२, १२१ ।		च ।	
कान्तिः		१२५ ।	चक्रनेदमकारः		८२ ।
कामरूपं		१४, १५, ११६ ।	चणकाकाररूपः		५१, ७४ ।
कामकला		८७, १०१, १०२ ।	चन्द्रमण्डलं		६०, ६१, ६५, ७३ ।
कारणावान्तरशरीरम् ५३, १२५, १२६ ।			चन्द्रविन्दुः		१०१ ।
कुण्डलिनी १, ७, १८, २०, २१, २२, २३, ७४, ७५, ७७, ७८, ८०, ८२, ८५, ८६, ८१, ८२, १०८, ११७, ११८, ११९, १२३, १२४, १२५, १३६ ।			चन्द्रस्य षोडश कलाः		६२ ।
कुण्डलीविवरं		८६, ८७ ।	चित् कला		१०१ ।
कुडुः		६ ।	चित् शक्तिः		२१ ।
कैवलय कलिकातन्त्र टीका		१०८ ।	चित्रा		११२ ।
			चित्रिणी	३, ५, ७, ४५, ७७, ७८, ८१, ८६ ।	

विषयः ।	पृष्ठायां ।	पंक्तौ ।	विषयः ।	पृष्ठायां ।	पंक्तौ ।
	ज ।		त्रासा	१२६ ।	
जीवः	११८ ।		त्रिकोणं	१४, ६०, ६५, ११० ।	
जीवन्मुक्तः	६८ ।		त्रिकोणशक्तिः	३२ ।	
जीवात्मना सह कुण्डलिनीनयनं	१३४ ।		त्रिपुरसुन्दरी	५८ ।	
जीवात्मा (दीपकालिका- कारः)	७८, ११८ ।		त्रिपुरा	१०१ ।	
जीवात्मनः मूलाधारे ध्यानयनं	७८ ।		त्रिपुरायोगः	१०८ ।	
जीवात्मनोरैक्यं	८३, ८६ ।		त्रिविन्दुः	७५ ।	
जीवेन साक्षं कुण्डलिनीचालनं	८६ ।		त्रैपुराख्यं कोणं	१४ ।	
ज्ञानबोधा	१२६ ।		द ।		
ज्ञानात्मा-ज्ञानशक्तिः	५१ ।		दशमतदलपद्मं	५८ ।	
ज्ञानेच्छाक्रियात्मानः नादविन्दु निबोधिकाः	७२ ।		दीपकलिकाहंसः	३१ ।	
ज्येष्ठा	१५, ८७, १०१ ।		दीपिका	१२६ ।	
ज्योत्स्ना	१२५ ।		द्वादशार्णपद्मं	८५ ।	
ज्योत्स्नावती	१२५ ।		ध ।		
ड ।			धरायाद्यतुष्कोणचक्रं	१० ।	
डाकिनी	१३, ११६ ।		धराबीजं	१० ।	
डाकिनीध्यानं	१३ ।		ध्यानं (सगुणं निर्गुणञ्च)	१३४ ।	
त ।			ध्रुवमण्डलम्	४५ ।	
तत्त्वज्ञानं	७१ ।		न ।		
तत्त्वबोधः	७१ ।		नभोमण्डलम्	३६ ।	
"तत्त्वमसि"	१३३ ।		नाडीत्रयाणां वैश्वीवन्ध्रक्रमत्वम्	३, ४ ।	
तमोपहा	१२६ ।		नादः	४५, ५७, ५८, ५९, ७२ १२६ ।	
			नादविन्दु	६५, ७२, ८८, १०० ।	
			नादशक्तिः	२१, १३३ ।	

विषयः ।	पृष्ठायां ।	पंक्तौ ।	विषयः ।	पृष्ठायां ।	पंक्तौ ।
नादान्तः		४५ ।	परं विन्दुरूपःशिवः		८५ ।
“नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म”		१३३ ।	परमकुलपदं		४४ ।
नित्यानन्दः = निर्गुणब्रह्म		२२ ।	परमसुखदली		७४ ।
नियमा दश		१३३ ।	परमःपुमान्		५८ ।
निर्व्याणकला		६२, ७०, ७१, ७५, १३१ ।	परमः पुरुषः		६७ ।
निर्व्याणशक्तिः		७१, ७२, ७३ ।	परमरसशिवः		८०, ८१ ।
निरालम्बपुरं		४८, ४९ ।	परमब्रह्म		७०, ७३ ।
निरालम्बा मुद्रा		१२६ ।	परमशिवः		१२४ ।
निजोधिका		४५, ७२, १२६ ।	परमशिवस्थितिः		
निवृत्तिः		१२५ ।	(निर्व्याणतन्त्रोक्ता)		५१ ।
	प ।		परमहंसः		१०२ ।
पञ्चभूताधिदेवतानां			परमा		१२६ ।
चित्तान्तरसत्त्वम्		११३ ।	परमात्मा = परशिवः		५१ ।
पञ्चवक्त्राणि		१०७ ।	परमात्मज्ञानात्मनोः पूजा		५१ ।
पञ्चविधं चैतन्यम्		८२ ।	परमाशक्तिः		११५ ।
पद्मानां शवाङ्गुखलं		११५ ।	परमेश्वरः		५८ ।
पद्मानां स्थानानि		१३६, १३७ ।	परविन्दुः		७४ ।
पद्मानां पत्रं वर्णात्मकं		८० ।	परशक्ति		२१, ५९ ।
परवसु		५६ ।	परशिवः		५१, ६२, ६५, ६६, ८२ ।
परं कन्दं		६२ ।	परा		१८, २१, १२३ ।
परं ज्योतिः		६१ ।	परलिङ्गम्		१२८, १३० ।
परं देव्याः प्रदं		६७ ।	पराशक्तिः		७६ ।
परं लिङ्गं		१२० ।	पश्यन्ती		१८, २१, ८१, १२३ ।
परं विन्दुः		६१, ६२, ७०, ७४, ८२, ८० ।	पश्चिमास्यः		१६ ।
			पादुयानां पञ्चकं		१०७ ।

विषयः ।	पृष्ठायां ।	पंक्तौ ।	विषयः ।	पृष्ठायां ।	पंक्तौ ।
पादुकापञ्चकस्तीर्णं	८५,	१०० ।	ब्रह्मपदं		७४ ।
पिङ्गला	३,४,	१०६ ।	ब्रह्मरन्ध्रं		६१ ।
पुराणपुरुषस्थानं		१३० ।	ब्रह्मा		२३,७३ ।
पृथ्वी चतुष्कोणा पीताभा		११५ ।	ब्रह्माणी		१२७,१३१ ।
पौराणिकमतम्		७५ ।	ब्रह्माण्डादिकटाहः		२१ ।
प्रकृतिः	५५,५६,५८ ।		ब्राह्मीध्यानं		१२ ।
प्रकृतिपुरुषः	६०,६८,७४ ।			म ।	
प्रजापतिः		११ ।	भगवत्साक्षात्कारस्थानं		५० ।
प्रणवः		१२४ ।	भानुमण्डलम्		३३,३४ ।
प्रणवाकृतिः		५ ।	भुजङ्गी		७ ।
प्रतिष्ठा		१२५ ।	भूतशुद्धिः		७७,७८ ।
प्राणः		१५ ।		म ।	
	व ।		मणिपीठमण्डलं		८८,१०० ।
वच्चा	२,५,७,११०,११२ ।		मणिपूरं (वैश्वानरस्य मण्डलं वा)		२७,१२० ।
वदः		६८ ।	मध्यका		१२६ ।
वन्धः		६८ ।	मध्यमा		८१,१२३ ।
वन्द्यती		१२६ ।	मनोन्मनो		१२५ ।
बुद्धिः	५५,५६ ।		मनः		४३,५५,५६ ।
बुद्धितत्त्वं		१८ ।	मन्त्रसिद्धिः		३७ ।
बोधा		१२६ ।	मन्त्रार्णा देवता प्रोक्ता		११ ।
बोधिनी	५७,५८,५९,१२६ ।		महत्तत्त्वं		५६ ।
ब्रह्मणः स्वाधिष्ठानं		१३० ।	महानादः (लाङ्गलाकृतिः)		५८ ।
ब्रह्मदारसुखं		१८ ।	महानादरूपम्		५३,५४ ।
ब्रह्मदारं (सपुत्राया वदनं)		८,९ ।			

विषयः ।	पृष्ठायां ।	पंक्तौ ।	विषयः ।	पृष्ठायां ।	पंक्तौ ।
महावायुः		६१ ।	रूपातीतः परीविन्दुः	१३३, १३६ ।	
महागङ्गिणीशक्तिः		६५ ।	रेतिका		१२६ ।
मात्राक्षा शक्तिः		५७ ।	रौद्री		१०१ ।
मान्नावर्णः		५८ ।			
सुक्तपुरपाः	६८, १३६ ।		ल ।		
मूलचक्रध्यानफलं		२२ ।	लकारादिवर्णः		५८ ।
मूलाधारः		१८ ।	लयक्रमः	८७, ८८, ८९ ।	
मूलाम्बुजगहरं		१८ ।	ललाटादिवर्णः		६० ।
मेरुः	२, ४, ६ ।		लाकिनी	२८, १२०, १२१ ।	
मोचं	७३, ७४ ।		लाकिनीध्यानम्		२८ ।
मोचिका		१२६ ।	लिङ्गत्रयं		८० ।
	य ।			व ।	
यमा दश		१३३ ।	वरुणबीजं (वं)	२४, २५ ।	
योगः		८२, ८१ ।	वर्णसंहरणप्रकारः		८ ।
योगज्ञानफलं		८२ ।	वज्रिकणा		४८ ।
योगस्य गोपनीनानुष्ठानं		६१ ।	वज्रिबीजं (रं)		२७ ।
योगभेदः		८२, ८३ ।	वज्रिविन्दुः		१०१ ।
योनिमुद्रा		४८ ।	वज्रि शशिमिहिरमण्डलानि		५१ ।
योनिमुद्रालक्षणं		४८ ।	वाक्शुद्धिः		५३ ।
	र ।		वाणलिङ्गम्	३२, ८०, १२१ ।	
राकिणी		२६, १२० ।	वायुमण्डलं		३० ।
राकिणीध्यानम्		२६ ।	वायुबीजं (यं)		३१ ।
रामा	१५, ८७, १०१ ।		वायोः लयस्थानं	५३, ५७, १२७ ।	
रुद्रः		२८ ।	विक्षतिः = प्रतिबिम्बता		५६ ।
			विद्या		४२, १२५ ।

विषयः ।	पृष्ठायां । पंक्ती ।	विषयः ।	पृष्ठायां । पंक्ती ।
विन्दुः	४५, ५०, ५६, ६१, ७४, ७५, ७६, ११८ ।	शब्दब्रह्म	८, १२१ ।
विन्दुतत्त्वम्	१२५ ।	शब्दोत्पादिकाः शक्तयः	८१ ।
विन्दुरूपी मकारः	१२५ ।	शाकिनी	३७, १२२ ।
विमला	१२५ ।	शाकिनीध्यानं	४०, १२२ ।
विन्दुसमुद्भवः	५८ ।	शान्तिः	१२५ ।
विशुद्धः	३६, ३७, ३८ ।	शान्त्यतीतिश्वरः	१२५ ।
विष्णुचक्रं	४५ ।	शिवः	४५, ७४ ।
विष्णोः वक्त्रे पुं विन्दुः	८८ ।	शिवगेहम्	११३ ।
विष्णोः स्थाने प्राणारोपणप्रकारः	५२, ६८ ।	शिवपदम्	६८, १२३ ।
विसर्गः	५५, ५६, ६१, ६५, ६६, ७६ ।	शिवश्च पञ्चवक्त्राणि	१०७ ।
वीजं	५०, ५८, ५९ ।	शिवस्थानं	६७ ।
वृत्तः कुण्डलिनीशक्तिः	७५ ।	शिवाहं	१२७ ।
वेदानामादिवीजं	४४, १२४, १२५ ।	शून्यं	६१, ६२, ७४, ७५, १२८ ।
देखरी	२०, २१, १२३ ।	शूलाष्टकं	१० ।
व्यापिका	५८ ।	श्रामा	२० ।
व्यापिनौशक्तिः	१३१ ।	श्रीवक्तः	२५ ।
ब्रह्मनाडी	८ ।		प ।
	श ।	पट्कोषम्	३० ।
शक्तिः	५०, ५८, ५९, ६८ ।	पटचक्रश्रीकाध्ययनफलं	८४ ।
शक्तिजृम्भिता	५६ ।	पटपद्मानां चित्रिणीप्रथितत्वम्	११३ ।
शक्तीनां पटपद्मजाधिपत्वम्	१३ ।	पङ्कगायः	१०८ ।
शक्तिनी	६, ५५, ६१, १२८ ।	योङ्गशाधाराः	४५ ।
सर्वस्य पीठान्तयं	१३ ।	योङ्गमीकला	१३१ ।
			स ।
		सकलोपासकानां देवतास्थानं	६०, ६८ ।

विषयः ।

सगुणाविर्भावः

सच्चिदानन्दः

मदाशिवः

सप्तदश कलाः

समनापदम्

समनी

समाधिः

समनीम्ननीगोचरे

सरस्वती

सर्वदेवतामयः परं विन्दुः

सर्ववर्णात्मकं पत्रं

सर्वात्मा

सर्वेगः

सहस्रदलं

सहस्रारः

सामरस्य चिह्नप्रकारः

सिराकारं शिवाकारं वा

सुप्रभा

सुपुष्पा

सुपुष्पायाः त्रिगुणात्मकत्वम्

सूर्यमण्डलम्

पृष्ठायां । पंक्तौ ।

२२ ।

०६ ।

३८, १२२ ।

५८ ।

१३१, १३२, १३३ ।

५८, १३२ ।

८०, ८१ ।

१३१ ।

६ ।

६८ ।

८ ।

६२, ६३ ।

६६ ।

७, ५८ ।

७०, ८५, १२८ ।

८३, ८४, ८५ ।

५४ ।

१२५

२, ७, ५८, ११०, १११,

११४ ।

४ ।

६१, ६५, ७० ।

विषयः ।

सूर्यविन्दुः

सृष्टिः चतुर्विधा

सोऽहं

स्थूलानां सूक्ष्मे लयः

स्वगुरुशिवरूपः

स्वयम्भूः

स्वाधिष्ठानं

हंसः १२, ६२, ६३, ६५, ६६, ७३, ७४,
७६, ७८, ११८, ११९ ।

हंसपीठः

हंसः प्रकृतिपुरुषरूपः

हंसमन्यं

हरमुखकुहरं

हलल

हरिः

हरिहरपदं

हस्तिजिह्वा

हाकिनी

हाकिनीध्यानान्तरं

हुतभुक् गिखात्तयं

हृद्धारः

पृष्ठायां । पंक्तौ ।

१०१ ।

१३५ ।

८६, १३४ ।

८८ ।

६५ ।

१६, ८० ।

१८, २३, २६, ११८ ।

ह ।

६५ ।

१०२ ।

७७ ।

११४ ।

७६, ८० ।

२५ ।

६० ।

६ ।

४२, १२३ ।

४३ ।

१००, १०१ ।

७७ ।

सूचीपत्रं सम्पूर्णम् ।